

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2026, № 1 (22)

Рік заснування — 2015

Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation: 2015

Published twice a year (June, December)

Засновник

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Рік заснування — 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук

Наказом Міністерства освіти і науки України № 582 від 24.04.2024 р., Додаток 6 оновлено позицію журналу в Переліку наукових фахових видань України (категорія «В») через зміну назви засновника

Журнал індексується в міжнародних бібліографічних базах European Reference Index for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, EBSCO, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions, Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано Вченою радою
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка до оприлюднення на вебсайті
журналу після здійснення видавничої підготовки
(протокол № 3 від 26.03.2026)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт:
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

УДК 94(477.411)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2026.1>

Київські історичні студії

Науковий журнал

2026, № 1 (22)

Січень — червень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна).

Заступник головного редактора:

Гедьо Анна Володимирівна,
докторка історичних наук (Україна).

Редакційна колегія:

Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Драч Оксана Олександрівна,
докторка історичних наук (Україна);
Коляда Ігор Анатолійович,
доктор історичних наук (Україна);
Константинова Вікторія Миколаївна,
докторка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна);
Лиман Ігор Ігорович,
доктор історичних наук (Україна);
Литвинова Тетяна Федорівна,
докторка історичних наук (Україна);
Мільчев Володимир Іванович,
доктор історичних наук (Україна).

Іноземні члени редакційної колегії:

Деница Петрова,
докторка філософії у галузі літературознавства
(Республіка Болгарія);
Володимир Сазонов,
доктор філософії у галузі історії
(Естонська Республіка);
Надя Філіпова,
докторка філософії у галузі історії (Республіка Болгарія).

© Автори публікацій, 2026
© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка,
2026

Founder

BORYS GRINCHENKO KYIV
METROPOLITAN UNIVERSITY

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

Kyiv Historical Studies

Scientific Journal

2026, № 1 (22)

January–June

The journal has been a professional publication on historical sciences since 2017

According to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 582 of dated 24.04.2024 (Annex 6, the journal is updated the position on the List Professional Editions of Ukraine (category “B”) due to the change of the name of the founder

The journal is indexed in international scientific database European Reference Index for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, EBSCO, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions, Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

Recommended by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
for publication on the website of this journal
upon editorial approvement
(*Rec. No 3 dated 26. 03. 2026*)

The journal publishes materials on topical issues of history, historiography and source studies, theory and methodology of history, as well as reviews of professional publications; preference is given to research on urban history, especially the history of Kyiv.

The journal has its own website:
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

UDC: 94(477.411)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2026.1>

Chief Editor:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine).

Deputy Editor:

Anna Hedo,
Doctor of History (Ukraine).

Editorial Board:

Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Maryna Budzar,
PhD of History (Ukraine);
Oksana Drach,
Doctor of History (Ukraine);
Igor Kolyada,
Doctor of History (Ukraine);
Viktoriia Konstantinova,
Doctor of History (Ukraine);
Ruslan Kutsyk,
PhD of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Tetyana Litvinova,
Doctor of History (Ukraine);
Igor Lyman,
Doctor of History (Ukraine);
Volodymyr Milchev,
Doctor of History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine).

Foreign Members of Editorial Board:

Denitsa Petrova,
PhD of Literary Studies (Republic of Bulgaria);
Vladimir Sazonov,
PhD of History (Republic of Estonia);
Nadya Filipova,
PhD of History (Republic of Bulgaria).

© Authors of publications, 2026
© Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, 2026

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

<i>Мицик Ю.</i> Миргородський полковник Григорій Лісницький.	6
<i>Станіславський В.</i> Відхід російських військ з теренів Речі Посполитої 1706 р. і позиція Стамбулу під час Великої Північної війни.	15
<i>Гуржій О.</i> Духовенство в судовій практиці Гетьманщини другої половини 17–18 ст.	23
<i>Артюх І.</i> Розбудова Одеського жіночого єпархіального училища в 19 столітті (на матеріалах «Херсонских епархиальных ведомостей»).	32
<i>Журба О., Шляхов О.</i> Польська міграція до Катеринославщини на межі 19–20 століть	39
<i>Зубченко Т., Стеценко А.</i> Культурно-пропагандистська діяльність Організації українських націоналістів в окупованому Кременчуці на Полтавщині (1941–1943 рр.).	50
<i>Заболотна Т.</i> Миський простір і вища школа: специфіка функціонування київських навчальних закладів у роки нацистської окупації	59

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ДОРОБОК

<i>Відейко М.</i> Переправа через Дніпро біля літописного міста Треполь у 11–13 ст.	73
<i>Рудич Т., Куштан Д., Унгурян В.</i> Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря 17–18 ст. в місті Черкаси.	82

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Ковальов Є.</i> Причинок до історії університету, проектованого для Батурина за часів гетьманування Кирила Розумовського: привілей 1762 року.	95
<i>Срібняк І., Хлебін А., Кротофіл М.</i> Просвітні курси інтернованих вояків-українців у таборах Ліберець і Йозефов, Чехословаччина, у 1921–1922 рр. (за матеріалами часопису «Український скиталець»).	103

СОЦІОКУЛЬТУРНІ СТУДІЇ

<i>Іванюк О., Писаревський О.</i> Освіта й просвітництво в містах Лівобережної України в оптиці кореспондентів літературно-наукового журналу «Основа».	111
<i>Слотюк П.</i> Культурний спадок Тульчина як фактор розвитку міста та його пізнаваності у другій половині 19-го і 20-му ст.	119
<i>Бонь О.</i> Павло Долина на Одеській кінофабриці в 1920-х роках	132
<i>Ніколаєнко О.</i> Гендерні особливості топоніміки українських міст	138

HISTORICAL STUDIES

- Yu. Mytsyk.* Myrhorod Colonel Hryhorii Lisnytskyi 6
- V. Stanislavskyi.* The Withdrawal of Russian Troops from the Territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1706 and Istanbul's Position during the Great Northern War 15
- O. Hurzhii.* The Clergy in the Judicial Practice of the Hetmanate in the Second Half of the 17th — 18th Centuries 23
- I. Artyukh.* The Development of the Odesa Women's Diocesan School in the 19th Century (based on the material from the "Kherson Diocesan Bulletin") 32
- O. Zhurba, O. Shliakhov.* Polish Migration to the Katerynoslav Governorate at the Turn of the 19th and 20th Centuries 39
- T. Zubchenko, A. Stetsenko.* Cultural and Propaganda Activities of Ukrainian Nationalists in Occupied Kremenchuk, Poltava Region (1941–1943) 50
- T. Zabolotna.* Urban Space and Higher Education: The Functioning of Kyiv's Educational Institutions under Nazi Occupation 59

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

- M. Videiko.* The Crossing of the Dnipro River near the Town of Trepol in 11–13 Centuries 73
- T. Rudych, D. Kushtan, V. Unhurian.* Anthropological Materials from the Excavation of the 17th–18th Century Cemetery in Cherkasy 82

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

- Y. Kovalov.* Addition to the History of the University Planned for Baturyn during the Hetmanship of Kyrylo Razumovsky: The Privilege of 1762 95
- I. Sribnyak, A. Chlebina, M. Krotofil.* Educational Courses for Interned Ukrainian Soldiers in the Liberec and Josefov Camps, Czechoslovakia, in 1921–1922 (based on materials from the "Ukraïnskyi Skytalets" journal) 103

SOCIO-CULTURAL STUDIES

- O. Ivaniuk, O. Pysarevskyi.* Education and Enlightenment in the Cities of the Left-Bank Ukraine from the Perspective of the Correspondents of the Literary and Scientific Journal «Osnova» 111
- P. Slotyuk.* The Cultural Heritage of Tulchyn as a Factor in the Development of the City and Its Recognition in the Second Half of the 19th and 20th Centuries 119
- O. Bon.* Pavlo Dolyna at the Odesa Film Factory in the 1920s 132
- O. Nikolaenko.* Gender Features of Toponymy in Ukrainian Cities 138

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2026.11>
УДК 94(477)“17”

Юрій МИЦИК,

доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського
Національної академії наук України,
Київ, Україна

Yurii MYTSYK,

Doctor of History, Professor,
Leading Researcher,
M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian
Archeography and Source Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

e-mail: mytskyk2002@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

Миргородський полковник Григорій Лісницький

Стаття присвячена біографії видатного політичного й військового діяча України ранньомодерної доби миргородського полковника Григорія Лісницького. Простежено максимально повно його життєвий шлях, зокрема вказано на ймовірне місце народження, перебування на посаді «костирського гетьмана». Водночас висвітлюється еволюція Лісницького як політичного діяча: вірний сподвижник Богдана Хмельницького згодом вступив у конфлікт з гетьманом через претензії на булаву. Під час зміни очільника Війська Запорозького був прихильником кандидатури Юрія Хмельницького, на якого покладав великі надії. З приходом до влади Івана Виговського Лісницький повернув собі полковницький уряд і здобув високий авторитет серед козацької старшини. Він також відзначився на дипломатичному поприщі, неодноразово ведучи переговори як посол Війська Запорозького у Москві та Варшаві. Навесні 1659 р. Лісницький у складі козацької делегації перебував на засіданні вального сейму Речі Посполитої, де розглядався проєкт Гадяцької угоди. Після Конотопської битви був залишений на Лівобережжі для захисту східних рубежів Гетьманщини. В уряді Юрія Хмельницького Лісницький відзначився як адміністратор і дипломат, за що був обдарований гетьманом новими маєтностями. Під час походу Яна Казимира на територію Лівобережної України на початку 1664 р. в козацькому середовищі посилювались антипольські настрої. Серед підозрюваних опинився і Григорій Лісницький, якого заарештували, а згодом і стратили.

Ключові слова: Українська держава, гетьман, Миргород, полковник, дипломатія.

Myrhorod Colonel Hryhorii Lisnyskyi

The article is devoted to the biography of Myrhorod Colonel Hryhorii Lisnyskyi, an outstanding political and military figure of Ukraine in the early modern period. The study includes a comprehensive investigation of life history, with particular attention paid to his possible place of birth and his role as “Hetman of Kostyr”. Moreover, it highlights Lisnyskyi’s evolution as a political figure: a loyal associate of Bohdan Khmelnytsky, he later came into conflict with the hetman regarding pretension to the mace. During the change of leadership of the Zaporizhzhia Army, he supported the candidacy of Yurii Khmelnytskyi, for whom he had high hopes. Following Ivan Vyhovsky’s accession to power, Lisnyskyi regained his colonelcy and gained high authority

among the Cossack leadership. In addition, he distinguished himself in the diplomatic arena, repeatedly conducting negotiations as ambassador of the Zaporizhian Host in Moscow and Warsaw. In the spring of 1659, Lisnyskyi, as a representative of the Cossack delegation, attended a session of the Sejm of the Polish-Lithuanian Commonwealth, where the preliminary version of the Treaty of Hadiach was being deliberated. After the Battle of Konotop, he was left on the Left Bank to defend the eastern borders of the Hetmanate. In Yuriy Khmelnytsky's government, Lisnyskyi distinguished himself as an administrator and diplomat, for which he was rewarded by the hetman with new estates. During Jan Kazimierz's campaign in Left-Bank Ukraine in early 1664, anti-Polish sentiments intensified among the Cossacks. Hryhorii Lisnyskyi was among the suspects, who was arrested and later executed.

Keywords: Ukrainian state, hetman, Myrhorod, colonel, diplomacy.

Про переважну більшість сподвижників Богдана Хмельницького ми майже нічого не знаємо. Так, із близько 250 полковників тих часів більш-менш повне уявлення історики мають лише про кілька десятків. Мало що відомо навіть про генеральну старшину. До кола останніх належав, зокрема, Григорій Лісницький (Сахненко, Сахнович, Костиря). Життєвий шлях цього видатного діяча відображає традиційний поступ адміністративними щаблями багатьох представників заможного козацтва ранньомодерної доби.

Про миргородського полковника Григорія Лісницького є лише одна енциклопедична довідка Людмили Маленко¹ і нарис Людмили Розсохи у книзі «Миргородська старовина»². Це спонукає до ґрунтовного опрацювання наявних джерел для створення біографії козацького старшини.

Мета статті полягає у розгляді життєвого шляху козацького провідника Григорія Лісницького.

Витоки родини Лісницьких (Лешницьких) можна віднайти серед волинських зем'ян, зокрема, коли йдеться про ревізію волинських замків 1545 р., про дані тарифу подимного 1629 р. і шлюб Івана Лісницького з княгинею Ганною Чорторийською³. Симон Лешницький був возним генералом Київського воєводства і в такій якості виступав на житомирському гродському суді у 1611 р.⁴

З відродженням Української держави в середині 17 ст. Лісницькі здобувають козацькі уряди у Війську Запорозькому. Приміром, миргородський полковник Григорій Лісницький у листі до московського царя Олексія Михайловича від 25 (15) 05. 1658 р. рекомендується як «Григорей Софонов Лесницький». Тобто він був сином Софона і логічно, що в джерелах часом

проходить як Сахненко або Сахнович. В'ячеслав Липинський називає його родовою маєтністю Товстоліси на Київщині⁵. Це село розташоване нині в Чернігівському районі Чернігівської області. Вперше воно згадується у привілеї чернігівського старости Марціна Калиновського під 1634 р. Але Лісницькі не зазначаються серед його власників. Починаючи з 1648 р. ним володіли у подальші сто років Соєнки, Півиновичі, Полуботки. Можливо, у власності Лісницьких була частина села або існували інші Товстоліси, що пізніше зникли з мапи. Більш вірогідно, що Лісницький народився в с. Лісники на Київщині (сьогодні на околиці міста), звідки походить його прізвище. Очевидно через це Михайло Грушевський називав Лісники батьківщиною Лісницького.

Коли народився Григорій Лісницький — невідомо, але вірогідно це сталося близько 1605–1610 рр. Він дістав як мінімум домашню освіту. Зокрема, під текстом присяги на вірність королю Яну Казимиру у вересні 1658 р. бачимо його підпис кирилицею⁶. Якщо ж врахувати, що Лісницький нерідко виступав як дипломат і суддя, це означало, що він мав би знати інші мови (хоча б польську й латинську) і право. Тобто можна припустити, що він здобував освіту і за межами дому, в існуючих колегіумах і академіях Речі Посполитої.

Про перші 40 років життя Григорія Лісницького нічого не відомо, хіба що в цей період він одружився з Катериною і від цього шлюбу народилося як мінімум чотири дитини, про що буде сказано нижче. А також і те, що дружину звали саме Катериною, а не Оленою, як буцімто це вказано в записі Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві 1653 р. Тут, вірогідно, є помилка, бо гетьман Іван Мазепа, надаючи 06.05 (25.04) 1695 р. універсал, згадав про дарчий запис Мгарському монастирю від «Екатериини Лесницкой и синовеи Данила, Дмитра и Ивана Лесницких». Отже,

¹ Маленко Л.М. Лісницький. Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ — Запоріжжя, 2002. С. 292.

² Розсоха Л. Миргородська старовина. Кобеляки, 2002. С. 40–49.

³ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 2008. С. 138, 154, 207, 325.

⁴ Актова книга житомирського гродського уряду 1611 року. Житомир, 2002. С. 197.

⁵ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Філадельфія, 1991. С. 101.

⁶ Мищик Ю. Цінні джерела до історії генеалогії козацтва другої половини XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 8.

Олена не могла бути другою дружиною полковника, бо Катерина згадана як мати трьох вказаних синів⁷.

З вибухом Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої Лісницький бере в ній активну участь і стає першим полковником Миргородського полку. У відписці царю Олексію путивльського воеводи Никифора Плещеева від 25 (15) грудня 1648 р. зазначається, що восени 1648 р. Богдан Хмельницький відправив у Велике князівство Литовське «полковника Грицька Сахненка..., а с ним казаков тисячи с четьре». Гетьман видав також універсали, якими закликав козаків йти на з'єднання з військом Лісницького, щоб оволодіти Биховим, де збираються сили Речі Посполитої⁸.

Очевидно в 1648 р. або 1649 р. Богдан Хмельницький надав Лісницькому села Шишаки, Матяшівка та Мелюшки на Полтавщині⁹. Однак через якийсь час (як мінімум з квітня 1649 р.) на посаді миргородського полковника бачимо інших осіб (Матвій Гладкий-Козаченко, Яким). Чому Лісницького було зміщено — невідомо. У реєстрі Війська Запорозького, укладеному після Зборівського миру 18.08.1649 р., бачимо Лісницького серед перших двадцяти козаків Миргородського полку («Григорій Сахненко») ¹⁰. Знову він стає полковником у серпні 1651 р., і знову його замінюють. Цього разу полковником став Кирило Гладкий (вересень 1651 — травень 1652). Врешті перначем знову оволодів Лісницький (1652–1658). На жаль, бракує джерел, які б надали відомості про його діяльність (та хіба тільки одного його?) у цей час. Згадують, що інколи Лісницького називали Костирею¹¹. Це було не випадково. «Костирський гетьман» в козацькому уряді мав контролювати дії «чорні», тобто рядового козацтва. Приміром, цю посаду в 1648–1651 рр. обіймав Ян Соколовський¹².

У 1651 р. звістки про Соколовського в джерелах зникають (загинув?) і, вочевидь, його замінив на цій посаді Лісницький. Трохи світла проливає табірний щоденник польного гетьмана литовського князя Януша Радзивілла, недавно опублікований польськими археографами. Згідно з ним, козак з Білої Церкви Дем'ян

Власенко, якого поляки взяли в полон до 6 червня 1653 р., на допиті, зокрема, свідчив, що в поході Хмельницького брали участь 9 полків, серед них і Миргородський під командуванням Грицька (Лісницького). 09 липня Радзивілла було принесено листа від Загоровського — посланця Радзивілла, товариша з хоругви Шимона Павші. У ньому мовилося, що він на чолі посольства прибув до Печер над Південним Бугом (нині село Тульчинського району Вінниччини), і полковник Іван Золотаренко, який супроводжував його, дав знати про це Хмельницькому. Той відправив назустріч Загоровському «миргородського полковника Лісницького з кількома сотнями кінноти», які й провели посла до гетьмана. 11.06.1653 р. до Хмельницького прийшов гонець від молдавського господаря Василя Лупу й гетьманича Тимоша Хмельницького з проханням про допомогу, і гетьман вирішив послати три полки: Київський, Ніжинський і Миргородський, в яких могло бути 20 000 козаків і ще й 6 000 ординців¹³. 20.11.1653 р. до Чигирини приїхали миргородські козаки з листами Лісницького до Хмельницького. Вони повідомляли, що від царя з Путивля йде військо і посольство В. Бутурліна. Перспектива входу московського гарнізону до столиці за відсутності гетьмана, який був у поході, збентежила старшину, тим більше, що Чигирин відчував брак провіанту. Тому чигиринський полковник Василь Томиленко передав Лісницькому наказ, щоб той не пускав московитів у Чигирин, а направив їх до Переяслава й Києва, бо там багато хліба. І хоча московські послы Стрешнев та Бредихін, які були в Чигирині, переконували Томиленка не перешкоджати війську, тому що новому посольству московитів треба йти саме до Чигирини, полковник твердо стояв на своєму¹⁴. Цікаво, що майже тоді ж прийшов наказ до Миргорода (ясна річ, і до полковника) поставити в місті будинок для гетьмана та його дружини (Катерини Золотаренко-Хмельницької). Тоді ж почалося будівництво, на якому було задіяно чимало людей (самих возів налічувалося 500). Саме тут планувалося проводити переговори з царськими послами. Будували дім і для генерального писаря Івана Виговського.

Тим часом у грудні 1653 р. відбулися переговори у Кам'янці-Подільському після чергової зради кримського хана Іслам-Гірея IV, який підписав перемир'я з королем Речі Посполитої Яном Казимиром, тим самим врятувавши його від капітуляції. На перемовини з ханом було послано представницьку делегацію на чолі з Іваном Виговським, до якої входив і Лісницький. Але ці

⁷ Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Київ — Львів, 2006. Ч. 2. С. 169.

⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далее — Акты). Санкт-Петербург, 1875. Т. 8. С. 280.

⁹ Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Львів, 2002. Ч. 1. С. 155.

¹⁰ Реєстр Війська Запорозького 1649 р. Київ, 1995. С. 373.

¹¹ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. Ч. 1. С. 238.

¹² Мицик Ю. Сподвижники Богдана Хмельницького. Київ, 2023. С. 190–191.

¹³ Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 1. Dziennik kancelaryjny 1649–1653. Warszawa, 2019. S. 769–772.

¹⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. 9, ч. 1. С. 685.

переговори не привели до бажаного результату, бо хан з королем умовилися лише про продовження Зборівського договору. Трохи пізніше козалецькі козаки засвідчили, що зустріли Лавріна Капусту й Лісницького, яких Хмельницький з хоругвою відправив зі свого табору до Бутурліна¹⁵. 02.01.1654 р. останній на шляху до Переяслава зупинився у Красному, яке нині у Згурівському районі Київської області. Тут Бутурлін дізнався, що Виговський разом з Лісницьким і Силуяном Мужилівським їздили в посольстві до хана. Як бачимо, Лісницькому доручають важливі дипломатичні місії. 18 (08) 01.1654 р. він разом з Богданом Хмельницьким і більшістю старшини брав участь у відомій Переяславській раді. Тоді ж Лісницький разом з гетьманом і переяславським полковником Павлом Тетерею вимагали від Бутурліна, щоб той присягнув від імені царя. Виникла криза... Тільки після обіцянок царського посла та наради у гетьмана українська сторона погодилася присягати. Зовнішньополітична ситуація складалася дуже несприятливо для України, і це змусило старшину ризикнути, сподіваючись, що в майбутньому договорі дискусійні питання будуть розв'язані. 20 (10) 01.1654 р. українські дипломати, серед них і Лісницький, добивалися гарантійної грамоти від Бутурліна, але дістали лише обіцянку отримати її від царя. Зрештою 06.04 (27.03) 1654 р. все ж цар Олексій своєю грамотою гарантував Війську Запорозькому збереження його прав і вольностей¹⁶.

На початку березня 1654 р. стала прибувати обіцяна московитська допомога українським військам для протидії наступу Речі Посполитої. З наказу гетьмана Лісницький послав на кордон сотника з козаками, щоб провести союзне військо до Києва. Майже одночасно миргородський полковник повідомив про наступ поляків і взяття Шаргороду. 11 (01) липня 1654 р. Богдан Хмельницький відправив у Москву посольство на чолі з миргородським сотником Кирилом Якименком, який за інструкцією мав передати царю лист від гетьмана, сповістити про похід української армії і про те, що московитське військо ще не з'єдналося з нею; планувалося ще обговорити й молдавські справи. Якименко повів і прохання Лісницького підтвердити його батьківщину — с. Лісники. Про це ж писав і Виговський до Бутурліна¹⁷.

Згідно з договором 1654 р., царський уряд мав заплатити Війську Запорозькому 60 000 золотих (по пів золотого на козака). Але несподівано

виникла гостра проблема, про яку московитському представнику П. Протасьєву повідомили за дорученням гетьмана 26 (16) липня Виговський, Лісницький і генеральний суддя Самійло Богданович. Справа в тому, що у воєнних умовах не можна було скласти реєстр Війська Запорозького, за яким мали видавати гроші козакам, як того хотіли царські представники. Причиною цього стало те, що значно змінився склад реєстрового війська порівняно з 1649 р., багато загинуло або повмирало, прийшло багато нових вояків, яких не було в реєстрі, але вони прагнули мати статус козака; низка полків стояла на кордоні. Тож на складання нового списку просто бракувало часу. Крім того, через польську й татарську загрозу в похід виступило 100 000 козаків, а впорядкування нового реєстру неминуче спричинило б непотрібні конфлікти й бунти. Навіть між козацькими представниками не було єдності! Коли Богданович запитав у Лісницького, «чи можна взяти государево жалованье и роздать?», той гримнув на нього: «...с великою досадою: то де вы хотите того, чтоб нас, полковников, казаки побили? Ведаешь де, какие у нас люди самовольные?» — адже могли подумати, що полковники присвоїли частину грошей. Словом, це питання відклали до завершення походу¹⁸.

Варто зазначити важливу інформацію щодо родича (племінника?) миргородського полковника — Дем'яна Лісницького. 16 (06) березня Виговський, згідно з наказом гетьмана, призначив провожатих царському послу Ф. Полтеву: чигиринського сотника Дем'яна Лісницького і ще двох козаків, причому в кожному місті до ескورتу мало приєднуватися десять козаків, які супроводжували б посла лише до наступного міста. Дем'ян виконав це доручення і благополучно супроводив посла до тодішнього кордону (Путивль)¹⁹.

Після укладення військово-політичного договору 1654 р. ситуація у Східній Європі змінилася. Кримське ханство, де помер хан Іслам-Гірей III і до влади прийшов Мухамед-Гірей IV, стало на бік Речі Посполитої. Над Україною нависла небезпека ворожого наступу. За таких умов 08.10.1654 р. гетьман послав до Речі Посполитої Лісницького, щоб виграти час²⁰.

У другій половині 1655 р. Лісницький на чолі Миргородського полку бере участь у визвольному поході українського війська в Західну Україну. Коли українські сили стали наближатися до Львова, Хмельницькому стало відомо, що коронне військо, очолюване гетьманом Потоцьким, стоїть під Городком. 26 (16) вересня туди спрямували козацьке військо на чолі

¹⁵ Там само. С. 688, 691, 693.

¹⁶ Там само. С. 734, 740, 743; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва, 1954. Т. 3. С. 567–570.

¹⁷ Документи Богдана Хмельницького. Київ, 1961. С. 365–367.

¹⁸ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1878. Т. 10. С. 696.

¹⁹ Там же. С. 345, 350.

²⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. 9, ч. 2. С. 952.

з Лісницьким і корпус московитів під командуванням Ромодановського. Битва під Городком 29 вересня 1655 р. закінчилася перемогою українського війська, до того ж у погоні за відступаючим ворогом було взято місто Ярослав. Дещо пізніше було взято в облогу Львів.

Саме Лісницькому і переяславському полковнику Павлу Тетері Хмельницький довірив вести переговори із львівським магістратом. Про це писав і львівський канонік Ян Томаш Юзефович у своїй фундаментальній хроніці. Він занотував, що 29 вересня 1655 р. «на Стрийському гостинці стало помітно, що появилася значна кількість військ. Бо прибули миргородський полковник Григорій Сахнович та князь Ромодановський з іншим Гротом, які були головними в таборі московитів»²¹. 06.10.1655 р. у козацький табір прибула львівська делегація, яку зустрічала українська верхівка (7 осіб) на чолі з гетьманом. Тут були Іван і Данило Виговські, обозний Носач, суддя Богданович-Зарудний, полковники Лісницький і Тетеря, а також представник хана й перекладач Яній Грек. 16 жовтня відбувся новий тур переговорів. До козаків прибула делегація на чолі з православним єпископом Арсенієм Желиборським, її зустрічали «визначні урядники [...] війська»: Виговський, Лісницький і Тетеря, які провели львів'ян до канцелярії Виговського, потім — до Хмельницького. Юзефович занотував ще іншу зустріч на перемовинах: «22 жовтня. Два вищі урядники козацького війська — переяславський полковник Павло Тетеря та миргородський полковник Григорій Лісницький — прибули до міста з кількома осавулами й отаманами. За наказом коменданта Гродзицького їх впустили всередину міста, запросили до столу, щедро частуючи (хоча це були вороги, але їх зустрічали відповідно до правил гостинності та воєнних звичаїв)»²². Взявши значний викуп зі Львова, Хмельницький залишив місто в спокої та продовжив похід.

Коли Богдан Хмельницький переніс перший інсульт, старшина стала подумувати про його наступника. Сформувалося в її середовищі навіть чотири партії: кримська, московська, польська й шведська. Лідером кримської партії був Лісницький²³ і дійсно претендував на гетьманство у 1657–1659 рр. У 1657 р. документи ратушної книги м. Лохвиця згадують його як миргородського полковника (у травні 1660 р. вже як колишнього полковника). Разом з ним названо й інших значних осіб цього полку:

Михайла Радченка, обозного; Якова Котляра, суддю; Івана Федоровича Рудницького, війта і миргородського городового отамана²⁴. Великий авторитет Лісницького у Війську Запорозькому засвідчує українська народна дума, бо під іменем «Грицько Костиря миргородський» згадує його поряд з Виговським, полковниками Антоном Ждановичем, Филоном Джеджелієм, Мартином Пушкарем. Зустрічав Лісницький і московитських послів Бутурліна й Михайлова, які прибули в Чигирин 13.06.1657 р. У липні 1657 р. він (як наказний гетьман!) командував військами, що мали боронити кордон від ординців на південний захід від Чигирини, і повинен був іти на з'єднання з гетьманичем Юрієм Хмельницьким та його силами. Там у присутності гетьманича Лісницький вів переговори з іншим царським послом — Желябузьким. Пізніше виник конфлікт між Хмельницьким і Лісницьким, бо гетьман запідозрив миргородського полковника у тому, що той затримав у себе булаву й бунчук, бажаючи передати їх своєму приятелю Виговському. Хмельницький хотів бачити своїм наступником сина Юрія, тому розлютився. Він звелів привести винних до себе і в гніві наказав стратити Лісницького, а Виговського прикувати до гармати. Трохи згодом гетьман перестав гніватися і пробачив Івана Виговського²⁵. Невідомо, як би склалася доля Лісницького, але гетьмана розбив інсульт (другий удар) і 06.08 (27.07) 1657 р. він помер. Цікаво, що Лісницький не хотів віддавати клейноди — символи гетьманської влади — Юрію Хмельницькому, навіть на прохання Виговського, і погодився це зробити лише під тиском групи полковників.

Новим гетьманом, згідно з волею Богдана, став його син Юрій, але через молодий вік останнього регентом був Виговський, який фактично, а потім і формально, став правителем Гетьманщини. У Літописі Самовидця є звітка про це: «...а справцы войска и порадцы тые ж и що при небожчику Хмелницком старом зоставали, то ест Выговский писар, и Носач обозный, и Григорий Лесницкий судею». Їх же як опікунів Юрія Хмельницького називає і літопис Г. Грабянки та «Короткий опис Малоросії»²⁶. Оскільки Москва ще за життя Богдана Хмельницького порушувала договір і тепер намірялась ще більше його ламати, то Лісницький виступив найбільш послідовним противником нових московських планів і розсилав до полків відповідні листи.

²⁴ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. Київ, 1986. С. 86–89.

²⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 9, ч. 2. С. 952.

²⁶ Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 75; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ, 1992. С. 112; Короткий опис Малоросії (1340–1776). Київ, 2012. С. 62.

²¹ Юзефович Я.Т. Історія Львівського архієпископства (1614–1700). Львів, 2023. С. 405, 409.

²² Там само. С. 421, 425.

²³ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ, 1998. С. 118.

Лісницький був на похороні Богдана, брав участь у радах у Чигирині (обрання Виговського гетьманом) і Корсуні (19 (09) 10.1657 р.). 18 січня Виговський, полковники Лісницький і Богун зустрілися в прикордонному Константинові з путивльським воєводою М. Зюзіним. Вони скаржилися йому на опозиційні дії запорожців і полтавського полковника Мартина Пушкаря, сподівалися, що цар привселюдно засвідчить гетьманський статус Виговського. У січні того ж року гетьман і Лісницький направили Зюзіну листа, в якому оскаржували Пушкаря²⁷. Після перемовин із Зюзіним всі троє прибули до Миргорода. Про дії Лісницького довідуємося з доносу Пушкаря від 18 (08) 02.1658 р., посланого царю Олексію. Він повідомляв, що Виговський і Лісницький присягнули з Карач-беєм на раді в Чигирині та задумали приборкати ті міста, які підтримували Пушкаря з його промосковською орієнтацією. Миргородський полк і дві польські хоругви перекрили шлях Пушкареві, який хотів йти до боярина Хитрово, що перебував у Переяславі. Пушкаревого посланця, який ніс цареві звістку про «измену», затримали. Перехопили й гінця боярина і, «в сани положив», відвезли під вартою в Чигирин²⁸.

Літописець Самійло Величко подає дещо іншу картину подій. Після свята Богоявлення (Водохрещі), яке припадає на 19 січня за старим стилем, Виговський прибув з Гадяча до Миргорода, сподіваючись на переговори з Пушкарем, але Пушкар не з'явився. «Виговський [...] прогаяв там у тамтешнього полковника Григорія Лісницького кілька днів, дожидаючи повернення до себе від Пушкаря свого посланця», але даремно, і виїхав з міста. Лісницький скликав у Миргороді раду, на якій виступив проти Московської держави. Він ще в першій половині жовтня 1657 р. розсилав відповідні універсали до містечок свого полку²⁹. Але більшість козаків і міщан відмовилася підтримувати Виговського й відкинула його орієнтацію на Річ Посполиту та Кримське ханство. Лісницький, за словами Пушкаря, схилив тоді миргородців до присяги хану і казав, що під Москвою буде «худо», козаків буде перетворено на драгунів, а їхні дружини «будут ходити в лаптах». Такі чутки поширювалися всією Гетьманщиною, про що доносили в Москву ніжинський протопоп Максим Филімонович, зокрема: зменшать реєстр до 10 000, люди «в Сибір або на Москву будуть загнані; для того й попів своїх нашла, а наших туди ж поженуть»³⁰.

Проти Лісницького виступила частина старшини: Павло Апостол (зять Лісницького!), Степан Прокопович, представники «чєрні». Московські послі всіляко заперечували ці чутки, хоча час показав правоту Виговського і Лісницького (наступ на Гетьманщину й Січ та знищення їх, перетворення козаків у кріпаків тощо). Тоді Лісницький свої статки, які пороздавав сотникам, велів зібрати, щоб вони не дісталися царю, склав пернач полковника, хоча рада хотіла й далі бачити його полковником, і поїхав з групою прибічників до Лубен. Наказним полковником він лишив Леська Козла. Але на раді, на яку прибули три представники московитів, миргородським полковником було обрано промосковські налаштованого Степана Довгала.

На старшинській раді в Чигирині було вирішено відправити в Москву посольство на чолі з Лісницьким, який не зміг приїхати на раду. Однак йому вручили лист гетьмана від 29 (19) березня 1658 р. й дипломатичну інструкцію, яка мала засвідчити вірність гетьмана царю, звинувачувала Пушкаря у зв'язках з Кримським ханством тощо. Невдовзі після від'їзду Лісницького до Москви було відіслано ще одне посольство на чолі з Бережецьким і Богуном. Водночас й антигетьманська опозиція відправила до царя своє посольство, яке виїхало 21 (11) березня. Воно мало звинуватити Виговського у нелегітимності, а Лісницького — у зраді, у тому, що вони царські грамоти «ни за что иміють» тощо. Вже тоді московський уряд схилявся на бік опозиції та умисно пригальмував приїзд Лісницького до Москви. Тож останній подав свої статті у Посольський приказ лише 1 травня, тобто на три дні пізніше опозиції. Там він детально розповів про свою місію, зокрема наголосив на тому, що Іван Донець з намови Пушкаря першим напав на Чигиринський полк. Виступ Лісницького справив враження на московських політиків, і боярська рада захотіла ще двічі зустрітися з ним, на розмовах ставила йому важливі запитання і слухала відповіді. Врешті-решт цар дав Лісницькому позитивну відповідь³¹. Однак антигетьманська опозиція на чолі з Пушкарем не припиняла своїх ворожих дій: посилала в Москву нові доноси, переходила до збройного протистояння. Через це Виговський видав, зокрема, універсал від 08.04 (29.03) 1658 р. полковнику і старшині Миргородського полку бути готовими до виступу проти ворогів. Універсалом же від 24 (14) 05.1658 р. до Полтавського полку він закликав козаків припинити ворожі дії, тим паче, що цар милостиво прийняв посольства Лісницького, Бережецького й Богуна³².

²⁷ Малороссийские дела. Описи фонда № 124 Российского государственного архива древних актов. Москва, 2016. С. 38.

²⁸ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1882. Т. 15. С. 5.

²⁹ Величко Самійло. Літопис. Київ, 2020. С. 266.

³⁰ Акты ЮЗР. Т. 15. С. 31, 63.

³¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ, 1998. Т. 10. С. 190–194.

³² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ — Львів, 2004. С. 69, 75.

Про нову дипломатичну місію Лісницького відомо з листа московитських представників, які писали царю, що Виговський у Великий Піст послав до короля Яна Казимира «Немирича да полковника миргородського Грицька Лесницького да білоцерковського наместника Мазепу (батька майбутнього гетьмана) просить людей на помочь»³³. Цікавим є лист Лісницького до боярина П. Шереметева від 25 (15) 05.1658 р. з Путивля, у якому сповіщає про те, що приборкав у Кролевці «немного своевольников», і просить про допомогу. Однак опозиція не припиняла ворожих дій.

Тоді Виговський послав проти Пушкаря в Полтаву загін сербів, який очолювали «Багун да Тимоша». Відзначимо, що коли через Миргородський полк йшли ці серби, то Лісницький, «яко брат и товарищ Виговського, весма утішился». Але Богун і серби зазнали поразки. Тоді гетьман повів на Полтаву значно більше військо й взяв місто в облогу. 4 червня була остання спроба припинити кровопролиття. Якраз тоді до гетьманського табору прибув Лісницький із царською грамотою. Однак Пушкар не став її слухати, а 09.06 (30.05) 1658 р. зненацька напав на гетьманців, але без успіху. У битві наступного дня гетьманці розбили пушкарівців, а сам Пушкар загинув. Полтава скорилася Виговському.

Тепер лідером опозиції став Яків Барабаш, якому Москва надавала всляку допомогу. В Україну надіслали армію на чолі з Ромодановським, що дійшла до Лубен. Тобто громадянська війна в Україні стала міждержавною московсько-українською. Відомо, що на початку 1659 р. Лісницький, який з осені 1658 р. знову став миргородським полковником, видав антимосковські універсали («преlestние листы») до полчан — жителів Глинська, Костянтинова, Лохвиці, Ромен і Сміли. За таких умов укладення договору між Україною і Річчю Посполитою було неминучим. Цей документ було підписано в Гадячі 16 вересня 1658 р., і Річ Посполита стала федерацією не двох, а трьох народів — до Корони Польської та Великого князівства Литовського додавалося Велике князівство Руське. Хоча цей договір (Гадяцька унія) був дуже привабливим, але його ухвалення, за словами відомого польського історика Збігнева Вуйціка, запізнилося на 40 років.

Навесні 1659 р. до Варшави на сейм, який мав ратифікувати Гадяцький договір, відправилось українське посольство на чолі з Костянтином Виговським, братом гетьмана. До нього входили також Григорій Лісницький і Юрій Немирич. Вже 23 квітня відбулася аудієнція послів у сенаті. Однак цей сейм був не дуже добрим для Гетьманщини, бо Гадяцький договір було ратифіковано урізаним, як і військову допомогу. Підсолодили пілюлю

нобілітацією козацької старшини й наданням їм маєтностей, які вони вже де-факто і так мали. 20.05.1659 р. Ян Казимир своїм універсалом надавав Лісницькому місто Вільшана у Корсунському воєводстві. Нині цей населений пункт — у складі Звенигородського району Черкаської області. Одночасно сеймовою конституцією засвідчувалося шляхетство Лісницького, як і надання йому Вільшаної³⁴. Тримав він також і Кам'яноброди. 10.06.1659 р. Лісницький присягнув у Варшаві на вірність королю. Забігаючи вперед, скажемо, що після переходу Гетьманщини на бік Московії король відібрав у Лісницького Вільшану й 19.01.1660 р. надав її Станіславу Якубовському.

Тим часом війна тривала. І важливою подією під час неї стала Конотопська битва 7–9 липня 1659 р., яка завершилася блискучою перемогою українсько-татарського війська над московським. Але подальший його наступ на Московську державу було зірвано: Сірко пішов на Крим, тому хан відмовився продовжувати похід і повернув свої війська на південь. Якщо зважити, що права Русі-України були обмежені на сеймі, то можна зрозуміти найголовнішу причину падіння Виговського. На початку серпня 1659 р. гетьман покинув Ромни, але лишив там Лісницького й дав йому наказ: у разі наступу московитів спалити це місто, а його жителів вивести. Але ж війну було виграно! На жаль, українська еліта, будучи незадоволеною урізаним варіантом Гадяцького договору, «здійснила фатальний, згубний для державності крок — вона фактично відмовилася від своєї перемоги»³⁵. Спочатку на раді в Германівці було скинуто Виговського і проголошено новим гетьманом Юрія Хмельницького. Як писав королю коронний обозний Анджей Потоцький, козаки «прислали канівського полковника Лизогуба й миргородського полковника Грицька Лісницького до пана гетьмана, щоб він через них відіслав війську булаву й бунчук». Виговський погодився за умови, що вони будуть вірними королю, і полковники дали слово, після чого Данило Виговський передав клейноди Юрію Хмельницькому. Для безпечного проїзду дружини І. Виговського у супровід призначили Лісницького, суддю Зарудного й «меншого обозного Демечка» (Дмитра Святуху?). Тим часом московити розгорнули наступ на Гетьманщину. Довелося шукати порозуміння. У результаті 17 жовтня 1659 р. було підписано Переяславський договір, який на відміну від договору 1654 р. був нерівноправним. Зокрема, однією із умов цього «порозуміння»

³⁴ Памятники истории Восточной Европы. Острог — Варшава — Москва, 1999. Т. 5. С. 123–126.

³⁵ Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008. С. 175.

³³ Акты ЮЗР. Т. 15. С. 171–174.

була заборона «радникам» Виговського, а також і Лісницькому, обіймати будь-які посади у Війську Запорозькому. У подальшому Юрій Хмельницький клопотався за опальну старшину й у грудні 1659 р. відрядив у Москву посольство на чолі з Петром Дорошенком, прагнучи, зокрема, добитися амністії прихильників Виговського. Це дало певний результат³⁶. Частина старшини, зокрема Лісницький, дістала прощення царя, але декого (Данилу Виговського) було закатовано московитами або заслано до Сибіру (Івана Нечая). Невдовзі після цього (до травня 1661 р.) Лісницький став генеральним суддею. 23 (13).05.1660 р. Юрій Хмельницький видав універсал, у якому засвідчував дарчу Лісницького Спасько-Преображенському Мгарському монастирю на Товстий байрак. Пізніше вдова Лісницького Катерина із синами Данилом, Дмитром та Іваном подарувала цьому монастирю половину Товстого лісу коло Шишаків; це надання було засвідчене грамотою царів Івана V, Петра I й царівни Софії від 08.04 (29.03) 1689 р., універсалом гетьмана Мазепи 25.04 (04.05) 1693 р., а 13 (02) 11.1747 р. — і царицею Єлизаветою³⁷.

У другій половині 1660 р. Московська держава задумала вчинити похід, щоб оволодіти Волинню. Однак це їм не вдалося. Головні сили московитів, очолювані Шереметевим, були розбиті військами Речі Посполитої і оточені під Чудновом. Українські війська, які поспішали на допомогу, теж зазнали поразки. Лісницький брав участь у цьому поході як миргородський полковник. Після поразки Юрій Хмельницький послав на переговори п'ятьох чільних дипломатів, серед них і Лісницького. Через розгром українського війська вони були змушені підписати 17.10.1660 р. Слободищенський договір. Таким чином Гетьманщина розривала Переяславський договір 1659 р. і ставала автономною одиницею Речі Посполитої. Однак і за таких умов Лісницький зберігав посаду генерального судді як мінімум до грудня 1662 р. Крім того, він діяв і як дипломат, бо був посланий на сейм Речі Посполитої з корсунської ради (травень 1661). 1662 р. Лісницький згадується як член Львівського православного братства.

Наприкінці 1663 р. король Ян Казимир розпочав похід на Лівобережжя, намагаючись повалити там московське панування і відновити польське. Лісницький теж брав участь у цьому поході, хоча складно сказати, у ролі кого, оскільки миргородським полковником уже був (як мінімум у липні 1661 р.) Павло Апостол. Тоді в козацькому середовищі посилювались антипольські настрої, козаки

не хотіли реставрації порядків, які існували до 1648 р., визрівало повстання проти гетьмана Тетері — прихильника відверто пропольської орієнтації. Львівський історик Богдан Мурій написав у 1931 р. важливу працю про останній період життя Виговського, де торкається і питання підготовки цього повстання, яке розробляли представники козацької еліти: Григорій Лісницький, Михайло Ханенко, Голуб (ймовірно, Остап Гоголь), Залізо (!?) і Федір Коробка. Про це стало відомо Тетері, й всі вони були заарештовані, Виговський і Богун також. Двох останніх і Лісницького розстріляли без суду на початку 1664 р.³⁸ Так закінчив своє життя видатний політичний діяч України 17 ст., військовий і дипломат, сподвижник гетьманів Богдана Хмельницького й Івана Виговського, який і сам претендував на гетьманську булаву.

Трохи відомо і про нащадків Г. Лісницького, про що вперше дослідила Л. Розсоха. Зупинимось дещо детальніше на найближчих потомках миргородського полковника. Від шлюбу з Катериною у нього було кілька дітей: сини Данило, Дмитро, Іван, дочки Катерина й Марія.

Дружина Г. Лісницького Катерина до 1672 р. вийшла заміж за покозаченого шляхтича Стефана Куницького, який пізніше, у 1683–1684 рр., став гетьманом Правобережної Гетьманщини і загинув у 1684 р. Гетьман Мазепа 14 (04) 03.1695 р. надав їй Шишаки й Матяшівку, якими володів покійний син Катерини й Григорія Лісницьких Данило (до 1642–1694), що був з 1666 р. військовим товаришем. На початку березня 1666 р. останній разом із брацлавським полковником Зеленським їздив у посольстві до кримського хана. 03.06.1667 р. у Данила відібрали маєтність Кам'яноброди (володів нею разом із братом Дмитром) і передали Тетері. Пізніше він потрапив у польський полон, і за нього клопоталися послы на сеймі від гетьмана Дорошенка. У 1672 р. Данило був резидентом у Трипіллі, допомагав своєму вітчиму Куницькому в налагодженні зв'язків із гетьманом Самойловичем³⁹. Потім перейшов з матір'ю на Лівобічну Гетьманщину й осів у Миргороді. 18 (08) 03.1678 р. Данило купив будинок у молодшого брата Дмитра: «В Миргороді дом с плечом, взбок дому Стошичева (?), на рогу против дому Петрова Короленка, пред брамою на Пробитой улиці [...] стоячий». 29 (19) 08.1687 р. Мазепа засвідчив йому Шишацьку греблю та села Матяшівку й Мелюшки. Данило був довіреною особою Мазепи, бо супроводжував

³⁶ Там само. С. 418.

³⁷ Документальна спадщина Свято-Преображенського монастиря XVII–XVIII ст. Київ, 2021. С. 85, 89.

³⁸ Murij B. Rola Jana Wyhowskiego wojewody kijowskiego od utraty hetmaństwa do śmierci w latach 1659–1664. Warszawa, 2023. С. 246, 270.

³⁹ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Київ, 2010. С. 477.

його під час візиту до Москви у 1689 р.⁴⁰ Після смерті Данила частину його маєтностей отримала сестра Катерина, а село Мелюшки відійшло брату Івану. Є дані й про синів Данила — Григорія та Романа. Перший був сотником Першої Миргородської сотні у 1707–1711 рр., одружений з Мартою Полуботок, сестрою наказного гетьмана. Другий, Роман, був значковим товаришем Миргородського полку, курінним значкових товаришів (1711–1713), шишацьким сотником (? — 1715–1729), миргородським сотенним отаманом (1725), мав фільварок під Миргородом тощо. Одружений з Ганною Турянською. Мав дітей — Дем'яна й Фросину. Іван, другий син миргородського полковника, був значним військовим товаришем. Мазепа підтвердив йому 21 (11) 01.1695 р. с. Мелюшки, яким володів його батько, а потім брат⁴¹. Син Івана, Дем'ян, був значковим товаришем Миргородського полку (1734–1752), а Григорій (1746–?) став бунчуковим товаришем (1782–1784). Про третього сина

полковника — Дмитра — майже не знаходимо відомостей. Дочка Марія вийшла заміж за Павла Апостола⁴².

Отже, родина Лісницьких належала до волинського зем'янського середовища в польсько-литовську добу. Ймовірно, у цей час її представники долучилися до козацького загалу. Відсутні дані щодо діяльності Г. Лісницького у перші роки Національно-визвольної війни, однак цілком можливо, що він, як козацький старшина, брав участь в основних її битвах і в 1655 р. вже фігурує як миргородський полковник. Звідси закономірним було прагнення Г. Лісницького як лідера так званої «кримської партії» отримати гетьманську булаву. У розпал боротьби за владу, що велася в Україні після смерті гетьмана Б. Хмельницького, він відзначився як знаний урядовець і авторитетний дипломат в уряді І. Виговського, за що неодноразово був обдарований новими маєтностями. Під час громадянського конфлікту в Україні намагався віднайти найбільш ефективні шляхи збереження завоювань Війська Запорозького, однак загинув у вирі цієї боротьби.

⁴⁰ Миргородська міська книга (1656–1742). Київ, 2023. С. 218; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічників. Київ, 2004. С. 198–199.

⁴¹ Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Ч. 1. С. 155.

⁴² Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. Київ, 1993. С. 192.

REFERENCES

- Bulvinskyi, A. (2008). *Ukrainsko-rosiiski vzaiemyny 1657–1659 rokiv v umovakh tsyvilizatsiinoho rozmezhuvannia na skhodi Yevropy*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. S. (1996). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (Vol. 9). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. S. (1998). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (Vol. 10). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V. V. (2005). *Ukrainska kozatska starshyna*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny*. Kyiv [in Ukrainian].
- Lypynskiy, V. (1991). *Ukraina na perelomi 1657–1659*. Filadelfia [in Ukrainian].
- Malenko, L. M. (2002). Lisnyskyi. *Ukrainske kozatstvo. Mala entsyklopediia*, 292. Kyiv-Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Murij, B. (2023). *Rola Jana Wyhowskiego wojewody kijowskiego od utraty hetmaństwa do śmierci w latach 1659–1664*. Warszawa [in Polish].
- Mytsyk, Yu. (2021). Tsinni dzherela do istorii henealohii kozatstva druhoi polovyny XVII st. [Valuable Sources for the History of the Cossacks' Genealogy in the second half of the XVII century]. *Siverianskyi litopys / Siverian Chronicle*, 2, 4–11 [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu. (2023). *Spodvyzhnyky Bohdana Khmelnytskoho*. Kyiv [in Ukrainian].
- Pavlenko, S. (2004). *Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybychnykiv*. Kyiv: Vyd. dim “KMA” [in Ukrainian].
- Rozsokha, L. (2002). *Myrhorodska starovyna*. Kobeliaky [in Ukrainian].
- Yuzefovych, Ya. T. (2023). *Istoriia Lvivskoho arkhyepyskopstva (1614–1700)*. Lviv [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. M. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII st. (Volyn i Tsentralna Ukraina)*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Yakovleva, T. (1998). *Hetmanshchyna v druhii polovyni 50-kh rokiv XVII stolittia. Prychyny i pochatok Ruiny*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до редакції: 02.02.2026 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.03.2026 р.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України,
Київ, Україна

Viacheslav STANISLAVSKYI,

PhD in History, Senior Researcher
at the Department of History of Ukraine
of the Middle Age and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

e-mail: vvslavaua@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4688-5978>

Відхід російських військ з теренів Речі Посполитої 1706 р. і позиція Стамбулу під час Великої Північної війни

У статті висвітлено воєнно-політичну ситуацію під час Великої Північної війни в першій половині 1706 р. і реагування на неї верхівки Османської імперії. На той момент основні сили російської армії були вимушені рятуватися із заблокованого шведами Гродно, зазнавали поразки й українські сили, які їй допомагали, а царська влада готувала до оборони Києва. Проаналізовано інформацію з листів єрусалимського патріарха Досифея II та кесарійського митрополита Хрисанфа щодо реакції верхівки Оттоманської Порту на новини про відступ московитів з території Речі Посполитої. З'ясовано, що Стамбул дуже позитивно сприйняв звістки про ці події, зокрема про зникнення загрози для Кам'янця-Подільського від окупації міста царськими силами. Для розуміння напруги, що існувала в Порті щодо Московської держави, залучено матеріали про діяльність французького дипломатичного представника, зусилля кримської верхівки та угорців, які намагалися спрямувати османів на війну з московитами. Турки натомість, як відомо, не виявляли готовності до такого конфлікту. Подальший розвиток подій залежав значною мірою від рішення шведського короля. Недавні архівні знахідки свідчать про те, що можливими вважалися варіанти руху його сил до Києва чи Кам'янця-Подільського, але жоден із них не реалізувався.

Ключові слова: Московська держава, Річ Посполита, Османська імперія, Київ, Кам'янець-Подільський, Досифей II, Петро Толстой, Шарль де Ферріоль.

The Withdrawal of Russian Troops from the Territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1706 and Istanbul's Position during the Great Northern War

The article describes the military-political situation during the Great Northern War, in the first half of 1706, and the reaction of the top leadership of the Ottoman Empire to it. At that time, the main forces of the Russian army were blocked by the Swedes in the Grodno area, which could have had critical consequences both for this army and for the Russian state as a whole. The troops of the tsar's ally, Augustus II the Strong, were defeated. The Russian army was forced to retreat. Ukrainian troops, which were assisting the Russians, also suffered significant defeats. The tsarist government was preparing Kyiv for defense, where the Pechersk Fortress was being built. Information from letters from Patriarch Dositheus II of Jerusalem to the Russian ambassador Pyotr Tolstoy and Metropolitan Chrysanthus of Caesarea regarding the reaction of the top brass of the Ottoman Empire to the news of the Russian retreat from the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth is being introduced into scientific circulation: about the joy of the Turks over the return of the Ukrainian lands on the Right Bank by Peter I to the Poles, in particular because they were afraid that the tsar would seize Kamianets-Podilskyi; about the withdrawal of Moscow troops from Polish territories to Smolensk and the Cossacks to the Motherland; about Charles XII's intention to move with troops to Kamianets-Podilskyi or to Kyiv. The reactions of the Turkish authorities are shown against the backdrop of the active measures of the French ambassador Charles de Ferriol, the leaders of the Crimean Khanate, and the Hungarian representatives of Prince Ferenc II Rákóczi, who tried to direct the Ottoman Empire to war with the Russian state. The erroneous information in the letters of Dositheus II regarding the abandonment of Right-Bank Ukraine by Russian troops is also shown — these territories remained under the control

of Hetman Ivan Mazepa. The further development of events depended largely on the decision of the Swedish king. Possible options were considered for the movement of his military forces to Kyiv or Kamianets-Podilskyi. Despite this, families of influential representatives of the Polish-Lithuanian Commonwealth found refuge from the war in the city in Podillia. However, none of the above-mentioned directions of Charles XII's campaign was implemented.

Keywords: *Moscovite State, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ottoman Empire, Kyiv, Kamianets-Podilskyi, Dositheus II, Pyotr Tolstoy, Charles de Ferriol.*

Події Великої Північної війни значною мірою стосувалися теренів Речі Посполитої, але реакція на них активно проявлялася і в Османській імперії. Зокрема, у Стамбулі переймалися можливою загрозою від московитів для Кам'янця-Подільського. Попередні авторські розвідки були присвячені 1704–1705 рр.¹, а подальше студіювання документації московського посольства в Туреччині, яке працювало на початку 18 ст., дало змогу виявити кілька документів за 1706 р., що стосуються тих самих питань. Це, зокрема, три листи єрусалимського патріарха Досифея II до царського посла Петра Толстого від 29 травня, 6 червня, 1 липня 1706 р. та лист від кесарійського митрополита Хрисанфа від 18 червня, пересланий патріархом до того ж посла 28 липня 1706 р. У цих документах йдеться про повернення Петром I Правобережжя полякам та радість турків з цього приводу, зокрема тому, що вони боялися, аби цар не захопив Кам'янець-Подільський; про відхід московських військ з польських теренів до Смоленська й козаків на батьківщину; про намір Карла XII рухатися з військами до Кам'янця-Подільського чи до Києва.

Інтерпретація зазначених матеріалів потребує розгляду широких політичних і воєнних контекстів. Причини цього полягають не лише в тому, щоб побачити їхнє місце в загальній картині подій, а ще й у тому, аби зрозуміти, як вони зіставляються з реальним станом політичних і воєнних справ, інформація ж бо в згаданих документах значною мірою була неточною. Такими контекстами є Велика Північна війна із задіяними в ній політичними гравцями, інтереси великих світових потуг, безпосередньо незалучених до цього конфлікту, але зацікавлених у тому чи іншому його результаті, — насамперед Османської імперії та Франції.

У згадках про напрацювання дослідників, вважаємо, варто зауважити насамперед ті питання,

¹ Див.: Станіславський В. Османська імперія перед російською загрозою: воєнні дії в Речі Посполитій та реакції Стамбула (літо 1704 року). *Східний Світ*. 2025. № 3. С. 42–60; Його ж. Російські війська на теренах Речі Посполитої, повідомлення про гадане захоплення ними Кам'янця-Подільського та реакції турецького уряду (грудень 1704 — січень 1705 рр.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 30–36.

що описуються або оцінюються по-новому чи постають більш об'єктивними. Зокрема, Володимир Великанов здійснив, як видається, близьку до реалістичної оцінку чисельності російських військ, заблокованих у Гродно², що важливо для розуміння співвідношення російських і шведських сил, та визначив стратегічне значення цього блокування. Також науковець надав загальний огляд участі українських козаків у боях зі шведами навесні 1706 р. на теренах Великого князівства Литовського. Щодо значення Гродненського блокування московських військ шведами, суттєвими є судження польського науковця Яцека Бурдовіча-Новіцького³. Доробок Олександра Беспалова використано для оцінки сил супротивних сторін перед битвою і обсягу втрат після битви при Фрауштадті (Всхові)⁴. Для опису ситуації на Правобережжі, контролюваному І. Мазепою, прислужилися праці Миколи Андрусяка⁵ та Яна Пердені⁶. Розвідки Кирила Кочегарова вельми цінні фактажем, отриманим із архівних справ, щодо підготовки Києва до протистояння зі шведами, інформацією про княгиню Анну Дольську й можливий похід Карла XII до Києва чи Кам'янця-Подільського⁷. Питання ж зв'язків французького посла в Османській імперії з Кримським ханатом; спроб Бахчисарая та угорців спонукати Стамбул до війни з Росією через

² Великанов В.С. Русский вспомогательный корпус на польско-саксонской службе в 1704–1707 гг. и сражение при Фрауштадте. Москва, 2018. С. 54.

³ Burdowicz-Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706. Kraków: ARCANA, 2013. S. 614, 618–619, 621.

⁴ Беспалов А. Сподвижники Карла XII. Москва: Рейтарт, 2003. С. 84–89.

⁵ Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938. С. 62.

⁶ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 1963. S. 226–227.

⁷ Кочегаров К.А. Киев в русской оборонительной стратегии после завершения Гродненской кампании (апрель-июнь 1706 г.). *Белгородская черта: сборник статей и материалов по истории Белгородской оборонительной черты*. 2022. Вып. 7. Белгород: Издатель Елена Сичкарева. С. 111–112, 114–115, 117–120; его же. Основание Печерской крепости в Киеве и строительные работы 1706 г. *Белгородская черта: сборник статей и материалов по истории Белгородской оборонительной черты*. 2024. Вып. 9. Белгород: Издатель Елена Сичкарева. С. 149–157.

впливи французької влади можна доволі ґрунтовно простежити, послуговуючись матеріалом із дослідження Юзефа Анджея Геровського⁸.

Мета статті висвітлити реальну ситуацію на Правобережній Україні в першій половині 1706 р. у широкому контексті міжнародних подій під час Великої Північної війни.

Гродненська блокада російських військ. З початку 1706 р. ключові події московсько-шведського протистояння, до якого були залучені й українські формування Війська Запорозького, відбувалися на теренах Великого князівства Литовського. Взимку-навесні 1706 р. найбільшим клопотом московитів був порятунок їхнього війська від Карла XII. Основні сили російської армії — близько 32,5 тисяч осіб зі 103 гарматами — зимували в околицях Гродно⁹. У січні 1706 р. Карл XII з 19-тисячним військом підійшов до міста, маючи на меті оточити його й заблокувати значні сили противника. У тих обставинах від дій шведської армії міг залежати не лише результат Великої Північної війни, а й існування Московської держави¹⁰.

Значні сподівання росіяни покладали на допомогу короля Речі Посполитої Августа II, однак вони виявилися марними. У лютому 1706 р. при Фрауштадті (Всхові) відбулася битва саксонсько-московського війська під командуванням генерал-лейтенанта Маттіаса Йоганна фон дер Шуленбурга із шведським військом генерал-фельдмаршала Карла Густава Реншильда. Союзні сили Московії та Саксонії, які налічували близько 18 тисяч осіб і мали на озброєнні 32 гармати, зазнали жорстокої поразки від шведів чисельністю 9–10 тисяч, які не мали артилерії. Втрати становили близько 8 тисяч убитими, а також вся артилерія і обоз, близько 8 тисяч осіб потрапило в полон, доля ще кількох тисяч залишилася невідомою. Шведське військо мало вбитих 452 особи й 1077 поранених¹¹.

Не отримавши допомоги, московські війська змогли врятуватися відступом: у березні вони покинули Гродно, пройшли маршрутом на Тикочин, Брест, Ковель, Луцьк, Полонне, а в травні 1706 р. отаборилися в Києві¹². Спроби ж Карла XII наздогнати противника були невдалими найбільше через природні перешкоди. Лише в червні шведська армія розташувалася на Волині.

Українські війська у війні зі шведами, ситуація на Правобережжі. Для прикриття Литви були спрямовані війська на чолі з Іваном Мазепою та думним дворянином Семеном Неплюєвим. Крім того, козаки постійними набігами утруднювали постачання шведських сил. У березні 1706 р. українські козаки зайняли Несвіж, Слуцьк, Ляховичі та Мінськ. Однак ще того ж місяця шведи захопили Несвіж, де козаки зазнали значних втрат і загинув стародубський полковник Михайло Миклашевський. Далі шведське військо взяло в облогу замок у Ляховичах, у якому засіли козаки переяславського полковника Івана Мировича. На допомогу Ляховичам був спрямований Миргородський полк Данила Апостола й частина російського драгунського полку. Не наважившись атакувати численне угруповання шведів у Ляховичах, Д. Апостол відійшов до Слуцька. На підкріплення до нього відправили загін московитів під командуванням С. Неплюєва. У квітні всі ці сили зазнали поразки під Клецьком, а в травні капітулювали оборонці Ляховичів¹³.

Що ж до правобережних теренів, то вони й далі перебували під керівництвом І. Мазепи, який не поспішав передавати їх Речі Посполитій. Відомо, що ще в листопаді 1705 р., під час переговорів у Гродно, цар засвідчив свою готовність виконати умови договору 1704 р., а саме передати Речі Посполитій відібрані від Семена Палія міста, зокрема Білу Церкву¹⁴. Тим же місяцем датується лист від Петра I до І. Мазепи з наказом здійснити передачу комісарам від Речі Посполитої зазначені міста й фортеці¹⁵. А в січні 1706 р. Август II сповіщав українського гетьмана про зобов'язання царя за новим союзним договором повернути Речі Посполитій Правобережжя. Тоді ж король призначив комісарів, які мали порозумітися з І. Мазепою щодо передачі їм Фастова, Білої Церкви, Корсуня, Немирова й інших населених пунктів¹⁶. Як відомо, така передача не відбулася.

Укріплення Києва й лист до Івана Мазепи від Анни Дольської. Основні сили московитів після прибуття до Києва переправилися через Дніпро і ще наприкінці січня місяця отаборилися біля Чернігова. Тоді ж російське командування звернуло особливу увагу на зміцнення Києва задля можливого опору шведським військам. У травні-липні загроза місту виглядала цілком реальною. Залога Києва була значно збільшена. І якщо на 9 квітня 1706 р. вона налічувала

⁸ Gierowski J. A. Krym w polityce Wersalu w latach 1704–1709 / Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytniej Europie. Kraków: Wyd-wo «Księgarnia Akademicka», 2008. S. 433–435, 437–438.

⁹ Великанов В.С. Русский вспомогательный корпус... С. 54.

¹⁰ Burdowicz-Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita... S. 614, 618–619, 621.

¹¹ Беспалов А. Сподвижники Карла XII... С. 84–89.

¹² Burdowicz-Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita... S. 624.

¹³ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. Київ: Темпора, 2006. С. 260–262.

¹⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 3 (1704–1705). Санкт-Петербург: Государственная типография, 1893. С. 1036–1037, 1041, 1046.

¹⁵ Андрусак М. Мазепа і Правобережжя... С. 62.

¹⁶ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej... S. 226–227.

1899 осіб, то вже в травні — 3837, а 20 червня — майже 5000. Невдовзі було ухвалено рішення про спрямування до Києва ще додаткових сил, а 5 липня Петро I відправив звітні розпорядження прибути до міста І. Мазепі з військами. Не пізніше 8 числа гетьман був у Києві¹⁷. Після отримання повідомлень про спрямування шведів на захід 15 серпня 1706 р. за участі царя було закладено бастионну Печерську фортецю в Києві. Керував будівництвом військовий інженер Марк Гейнсон, а загальний нагляд здійснював Іван Мазепа й постільничий Гаврило Головкин. Роботи виконувалися переважно українськими козаками, з можливою участю московських полків, дислокованих тоді в Києві, і тривали до кінця жовтня. Тоді будувалися чотири бастиони з північного боку й було розпочато спорудження Київських воріт¹⁸.

Тим же 1706 р., коли І. Мазепа й російські можновладці на чолі з царем перебували в Києві, датовано відомості про приниження Петром I статусу гетьмана шляхом розпорядження про підпорядкування українського правителя О. Меншикову у військовому поході, про напругу у відносинах гетьмана з царським фаворитом і намагання останнього продемонструвати свою зверхність над І. Мазепою, про заклик князя до гетьмана щодо розправи зі старшиною Війська Запорозького¹⁹. І саме влітку 1706 р. до І. Мазепи надійшов лист від княгині Анни Дольської із закликом «починати задуману справу» — виступити на боці Станіслава Лещинського й Карла XII. Відомо, що Пилип Орлик залишив дуже цікавий спогад про емоційно-бурхливу реакцію гетьмана на цей заклик²⁰.

Згаданий лист від княгині міг бути написаний з Кам'янця-Подільського. Таке припущення виникає з інформації, що саме того року в Кам'янці шукали прихистку мешканці Речі Посполитої — втікачі від війни, а серед них

й А. Дольська. У Берестечку її зустрів київський міщанин Василь Іванов, коли відвідував ярмарку. За його словами, до подільської твердині їхали «й інші поляки з усіма своїми пожитками й стадами». До Києва В. Іванов повернувся наприкінці травня 1706 р. де й переказував ці новини.²¹ Цікаво, що схоже про перебування в Кам'янці як у безпечному місці багатьох представників верхівки Речі Посполитої з родинами розповідали у Батурині в червні 1706 р. компанієць-утікач зі шведського полону й олицький вїйт. За їхніми словами, у подільському місті «...ледь не всі сенатори та великі урядники з дружинами, дітьми та майном своїм від неприятельського наступу повтікали й нині там перебувають»²².

Французький посол у Туреччині та підштовхування ним Порти до війни з Москвою. Звернення до огляду діяльності французького представництва в Османській імперії є нагальним, оскільки керівництво Франції мало великі сподівання на використання її потенціалу у своїх інтересах, а найперше для сприяння боротьби зі своїми європейськими противниками.

Спочатку дещо про компетентність і глибину проникнення французького посла Шарля Ферріоля в тогочасну політику, пов'язану з налаштуванням османської влади проти Росії. В цьому питанні ключовою стала взаємодія посла з верхівкою Криму. А хороші взаємини з Гіреями Ш. Ферріоля при Порті ґрунтувалися на попередній участі французького посла в антигабсбургському повстанні в Угорщині, де йому підпорядковувався татарський підрозділ, досвіді участі у війні проти Священної ліги, зв'язках з кримською верхівкою через француза-посередника — хірурга й ханського лікаря Ферранда. До цього додався й вплив створеної в 1706 р. французької католицької місії в Криму, очільник якої отримав від посла певні інструкції та шифри. Фінансувалася ця місія також через Ш. Ферріоля. Більше того, є дані, що Гази-Гірей обійняв ханську посаду за рекомендацією, наданою послом султану, а познайомився посол з майбутнім очільником Криму ще під час війни в Угорщині. Ці зв'язки були підкріплені й дарунками від Ш. Ферріоля Гази-Гірею та його матері²³.

Тепер про практичні кроки у досліджуваному напрямі. У 1705 р. Гази Гірей III зробив спробу ініціювати війну з Москвою через Ференца II Ракоці, який і направив своїх посланців до Стамбула з цього питання. Наступного року французький король підтримав такий сценарій, бо вважав, що в разі початку турецько-російської

¹⁷ Кочегаров К.А. Киев в русской оборонительной стратегии... С. 111–112, 114–115, 118–119.

¹⁸ Сіткарьова О.В. Архитектурный ансамбль Киево-Печерской лавры та її історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи. Київ: Довіра, 2005. С. 59–62; Кочегаров К.А. Основание Печерской крепости в Киеве... С. 149–157.

¹⁹ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. Исторические монографии и исследования. Т. 16. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1885. С. 291, 293–296; Кентржинський Б. Мазепа. Київ: Темпора, 2013. С. 240; Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Київ: Кліо. С. 343; Кочегаров К.А. Киев в русской оборонительной стратегии... С. 115, 120; Киселев М.А., Кочегаров К.А., Лазарев Я.А. Патроны, слуги и друзья. Русско-украинские неформальные связи и управление Гетманщиной в 1700–1760-х гг. Исследование и источники. Екатеринбург, 2022. С. 278–279, 294–298.

²⁰ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. С. 291–293; Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. С. 343.

²¹ Кочегаров К.А. Киев в русской оборонительной стратегии... С. 115, 120.

²² Цит. за: Киселев М.А., Кочегаров К.А., Лазарев Я.А. Патроны, слуги и друзья. С. 802.

²³ Gierowski J. A. Krym w polityce Wersalu... S. 433–435.

війни Ференц II міг здобути більше шансів на допомогу Карла XII і почав би співпрацювати з С. Лещинським. Також ця війна зберегла би угорців від турків, які більшість своїх сил спрямували б проти Росії. Навіть сама ініціатива такої війни могла посприяти Ракоці отримати поміч від шведського короля. Відповідно, Ш. Ферріоль допоміг угорським представникам у доступі до великого візира й муфтія. У березні 1706 р. вони подали Порті меморіал (редагувати який допомагав французький посол) з пропозицією війни з Росією та декларуванням таких цілей: відібрання Азова, знищення російських фортець на кордоні з ханатом, ліквідація російських православних місій на черкеських теренах. Така війна мала усунути небезпеку для Туреччини й Криму з боку Москви, послужила б зміцненню становища С. Лещинського в Польщі, дала би можливість Карлу XII для його інтервенції проти Австрії. Відповідно, склалися би сприятливі обставини для допомоги Ференцу Ракоці проти цесаря з боку С. Лещинського й Карла XII²⁴.

У цьому меморіалі зазначалося також, що настрої греків та волохів, незвичайна амбітність Петра I штовхають його до війни з Туреччиною. Натомість пропонувалося діяти на випередження і напасти на царя, поки він не міг справитися зі шведами. Також швейцарець на службі в Людовіка XIV барон Жан Віктор де Безенваль у травні того ж року в листі до представника свого монарха при Ференці II Ракоці зауважував, що війна султана з Московією була би особливо корисною для короля Франції²⁵.

У квітні 1706 р. Ш. Ферріоль намагався переконати великого візира в потребі допомоги угорцям, наполягаючи, що найкращим способом для цього було би оголошення війни Росії. У таких обставинах цар був би вимушений вивести частину військ з Речі Посполитої, Карл XII міг би не тільки увійти в Саксонію, а й разом з поляками допомогти Ракоці. Однак великий візир, хоча й погоджувався з аргументами Ш. Ферріоля, відбувся тим, що не має необхідних повноважень від султана. А до того ані він, ані муфтії не надали писемної відповіді на поданий їм меморіал²⁶.

Бахчисарай також демонстрував активність. За інформацією молдовського князя Димитрія Кантемира, який тривалий час жив у Туреччині й був знайомий з багатьма представниками верхівки держави, на початок травня 1706 р. кримський хан закликав султана надати йому на допомогу війська, оскільки московити здійснювали приготування до війни.

Повідомлення Досифея II Петру Толстому про залишення царськими силами володінь Речі Посполитої. На тлі таких застережень і закликів очільники Турецької держави мали з полегшенням отримати новини про відхід російських військ з теренів Речі Посполитої — обставини ж бо склалися позитивно без воєнного втручання султана. До того ж варто зауважити, що описаний вище загальний стан справ у перебігу російсько-шведського протистояння засвідчує, що отримані турками новини були зовсім неточними, хоча все ж засвідчували послаблення позицій Москви. Отже, 29 травня 1706 р. до П. Толстого надійшов лист від єрусалимського патріарха Досифея II, у якому той з великою похвалою відгукнувся про дії Петра I з передачі полякам українських теренів на Правобережжі, а саме невеликих українських міст, зазначаючи, що турки побоювалися, аби московський монарх не заволодів Кам'янцем. На той час османська верхівка була значною мірою заспокоєна щодо відносин з Москвою²⁷. Подібно єрусалимський патріарх писав до російського дипломата 6 червня 1706 р. Він зауважував, що турки остерігалися, аби цар не взяв Кам'янця від поляків. А вже на той час перебували «у радості великій», вважаючи, що Петро I «ніби воістину віддав Україну полякам» і, отже, від них віддалився²⁸.

Вже більш масштабніше виглядав російський відступ у третьому листі патріарха. 1 липня 1706 р. Досифей II сповістив московського посла, що трьома днями раніше приїхав гонець з Ясс, у якого дорога зайняла шість днів, з повідомленнями від волоського господаря про переміщення збройних сил, підвладних Петру I. За цією інформацією московські війська залишили Польщу й попрямували до Смоленська, звідти вийшли й всі козаки та «пішли у свою Батьківщину», король Август II шукав куди би втекти, а Карл XII зі своїми силами йшов до Кам'янця-Подільського²⁹. За словами патріарха, турки не оцінювали вихід «московитян і козаків» з Польщі як «непристойну справу», але вважали, що за цим криється якась хитрість царя, а інформація про втечу Августа II і прихід Карла XII викликала у них сумнів через низку причин. До того ж Досифей II очікував, що незабаром надійдуть нові відомості про росіян й українців, більш достовірні, бо повідомленням від господаря не довіряв, «оскільки ті волохи як нехристияни завжди погано пишуть»³⁰.

Іще одне цікаве свідчення щодо сприйняття представниками влади Османської імперії стану ситуації за її північними кордонами. 25 серпня

²⁴ Ibid. S. 437–438.

²⁵ Борщак І. Шведчина й французька дипломатія (за невиданими документами). *Науковий збірник за рік 1928*. Київ, 1928. Т. 28. С. 78.

²⁶ Gierowski J.A. Krym w polityce Wersalu... S. 438.

²⁷ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). Ф. 89. Оп. 1. 1706. Спр. 3. Арк. 206, 207 зв., 211.

²⁸ Там само. Арк. 224, 225 зв., 226 зв.

²⁹ Там само. Арк. 263–263 зв.

³⁰ Там само. Арк. 263 зв. — 264.

1706 р. валашський господар Константін Бринковяну писав боярину Федору Головіну про реакції прикордонних турецьких урядовців на інформацію щодо приїзду царя до Києва — вони стали поводитися більш обережно та пильно³¹. Загалом же для розуміння лінії поведінки Порти в тих обставинах доречно навести дуже влучну, як на наш погляд, цитату з хроніки Мегмеда Рашида, яка пояснює коливання османського уряду щодо відносин з Московією та аргументацію вибору миру, незважаючи на вагомі застереження. Після згадки про шкоди купцям з Османської імперії і мешканцям прикордоння від нападів українських козаків та відкладення Москвою рішення цієї проблеми на час після завершення війни зі шведами Мегмед Рашид зазначив: «Та хоча Москаль і заявляє про відданість миру, однак при тому, що вчинки та поведінка, які вони (московити) собі дозволяють, суперечать миру та їхнім власним заявам і через те незрозуміло, як відрізнити їхнє приятельство від ворожнечі, з боку Очаківського губернатора Везіра Юсуфа-паша до їх ясновельможності верховного везіра Чорлулу Алі-паші на початку його каденції було послано подання, сенс якого полягав [у наступному]: “Хоча вчинки москаля отаким чином є [для нас] непевні та сумнівні і існує потреба наказу про відмову ‘найвищим шляхом’ (себто султаном) від їхньої присяги та здійснення походу на нього (Москаля), обставини, в яких він (московський цар) перебуває, усе ще не ясні, [отже] немає можливості здійснити похід на москалів з боку Високої Держави. Проте позаяк з боку Високої Держави неможливо призвести зламання миру, вживання заходів, які благорозумним способом спричинили б відмову Москаля від його політики, відноситься до нагальних справ для ретельного міркування”»³².

Звістки про можливе спрямування Карла XII до Києва чи Кам'янця. Зазначене вище повідомлення волозького господаря щодо наміру Карла XII йти до Кам'янця-Подільського було не єдиним, де наступною ціллю короля визначалася подільська твердиня, поряд з якою

найчастіше називався і Київ. Ще раз про можливі напрямки походу шведського очільника йдеться в листі від кесарійського митрополита Хрисанфа, датованому 18 червня, який Досифей II переслав П. Толстому 28 липня 1706 р. Хрисанф писав про перебування Карла XII в Дубно, «там, де зимував гетьман», збір шведами припасів та чутки щодо планів короля прямувати чи до Кам'янця, чи до Києва. Після цієї інформації в листі міститься вираз «та суть матеріальна Згурова»³³.

У період перебування Карла XII на Волині найбільше відомо про очікування прибуття його військ до Києва, який готувався до оборони. Туди ж король спрямував загін кавалерії із завданням непокоїти царські сили³⁴. Але свідчення вихідців із полону й купців були не такими однозначними. Так, компанієць Яків Метельський через 6 днів після втечі з полону з містечка Ляхівців 24 червня у своїй розповіді російському командуванню в Києві повідомляв про те, що Карл XII та С. Лещинський перебувають у Дубно, а також про можливість їхнього початкового спрямування до Кам'янця, а вже звідти — до Києва. А 28 червня чернігівські купці Павло Трофімов і Симон Радков, які повернулися з Дубно, де їх пограбували шведи, розказували, що у тому місті був Карл XII, що неподалік розташовувалося шведське військо й союзні сили бобруйського старости Яна Казимира Сапіги. Купці достеменно не відали, куди підуть шведи, а переповідали чутки: євреї казали, що чули від шведів й інших людей про намір йти під Кам'янець-Подільський, інші говорили про похід під Київ³⁵.

Новини про можливий рух шведського очільника до Кам'янця або Києва знайшли відображення і в листах українського гетьмана. 27 червня 1706 р. І. Мазепа писав Ф. Головіну з Батурина, що численні попередні повідомлення про намір Карла XII йти з усіма своїми силами під Київ частково змінюються, бо надійшли новини про плани шведського короля рухатися на Кам'янець-Подільський. Компанієць, який за тиждень до того утік зі шведського полону з містечка Іванпіль, а також олицький війт, говорили, що Карл XII перебуває в Дубно, а його сили — під містом; що С. Лещинський — у Луцьку на сеймі, по завершенню якого шведський король мав вирушати до Кам'янця. А 8 липня І. Мазепа писав з Києва до того ж адресата, що не знає

³¹ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: документы и материалы в трех томах. Москва: Издательство «Наука», 1970. Т. 3: 1673–1711. С. 236.

³² Цит за: Галенко О. Східна Європа 1704–1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2010. Вип. 9–10. С. 278–279. У цитаті залишено дужки, вживання яких зумовлене О. Галенком: «Для полегшення розуміння тексту деякі терміни, метафори, а не раз і займенники, пояснено у круглих дужках, або — в разі потреби — також у примітках. Квадратними дужками позначено слова, вставлені перекладачем для зручнішого викладу перекладу українською мовою» (С. 266–267). Чорлулу Алі-паша став великим візиром на початку травня 1706 р.

³³ РДАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1706. Спр. 3. Арк. 284 зв., 285 зв. — 286. Процитований вираз, поданий в листі після інформації про дії та плани Карла XII, можливо, означає, що її походження пов'язано з довіреною особою І. Мазепа, яку звали Згурою і яку часто використовував гетьман як посланця.

³⁴ Anusik Z. Karol XII. Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Ossolineum, 2006. S. 147.

³⁵ Кочегаров К.А. Киев в русской оборонительной стратегии... С. 117.

достеменно про наміри противника, бо не вдавалося захопити «язиків», а чутки доносили про два можливих варіанти спрямування шведів та їхніх річпосполитських прибічників — на Кам'янець чи Київ³⁶.

На користь версії про вірогідність походу шведського короля саме на Кам'янець-Подільський свідчить також документ союзного йому польського короля. 6 липня 1706 р. датується універсал С. Лещинського, написаний в обозі під містечком Торговицею до Подільського воєводства із закликом переходити на його й Карла XII бік, як це вчинило Волинське воєводство. Для ухвалення таких рішень польський король призначав на 27 липня сеймик у Кам'янці. Згідно з цим універсалом, Карл XII не бажав змінити права, віру й вольності Речі Посполитої, а прагнув для неї миру й цілості. Про поточну ситуацію, зауважуючи перемогу над московськими, саськими та козацькими силами, король писав, що «...сміливо можемо казати, що у Вітчизні немає неприятеля, тільки ми собі самі»³⁷.

Втім, як уже з'ясовано, для сучасників — значної кількості достойників Речі Посполитої — Кам'янець-Подільський виглядав надійним прихистком: важливими були як захисна потуга міста, так і віддаленість його від теренів, де велися найбільш інтенсивні воєнні дії. Універсал же С. Лещинського, як думається, свідчить лише про прагнення цього короля поширити свою владу на Поділля. Можливо, він вважав чи припускав, що шведський очільник піде саме до Кам'янця. Проте це не дає підстав твердити, що С. Лещинський знав достеменно, куди збирається спрямувати свої війська Карл XII. За свідченням камергера шведського короля Густава Адлерфельда, Карл XII «...зберігав свої наміри в такому секреті, що ніхто не знав, яким буде його наступний крок, хоча всі його війська мали накази бути готовими до маршу»³⁸. Саме з Торговиці й королівський секретар Самуель Казимир Швиковський 16 липня писав до великого канцлера литовського Кароля Станіслава Радзивілла про те, що наміри Карла XII С. Лещинському ще невідомі³⁹. Врешті, рішення шведського короля було зовсім інакшим — у липні 1706 р. його сили

вирушили в західному напрямку, їхньою ціллю була Саксонія⁴⁰.

Підсумовуючи розглянутий матеріал, зауважимо, що новіші з уже здійснених напрацювань істориків ще більш виразно утверджують положення про дуже складну ситуацію, у якій опинилася московська армія, а разом з нею і вся держава, у кілька перших місяців 1706 р. внаслідок блокування в Гродно та результатів битви Фрауштадті (Всхово). Відхід росіян став фактично їхнім порятунком, а намагання українських частин протистояти шведам мали важкі наслідки. Увагу привертають й українські терени — ті, що перебували під зверхністю Речі Посполитої, але якими правив І. Мазепа, підпорядкований царській владі. Перебрані від правобережних козаків землі Речі Посполитої не поверталися; Київ, через який пройшла російська армія, посилено готувався до оборони. Тут значно зросла залога й велися великі будівельні роботи — українці споруджували Печерську фортецю. Карл XII отаборився на Волині. Тоді ж до гетьмана надійшла пропозиція від Анни Дольської, яка, вочевидь, як і багато інших впливових і заможних людей, шукала безпеки в Кам'янці-Подільському, про виступ на стороні шведського короля і його прибічників у Польщі та Литві.

Окрім політичних подій у ході Великої Північної війни, для розуміння контексту й змісту зазначених на початку архівних документів варто враховувати впливи, що створювали на Стамбул зовнішні сили. Представником однієї з найвпливовіших був посол Франції, який добре орієнтувався в кримських й угорських справах, а своїм політичним завданням мав налаштування османської верхівки на війну з царем. У цьому ж напрямку діяв Ференц II Ракоці та верхівка ханату. Влада ж Османської імперії, яка дуже непокоїлася посиленням Москви й на час воліла уникати відкритого збройного протистояння з нею, за свідченням листів єрусалимського патріарха, з полегкістю зустріла новини про відступ російських сил. Причому спочатку в цих листах йшлося про територію Правобережної України, потім про Польщу. Характерно, що важливим для турків було зникнення московської загрози для Кам'янця-Подільського. Згадки ж в інформаціях від патріарха про наміри Карла XII йти з Волині до Кам'янця чи Києва підтверджуються й іншими джерелами, що свідчить про поширення таких чуток, хоча останні не підкріплювалися надійними доказами. Щодо реагування турецької влади на звістки про наміри шведського короля рухатися до подільської твердині, з цього приводу відомо лише про сумнів такого розвитку подій. Загалом для Стамбулу, який ще не був

³⁶ Там же. С. 117.

³⁷ Zrzódła do dziejów Polski. T. II. Wilno, 1844. S. 230–232.

³⁸ Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. London, 1740. Vol. II. P. 240.

³⁹ Przy boku króla Stanisława Leszczyńskiego (1706–1709) / Wydał Dygdała J. Warszawa, 2018. T. 1: Wyprawy do Saksonii i Litwy w latach 1706–1708. Listy królewskich sekretarzy Samuela Kazimierza Szwykowskiego i Józefa Michała Karpia oraz fragmenty z gazet pisanych i diariuszy. S. 32–33.

⁴⁰ Adlerfeld G. The Military History of Charles XII... Pp. 241–242.

налаштований на нові масштабні збройні конфлікти, ситуація на північних кордонах нагальних загроз не виявляла.

Нарешті воліємо подякувати редколегії журналу за увагу до проблематики статті та її публікацію.

REFERENCES

- Adlerfeld, G. (1740). *The Military History of Charles XII, King of Sweden*, 2. London [in English].
- Andrusiak, M. (1938). *Mazepa i Pravoberezhzha*. Lviv [in Ukrainian].
- Anusik, Z. (2006). *Karol XII*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum [in Polish].
- Bespalov, A. (2003). *Spodvizhniki Karla XII*. Moscow: Reyttar [in Russian].
- Borshchak, I. (1928). Shvedchyna i frantsuzka diplomatiia (za nevydanymy dokumentamy). *Naukovyi zbirnyk za rik 1928, XXVIII*, 77–88 [in Ukrainian].
- Burdowicz–Nowicki, J. (2013). *Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706*. Kraków: Arcana [in Polish].
- Halenko, O. (2010). Skhidna Yevropa 1704–1709 rr. u vysvitleni osmanskoi khroniky Mehmeda Rashyda. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 9–10, 263–295 [in Ukrainian].
- Kentzhynskyi, B. (2013). *Mazepa*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Kiselev, M. A., Kochegarov, K. A., & Lazarev, Ya. A. (2022). *Patrony, slugi i druzya. Russko-ukrainskie neformalnye svyazi i upravlenie Getmanshchiny v 1700–1760 gg.* Yekaterinburg [in Russian].
- Kochegarov, K. A. (2022). Kiev v russkoy oboronitel'noy strategii posle zaversheniya Grodnenskoy kampanii (aprel — iyun 1706 g.). *Belgorodskaya cherta: sbornik statey i materialov po istorii Belgorodskoy oboronitel'noy cherty*, 7, 111–121 [in Russian].
- Kochegarov, K. A. (2024). Osnovanie Pecherskoy kreposti v Kieve i stroitelnye raboty 1706 g. *Belgorodskaya cherta: sbornik statey i materialov po istorii Belgorodskoy oboronitel'noy cherty*, 9, 149–157 [in Russian].
- Kostomarov, N. (1885). *Mazepa i mazepintsy. Istoricheskie monografii i issledovaniya*, 16, Saint Petersburg: Tip. M. M. Stasyulevicha [in Russian].
- Perdenia, J. (1963). *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.* Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum [in Polish].
- Sitkarova, O. V. (2005). *Arkhitekturnyi ansambl Kyievo-Pecherskoi lavry ta yii istorychnoho otochennia za doby hetmana I. S. Mazepy*. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
- Sokyrko, O. (2006). *Lytsari druhoho sortu. Naimane viisko Livoberezhnoi Hetmanshchyny 1669–1726 rr.* Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Stanislavskyi, V. (2025). Osmanska imperiia pered rosiiskoiu zahrozoiu: voienni dii v Rechi Pospolytii ta reaktsii Stambula (lito 1704 roku) [The Ottoman Empire in the Face of the Russian Threat: Military Operations in the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Reactions of Istanbul (Summer 1704)]. *Skhidnyi Svit / The World of the Orient*, 3, 42–60 [in Ukrainian].
- Stanislavskyi, V. (2025). Rosiiski viiska na terenakh Rechi Pospolytoi, povidomlennia pro hadane zakhoplennia nymy Kamiansia-Podilskoho ta reaktsii turetskoho uriadu (hruden 1704 — sichen 1705 rr.) [Russian Troops on the Territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Reports of their Alleged Capture of Kamianets-Podilskyi, and Reactions of the Turkish Government (December 1704 –January 1705)]. *Siverianskyi litopys / Siverian Chronicle*, 6, 30–36 [in Ukrainian].
- Tairova-Yakovleva, T. (2022). *Ivan Mazepa i Rosiiska imperiia. Istoriia “zrady”*. Kyiv: Klio [in Ukrainian].
- Velikanov, V. S. (2018). *Russkiy vspomogatel'nyy korpus na polsko-saksonskoy sluzhbe v 1704–1707 gg. i srazhenie pri Fraushtadte*. Moscow [in Russian].

Дата першого надходження статті до редакції: 15.02.2026 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.03.2026 р.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олександр ГУРЖИЙ,

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України
НАН України,
Київ, Україна

Oleksandr HURZHII,

Doctor of History, Professor,
Chief Research Fellow,
Department of Medieval
and Early Modern Ukrainian History,
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

e-mail: oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Духовенство в судовій практиці Гетьманщини другої половини 17–18 ст.

У статті висвітлено роль православного духовенства в системі судочинства Гетьманщини. Відзначається втручання духовних осіб в діяльність судів, що впливало на їхні вирoki. Зокрема, наголошується на суб'єктивних факторах, що дозволяли священникам пом'якшувати судові рішення. На конкретних побутових прикладах простежено еволюцію сприйняття вищої міри покарання гетьманами, старшинами, міськими урядовцями й сільськими громадами за участі духовенства, висвітлено «казусні» випадки відступів судів від тогочасного законодавства. Доведено, що у Війську Запорозькому існувало близько півтора десятка основних видів карних злочинів, що мали б каратися стратою, але багато з них через втручання духовенства набуло правової поблажливості. Особливо суворим катуванням піддавали крадіїв церковного майна, паплюжників священнослужителів і віровідступників. Показовим стало те, що після страти злочинця частина його статків, зокрема і грошей, могла потрапити до рук не лише родичів загиблого, але й вищих представників судового процесу, зокібна й монастирів. Звідси, відповідно, виникала матеріальна зацікавленість останніх, а на цьому ґрунті — корумпованість судів.

Ключові слова: Українська держава, Гетьманщина, Військо Запорозьке, духовенство, вирoki, законодавство, юридичні положення.

The Clergy in the Judicial Practice of the Hetmanate in the Second Half of the 17th — 18th Centuries

The article highlights the role of the Orthodox clergy in the judicial system of the Hetmanate. It notes the interference of clergy in the activities of courts, which influenced their verdicts. In particular, it emphasizes the subjective factors that allowed priests to mitigate court decisions. Using specific everyday examples, the article traces the evolution of the perception of the highest measure of punishment by hetmans, elders, city officials, and rural communities with the participation of the clergy, and also shows “casuistic” cases of courts deviating from the legislation of that time. It has been proven that in the Zaporizhzhia Host there were about a dozen main types of criminal offenses that were punishable by death, but many of which, due to the intervention of the clergy, received legal leniency. Thieves of church property, blasphemers of clergy, and apostates were subjected to particularly severe torture. It was noteworthy that after the execution of a criminal, part of his property, including money, could fall into the hands not only of the relatives of the deceased, but also of senior representatives of the judicial process, including monasteries. This gave rise to the material interest of the latter and, on this basis, to the corruption of the courts. In the course of judicial proceedings, church fathers most often used terms such as “God’s judgment,” “unrighteous sins,” “holy law,” etc. Throughout the 18th century, the “layering” of tsarist legislation regarding courts and their verdicts became increasingly noticeable, and references not only to the Lithuanian Statute and Magdeburg law, but also to the sovereign’s decrees began to appear more frequently in documentation. The subordination of the church to secular authority at the end of the 18th century ended with the secularization of monastic land ownership, and with it, the role of the clergy in judicial practice diminished.

Keywords: Ukrainian state, Hetmanate, Zaporizhzhia Host, clergy, sentences, legislation, legal provisions.

Національна революція українського народу середини 17 ст. фактично деформувала литовсько-польську судову систему, змінила її суспільно-політичну суть, структуру та організаційні засади, розширила народні повноваження і практики. Найвищою судовою та апеляційною особою став гетьман, як правило, з остаточним рішенням. У своїх судженнях з того чи іншого питання він спирався на Генеральний військовий суд, який, своєю чергою, брав до уваги інформацію та рішення нижчих судів — полкового, сотенного, «меського» — або стежив за виконанням вироків. Нижчі судові інстанції акумулювалися у міських і сільських громадах. Зазвичай вони мали локальний характер і доволі вузько спрямовані функції стосовно покарань злочинців — якогось конкретного міста, села чи хутора. Але важливо зазначити про місце та роль православного духовенства в тогочасній судовій практиці. Адже воно часом втручалося в процесуальні дії і вирок суддів, а його окремі представники потрапляли під цивільний суд. Водночас у судочинстві безпосередню участь зазвичай брали місцеві отці, ба, навіть вищі духовні персони.

У різний час з'являлася значна кількість спеціальних праць, присвячених історії кодифікації права, діяльності судових і виконавчих органів влади, формам судочинства в Україні ранньомодерної доби. Серед найбільш вагомих у контексті означеної теми слід виокремити дослідження таких авторів, як Олександр Лазаревський, Іван Каманін, Микола Василенко, Олександр Кістяківський та ін. У подальшому українську історіографію поповнили студії Ксенії Софроненко, Вадима Дядиченка, Аркадія Ткача й Андрія Пашука. Проте конкретно питань, пов'язаних із історією злочинів, еволюцією форм покарань і ролі духовенства в цих процесах, стосується лише монографія Михайла Слабченка¹ та студія Ореста Левицького. Завдання останньої, на думку автора, — побачити живі образи людей того часу: «Наче з фонографа, ви чуєте їхню справжню мову, відчуваєте ніби подих минулої старовини. І кого тільки нема в цій чарівній панорамі. Через єдність суду перед вами проходять живі тіні з різних верств тогочасного безстанового суспільства»².

Мета статті висвітлити, як православне духовенство в Гетьманщині втручалося в діяльність судів і впливало на їхні вирок.

Зміни в правових нормах поведінки й судочинстві зумовлювалися, зазвичай, рефлексіями

суспільної свідомості, трансформаціями народного бачення критеріїв правди, справедливості, законності. З огляду на такі тези розвивалися дві основні форми судів — Божий і людський. З сивої давнини Божий суд нерідко підмінявся в понятійному сенсі, адже від його імені коїлися «випробування» залізом, вогнем, водою тощо. Ці покарання найчастіше позитивно сприймалися в народі, бо вони нібито творилися з волі Божої, хоча реалізовували їх людські руки. І це незважаючи на вкрай негативні проблеми в становищі правосуддя вже 16–17 ст., не кажучи про 18 і 19 ст. — сутяжництво, хабарництво, всілякого виду «кривди». Водночас у Божих судах продовжувала зберігатися і та безпосередність, наївна віра в справедливість, у яких потребував тогочасний організований соціум, а саме українське громадянство. На думку Олександра Лохвицького, у цивільному суді, навпаки, норми й ідеї правди являли собою для населення закриті, складні та уповільнені в рішеннях інституції. Їхня казуїстика позбавляла цивільних суддів в очах позивачів «святості», моральних основ діяльності³.

Водночас серед більшої частини населення формувалося стійке сприйняття образу священників як людей правдивих і порядних, нездатних на лихі вчинки. Саме тому до них зверталися по покарання, Божий захист від усіх негараздів, щодо вигнання злих духів тощо. Унікальним у цьому сенсі є письмове зобов'язання священника Дем'яна Довгого, яке він дав парафіянам і власнику с. Кустич (Стародубський полк) полковнику Павлу Скорупі від 26 лютого 1776 р. Тут, зокрема, йшлося про те, які моральні якості мають бути в священника, якими є його зобов'язання перед громадою, а також і матеріальне забезпечення. Річ у тому, що того року колишнього козака Д. Довгого, жителя с. Яцковичі, після звільнення зі служби в армії кустичани і їхній пан обрали священником у свою парафію при церкві Св. Христового Миколая. Перше, що пообіцяв новообраний: ні в чому не порушувати духовний регламент, в усьому поважати й слухатися власника села і без його волі нічого не чинити й не встановлювати; з особистим кривдником самочинно не сваритися та не битися, але просити сатисфакції у своїй образі у певних персон; з парафіянами жити ласкаво й тихо, не брати участі в їхніх гулянках, пиятиках, посиденьках у шинках, навпаки, навчати християнським обрядам і звичаям, поважати Всевишнього Творця і молитися йому; недоліки й непорядки у церкві усувати за допомогою власника й парафіян села; в обителі зберігати чистоту, пильнувати за дяком і паламарем, щоб добре виконували свою роботу.

¹ Слабченко М.Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII в.в. Одесса, 1911. 293 с.

² Левицький О.І. По судах Гетьманщини: нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку. Харків, 1930. С. 12.

³ Лохвицкий А. Значение Божьих судов по русскому праву. *Отечественные записки*. Т. CXII. 1857. С. 520.

Утримувати себе Д. Довгий мав за рахунок земельних ділянок і угідь свого попередника отця Григорія. Крім того, на церкву збиралися гроші: за відправлення братського канона — 10 копійок, молебна парафіяльного — 6 коп., за освяту хати — 6 коп., великий похорон — 10 коп., хрес-тини — 2 коп. тощо⁴.

Як бачимо, представник простого люду — колишній козак — поставав ледь не в ідеальному образі тогочасного священника, як його сприймало суспільство. Правда, відразу виникає питання, як він мав чинити у випадку, коли власник села особисто скоював протиправні дії, адже священник в «усьому» зобов'язувався поважати й слухатися «пана»?!

У подальшому історичні факти цілком спростовують таке тлумачення функцій духовних осіб, їхньої праведної ролі у великих і малих громадах українців.

Національна революція з її демократичними засадами зумовила в Гетьманщині, якщо і не цілком, то значною мірою, «переплетіння» судів Божих з діяльністю мирських інституцій. Звідси виходило: «приточилася справа Богу мирська», «справа Божа», а вирішував її суд старшинський спільно з «врядом меским» тощо. Так, 17 лютого 1699 р. до судової колегії у складі наказного полтавського полковника І. Насвета, войта Я. Івановича, бурми́стра О. Матвеевича та багатьох «значних загальних персон» надійшло повідомлення «з суду духовного», а конкретно від протопопа* полтавського отця Л. Семеновича стосовно «чужоложництва» Д. Клетненка з вдовою П. Жадавною, своєю невісткою в минулому. Чоловік зізнався протопопу, що здійснив гріх, тому що його дружина померла. Проте, коли в перелюбників народилася дочка, то вони тримали її на морозі, поки та не померла, а тоді у своїй хаті закопали в землю. Це було зроблено чоловіком і жінкою, щоб уникнути «публіки світлової та карності». За тих обставин П. Жадавна переконувала свого співмешканця: «волимо вже за гріх терпіти у Бога кари, ніж стид між людьми мати». Суд же за такий ганебний учинок, що «розгнівив Господа Бога», на підставі «права посполитого в Статуті князівства Литовського» (розділ 11, арт. 6) присудив чужоложців до «страсти горлом». Але в справі нічого не сказано, чи порушив протопоп тайну сповіді, чи ні. Вважаємо, що так. Адже Д. Клетненко саме йому безпосередньо зізнався в скоєному. Якщо так, то священнослужитель сам здійснив великий «смертний гріх» перед Богом⁵.

⁴ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. Киев, 1884. С. 258–260.

* Голова «духовних правлінь», благочинних і т. д.

⁵ Лазаревский А.М. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. (Приложение). Харьков, 1898. С. 68.

Одним із потужних напрямів у діяльності православної церкви була боротьба з чаклунством, ворожбитством і чарівництвом. Звинувачуваних у цьому людей духовенство карало особливо жорстоко, найчастіше прилюдно спалювало. Причому це явище було досить поширеним у Гетьманщині. Відповідно, йшлося про їхню страту в Литовському Статуті та Магдебурзькому праві. Позитивно сприймалися такі заходи й серед широких верств населення, особливо в селах, де над такими винуватцями нерідко чинився самосуд. У Західній Європі такі випадки припинилися лише в кінці 18 ст., а в Україні траплялися й далі. До того ж Українська православна церква переймалася не лише питанням «чистоти віри», а й матеріальними чинниками, адже після страти злочинців значна частина їхніх грошей та господарства переходила до духовенства (монастирів) і становила великі додаткові прибутки. Водночас під пильне око церковних суддів потрапляли особи, які добре знали властивості природи й використовували у своїх чарах. Однак такі знання, володіння ними офіційно аж ніяк не потрапляли до списку «гріховних справ», лише тоді, якщо вони завдавали комусь шкоди. Фактично масовий страх через нерозуміння першопричин всіляких пошестей, неврожаїв, посух тощо спонукав людей шукати винного, і тоді його покарання в їхній хворобливій свідомості мало припинити всі негаразди⁶. В історичних джерелах і спеціальних працях дослідників можна відшукати чимало переконливих прикладів цьому. Зокрема, в містечку Бориспіль (Переяславський полк) у 1652 р. виявили цілу групу бабів-чарівниць. А таких «спільнот» громади в населених пунктах побоювалися особливо, бо вважали, що сила чарівництва від того посилюється в кілька разів. Саме тоді містечком ширилася якась пошесть — хворіли люди й худоба. У різних чутках прозвучало ім'я О. Тращик. Порадившись з поважними громадянами, сотник А. Герасименко, вийт та інші місцеві урядовці вирішили допитати жінку, чи то бува не вона начудила, і в разі потреби заарештувати її. На що чарівниця зауважила дивним чином: мовляв, треба не її заарештовувати, а Путятиху, що в них за старшу, хоча і рядиться дівкою, носить коси, яка ходить по дворах і щось намовляє, а як намовить, то в них усі помирають. Згідно з законом, жінок «незбожних» заарештовували й відправили за ґрати. Проте незабаром до ратуші прийшли представники від місцевого козацтва й почали вимагати від чиновництва, щоб ті швидше розглянули цю справу «ведлуг святої справедливості», потім варто по заслугі

⁶ Труды этнографично-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-западный отдел. Т. 1: Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство. Санкт-Петербург, 1872. С. 327–336.

їм «карність дати», а головне — з в'язниці звільнити, бо люди бояться від чарівниць великої біди. І це тоді, як вони самі звинувачували перед тим і Тращику, і Путятиху в згубі своїх батьків, братів, сестер та дітей. Як покарали жінок, точно невідомо, бо кінцеві сторінки справи загублені. Проте з тексту останньої відомо: попередньо йшлося про спалення тільки однієї жінки⁷.

У 1670 р. у «бісовському наводженні» було звинувачено Г. Шостаківну. Ніби вона своїм відьомством хотіла затопити шлях у Полтаву. У суді їй загрожувала «карність смертельна». Проте через брак доказів жінку звільнили з попередженням виплати штрафу «першої заруки», якщо провина буде доведена⁸.

1684 р. у полковому суді розглядалася справа М. Лисовчихи щодо її ворожіння серед ночі біля будинку І. Язловедженка. Жінка ходила гола, з вплетеним у волосся замком і промовляла заклинання, очевидно, інтимного змісту. Чарівницю затримали й провели дізнання. Ймовірно, суд, побачивши, що жінка несповна розуму і не заподіяла ніякого лиха, присудив лише відібрати у неї єдиного коня. У схожих випадках, без завдання комусь шкоди та «укривдження», але за наявності спроби когось обмовити в чарівництві, передбачалися різних розмірів штрафи відповідно до розділу 14, артикула 105 Литовського статуту, які надавалися як скривдженій стороні, так і суду⁹.

Інколи «правнича логіка» судів викликала чимало запитань через свою неадекватність. Наприклад, за однакових обставин одну відьму могли спалити, а кількох інших лише вигнати з того ж таки міста. У 1758 р. сталося масове спалення жінок, які займалися ворожінням у чотирьох полках¹⁰.

За нібито поширення всіляких негараздів у Гадяцькому полку гетьман І. Брюховецький наказав спалити дружину полковника Остру, а в 1700 р. так само вчинили з дружиною олишівського сотника Биховця за «пошесть»¹¹.

До «бісовських» справ траплялося долучалися і чоловіки. На початку 40-х років 18 ст. І. Човпило — один із прислуги лубенського полковника — раптом записався власною кров'ю служити тілом і душею бісовському князеві й всім бісам протягом 30 років. Допит з цього приводу засвідчив крамольні дії з боку І. Човпила.

⁷ Левицький О. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку. Харків, 1930. С. 230–232.

⁸ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Вып. 1: Справы поточные 1664–1671 годов. Чернигов, 1912. С. 182.

⁹ Левицький О. По судах Гетьманщини. С. 229–230.

¹⁰ Слабченко М.Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII в.в. С. 91.

¹¹ Лазаревский А.М. Описание старой Молороссии. Т. 2: Полк Нежинский. Киев, 1893. С. 102.

До справи долучився київський митрополит Рафаїл і спромігся за допомогою синоду перебрати розгляд її на себе. А тому прислугу з Лубен доправили до Києва для подальшого вироку й покарання відповідно до «святих правил», царських указів і державних законів, найімовірніше, смертною карою¹².

У 1749 р. схожа ситуація складалася навколо боговідступника І. Роботи. У вересні Генеральний військовий суд виділив у окреме впровадження справу під назвою «Про колодника Івана Роботу, відступившого від Бога й передавшего себе демоні». Почалося все з того, що 22-літній І. Робота, син значкового товариша, після навчання в Київській академії пішов служити в Глухівську військову канцелярію. На посаді простого канцеляриста він перебував три роки на становищі, «коли харчуються від крихт, що падають зі столу їхніх панів, начальників». Злиденне побутування довело хлопця до відчаю. І він вирішив виправити своє життя, написавши кров'ю з власного пальця розписку щодо продажу душі й тіла демоні. На місці, у канцелярії, після уточнення деталей появи такого документа Іванові пригрозили побиттям у разі супротиву й заарештували. Потім юнака закували в кайдани і під вартою відправили в Київську консисторію «для учинення з ним, згідно з указами та правилами святих отців».

Отже, невіглас через свою марновірність перетворився на злочинця, а його недоумство стало вагомим звинуваченням у свідомому зреченні Бога й потрапило під суд церкви. З переляку в консисторії І. Робота почав зрікатися свого вчинку і доводити, що написав розписку під страхом загрози побиття. Далі справу й злочинця знову повернули в канцелярію, щоб там діяли відповідно до законів. І. Робота продовжував відмовлятися від добровільного написання розписки. Внаслідок цього військова канцелярія та консисторія не вигадали нічого кращого, ніж передати справу до Генерального військового суду. І знову почалися передопити й свідчення арештанта, що, мовляв, діяв, побоюючись фізичної розправи над собою. У результаті І. Робота взагалі відмовився від написання «зловредної» записки й свого кровавого підпису на ній.

Генеральний військовий суд, узявши до уваги всі попередні матеріали слідства і не порадившись з судом духовним, виніс такий вирок: відправити колодника І. Роботу в Полтавський Нефорощанський монастир під нагляд «вправного» старця, з належним духовним катуванням і без будь-яких послаблень протягом року... Через рік у канцелярію Полтавського полку прибув ігумен Полтавського Нефорощанського монастиря

¹² Ілья Човпила, бесам в службу записавшийся (Из области народных суеверий). Киевская старина. 1882. № 2. С. 429–431.

з колодником і доповів, що той перетерпів усі випробування (фактично: мордування), а тому, «на духовний розсуд», його варто звільнити з-під нагляду. Кінцеву крапку в цій справі поставив сенат 16 вересня 1751 р., ухваливши рішення: відпустити І. Роботу під «належний батьківський страх»¹³.

Як бачимо, статус «відступників» від праведної віри був різноманітним — від самих низів суспільства до представників найвищих старшинських родин. Найчастіше ними ставали жінки, але чимало траплялося і чоловіків. Одних засуджували до страти вогнем, інших до сплати грошових штрафів і збитків у майні, вигнання з місця проживання тощо. Ще могли «просто» відлучити від церковних обрядів, як це відбулося з короповським сотником Химичем у 1732 р.¹⁴

Протягом другої половини 17–18 ст. продовжувалось намагання окремих людей спілкуватися з «потусторонніми силами», чортами, демонами, бісівським князем тощо. Прикметним стало вірування у те, що угоду з дияволом необхідно оформляти письмово й скріплювати власною кров'ю. Саме в цьому нерідко проявлялося ілюзорне бачення щастя в майбутньому. Правда, в окремих випадках вислів «кров'ю своєю підписався» мав лише фігуральне, символічне значення, адже людина підписувала «угоду» чорнилом.

На свій лад вирішувалися справи в середовищі духовенства про зради чоловіків і жінок. Одна з таких подій сталася в Пириятині в 1702 р.: дружина місцевого протопопа Я. Филиповича за відсутності чоловіка кілька разів намагалася звабити пириятинського паламаря В. Ткачика, а коли їй нарешті це вдалося, то інтимні зустрічі коханців стали ледь не регулярними. У будинку протопопа вони пили горілку й розважалися, «гріх тілесний» чинили. Через деякий час паламар спокусився на інший гріх і вкрав дві книжки протопопівські, на чому його й спіймали. Почалися допити та слідство, чому й стало відомо про «спілкування» Ткачика з протопопшею. Тоді Я. Филипович звернувся до міського уряду за присутності духовних осіб: отця Євстафія, священника Митченського, отця Антонія і отця Сави, а також кількох вікаріїв, з проханням покарати злочинця, що на той час уже перебував у карцері. Коли В. Ткачика привели для чергового допиту, то його так сильно побили, що потім ледь живого знову доправили до карцеру. Врешті-решт він у всьому зізнався. За письмовою згодою постраждалої сторони

злочинця не лише вигнали з міста, а й заборонили йому мешкати на території Лубенського полку¹⁵.

Отже, за інтимний зв'язок з протопопівною та крадіжку двох книжок паламар отримав покарання у формі арешту, перебування в карцері, жорстокого побиття та вигнання з постійного місця проживання. Такі обставини в житті В. Ткачика призвели до того, що він перетворився на злодіюгу-рецидивіста: крав речі й гроші, обмовляв поважних людей, зокрема сотника. «За якое его плутовство, — засвідчило рішення суду від 2 січня 1703 р., — принял добрую перед всем народом карность...»¹⁶

Інший паламар — С. Ільц — кілька місяців «жив у гріху» з Т. Цибувною, аж поки на це не звернули увагу місцеві урядовці (без участі духовенства). За «гріх боговідступницький» суд присудив паламарю побиття киями та виплату грошового штрафу («виною скаралисмо») ¹⁷.

Слід зазначити, що навіть у простому перелюбстві цивільні суди могли посилатися на право Святого Писання. Наприклад, у с. Дейманівка Лубенського полку тамтешній житель М. Забузький «замазався гріхом тілесним» із заміжньою жінкою Палажкою. Коли судді на чолі з лубенським полковником М. Іляшенком почали розглядати справу про зраду, то було заявлено, що коханці знехтували страх Божий і карність правничу, а тому, згідно з «правом святим», заслуговують на смертний вирок. Проте суд з мирян вирішив чоловіка не страчувати, а відібрати лише худобу та частину лісу й передати у власність полковному осавулу Л. Свічці, бо саме він доповів полковникові про ганебний злочин¹⁸. Отже, у цьому епізоді судочинства чітко простежується матеріальна зацікавленість старшини у виявленні, зізнанні та покаранні злочинця.

Свідчення на суді могли підтверджуватися тим, що свідок або підозрюваний хрестився і клав землю чи попіл на свою голову. Такі дії, очевидно, мали означити «святість рідної матінки землі» та чистоту слів. Наприклад, так чинив у 1710 р. житель с. Хилочич (Стародубський полк) Юрко, присягаючи перед суддями. Безперечно, то були прояви давнього звичаєвого й церковного права¹⁹.

27 травня 1670 р. у Полтавському городовому суді виникла тяжба між отцем Дорофієм з містечка Кишенка й лубенським міщанином І. Борохом з помічниками. Суть справи полягала в тому, що священник під час збройного конфлікту

¹⁵ Стороженки. Фамильный архив. Киев, 1908. Т. 6. С. 199–200.

¹⁶ Там же. С. 206–209.

¹⁷ Там же. С. 289.

¹⁸ Там же. С. 408.

¹⁹ Центральний державний архів України в м. Києві. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 489. Арк. 68 зв.

¹³ Кистяковский А.Ф. К истории верования о продажи души чорту. *Киевская старина*. 1882. № 7. С. 180–186.

¹⁴ Лазаревский А.М. Описание старой Молороссии. С. 310.

П. Дорошенка з І. Брюховецьким втратив своїх коней і сам ледь живим втік з-під м. Ромни. Тоді батюшка нічого іншого не вигадав, як відібрати худобу й майно в І. Бороха та кількох інших чумаків, що саме поверталися з Низу (Запорожжя). Отець Дорофій наклав руку на чужих двох коней з возами, а в них хомути, шкури, 48 осетрів, 7 білут, коропи, балики тощо. У результаті проведення дізнання обох сторін «товариський суд» наказав повернути все награване власникам. А щоб у подальшому не виникало суперечки між позивачем і відповідачем, пригрозили великим штрафом — 1 тис. талярів на користь військового скарбу й 100 талярів на міський уряд²⁰.

Отцю Дорофіїві порівняно легко вдалося уникнути покарання через те, що на самому початку він дав неправдиву інформацію про чумаків генеральним суддям, а ті, своєю чергою, дозволили йому заарештувати чуже майно. Тобто частина провини перекладалася на старшин, які свого часу не перевірили достовірність наведених о. Дорофієм свідчень.

Про те, що діяльність цивільних судів досить часто спиралася на Закон Божий і право святих отців, свідчить справа про вбивство наймички дівки Катерини Батюти її господаркою Пелагеею Плющенковою, яку спочатку розглядали протягом 1689 р. у Борзенському сотенному уряді, а потім і в Генеральному військовому суді. У процесі дізнання стало відомо: господарка у своєму будинку в м. Борзна за відсутності чоловіка, «будучи підпилою», невідомо з якої причини «на смерть з рушниць застрелила» дівчину. Спочатку Плющенкова хотіла лише налякати наймичку: направила на неї зброю та звела курок. Після чого стався фатальний постріл. Сотенний уряд допитав свідків, заарештував убивцю та розпорядився поховати небіжчицю. Проте батько останньої Тишко Батюта, не вдовольнившись проведенням слідством, подав апеляцію. Тоді місцеві урядовці вирішили передати справу до Генерального військового суду, «просячи науки», адже за намовляннями й проханнями людей батька намагалися схилити до «певної й невід'ємної на віки вічні угоди». На що вища судова інстанція зазначила: такий злочин без означення гріха й помсти Божої, поминаючи Закон Господній, лишати не можна. Якщо господиня здійснила його ненавмисне, то, згідно з правом святих отців, заслуговує на ув'язнення та тримання за ґратами рік і шість тижнів, а на другий рік у церкві чотири рази має просити покаяння. Так мало статися відповідно до закону. Проте Генеральний суд, враховуючи те, що вбивця мала малолітніх дітей і висловила жаль через свій вчинок, замовила в церкві сорокувуст за душу загиблої, а батько дівчини та дяк

просили, щоб її не ув'язнювали, вирішив звільнити злочинницю та дозволив жити, пам'ятаючи про свій гріх. Однак найбільше такому вироку посприяла умова, яку висунув суд перед винуватицею: якщо не хоче сидіти в тюрмі, хоча і провина Божа є, то нехай сплатить «вину» суду таку ж, як і постраждалій стороні. 28 травня 1689 р. такий вирок у письмовій формі було відправлено з Батурина до Борзенського сотенного уряду²¹. Отже, документ зафіксував випадок відвертого шантажу злочинниці Генеральним військовим судом — мовляв, вирок можна пом'якшити сплатою грошей.

Особливо важко було добитися справедливості, коли винуватцем тяжкого злочину ставав представник духовенства, а суд над ним чинило місцеве знатне попівство спільно зі старшинами. Один із показових прикладів цьому описав О. Левицький. За документальними даними Полтавського полку, на які він спирався, події розгорталися так. 9 лютого 1692 р. бідняк-селянин з передмістя Полтави на прізвище Процик Савишин звернувся з клопотанням до полкового суду щодо покарання отця І. Терпила, який убив його сина кравця Семена в с. Сем'янівка. Причиною жорстокого побиття юнака, а потім смерті стало те, що попу не сподобався жарт хлопця щодо сина священника. На третій день після фізичних знущань отця І. Терпила Семен помер і його поховали.

Вражені таким злочином, що його вчинив саме піп, судді організували проведення слідства і доручили це зробити двом бурмістрам — «людям вірі годних» — П. Юревичу та П. Солянику. «Інквізиція» — початкове розслідування з опитування свідків — пройшло відповідно до встановлених правил, і факт «тиранського забиття» було доведено. Більше того, коли, як засвідчили свідки, піп понад годину «доброю» знущався над Семеном, а присутні під час інциденту люди намагалися зупинити екзекуцію, то їм також дісталося від злочинця, а одному навіть було перебито руку палицею. Але в подальшому, як зазначив О. Левицький, у цій справі відверто порушили лад і розгляд пішов зовсім незвичним шляхом. Вже під час другої «інквізиції» — поглибленого дізнання й розгляду справи — суд спеціально перенесли з традиційного місця засідань, магістрату, до «братерського двору пречистського», ніби це місце більше відповідало попівській гідності. Отже, утворився спільний «уряд» — духовний і світський. Причому головував на ньому полтавський протопоп Л. Сімеонович, за присутності «чесних отців презвитерів», наказного полковника, судді полкового й багатьох додаткових персон. Відсутніми виявилися, порушуючи стандартні правила, вїт і бурмістри — на останньому

²⁰ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Вып. 1. С. 188.

²¹ Лазаревский А.М. Замечания... С. 58–60.

наполягало духовенство. Адже ці особи досконало вивчили суть справи й могли відповідним чином втрутитися у вирок не на користь злочинця-попа. Народу зібралося чимало, але в результаті усунули найголовніших свідків, щоб ті не виступили на суді.

У кінцевому «соломоновому рішенні» присуд був таким: перших дознавачів у слідстві за «некомпетентність» взяли під арешт (покарання в'язанням); «чесного» отця І. Терпила від «напасті» звільнили; водночас пригрозили штрафом у 100 талерів на милість митрополита усім тим, хто буде безчестити попа; батька ж юнака примусили перепросити за заподіяну «потвар»²².

Цей судовий процес знехтував давніми світськими й церковними законами, що функціонували в Гетьманщині другої половини 17 ст. Зокрема, на такі заходи для церковників мав давати дозвіл митрополит. Як свідчать документальні матеріали, духовенство середньої ланки нерідко вступало в конфронтацію зі своїм вищим керівництвом, як-от самовільно давало згоди на розлучення, недозволені канонами шлюби, судило перелюбників, які підлягали світському законодавству. Що вже казати про дрібніші злочини, на які йшли представники духовенства, не переймаючись карою Божою. Так, у квітні 1697 р. розглядалася справа біглого монаха П. Улезка в пирятинському суді. Чернець, скинувши рясу, вдавався до всілякої брехні, ходив по будинках і крав речі. Служив дяком у Полтавському монастирі й знову вдавався до крадіжок. У м. Пирятин, де його спіймали на гарячому, чоловіка засудили до «вибиття» катом з міста й урізання вух²³.

Проте, як би там не було, але між світськими судами й духовенством траплялися певні неузгодження у вироках, нехай і формальні. Про це свідчить справа І. Скибенка з чернецтвом Полтавського монастиря від 2 серпня 1671 р. Ігумен православної обителі отець Генадій поскаржився полтавському полковнику й городовому урядові про те, що монастир уже не вперше зграв заздрісників «шкодує» (обкрадає). Насамперед, з виноградників вкрали два вулики бджіл, потім у місцевому лісі забрали вола й шкуру здерли. І хоча ченці точно не знали, хто таке коїть, але підозрювали І. Скибенка, якого челядь бачила разом із дочкою біля забитого вола. Свідки також присягалися, «хрест на себе наклавши», що бачили підозрюваного в чернецькому садку, коли там покрали бджоли. Далі почалися звинувачення І. Скибенка в тому, що він ще до Виговщини крав у людей в'ятери, а коли його схопили, намагався ножем відбиватися, поранив супротивникам руки. Біля р. Ворскла спробував утопити одного

з охоронців. Біля урядової будівлі його відразу хотіли на шибеницю спровадити, але не наважилися та посадили зв'язаного під арешт. Однак невістка І. Скибенка під час провідин звільнила злодія від пут і той утік через вікно. Коли чоловік удруге потрапив до рук правосуддя, до нього намірилися застосувати розділ 14, артикул 17 і артикул 7 «права посполитського», що передбачали покарання злодія «горлом». І це тоді, як він не зізнався ані в крадіжці бджіл, ані в забитті вола. Як делікатно зазначено в документі, отець ігумен «смерті його не жадал». Очевидно, високий духовній особі було не по чину ратувати за вищу міру покарання. Проте суд не врахував поблажливу думку священнослужителя та його бажання, а тому, щоб Скибенко більше шкоди не чинив людям і злих вчинків, відправив його на шибеницю²⁴. Очевидно, у цьому випадку поважна судова інстанція не прагнула увійти у правову суперечку з духовною особою, а лише хотіла вкотре показати свою нетерпимість до таких злочинців, зокрема крадіїв монастирської власності.

Прикладом передачі справи з духовного суду до цивільного може бути випадок з отцем Тимофієм 1669 р. За свідченням священнослужителів, той у різні роки служив вікарієм у «всечесних» протопопа житомирського і користишевського Луки та отця намісника опошнянського Тихона. Проте раптом у житті отця Тимофія з'явилася якась паночка*, з якою він «справавався»! Довідавшись про такий гріх, брати по вірі вирішили покарати винуватця, через що той з «допущення бісовського мав упасти». Стоячи перед судом духовним у кількості 12 осіб, отець Тимофій визнав: якби усвідомив такий смертний гріх, то нехай би його Бог побив і скарав на душі й тілі. Визнання своєї провини зумовило для нього покарання у вигляді «мучення великого». Цивільному полтавському суду нічого не лишалося, як погодитися з таким рішенням 12 отців церкви й записати справу до «метких» книг²⁵.

Набагато простіше, навіть більші за вагомістю, злочинства могли вирішуватися тоді, коли це стосувалося монастирських підданих. Звісно, якщо з боку місцевого духовенства не виникало ніяких заперечень. Приміром 19 березня 1693 р. у стародубському магістраті розглядали кримінальний злочин чотирьохрічної давнини. Житель с. Вітова (Почепський повіт) Гришко вбив підданого Вознесенського дівочого монастиря із с. Козловка

²⁴ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Вып. 2: Справы вечистые 1664–1671 годов. Чернигов, 1912. С. 94–95.

* В іншій справі з'ясувалося, що то була дружина І. Подорова Тетяна.

²⁵ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Вып. 2: Справы вечистые 1664–1671 годов. С. 162–164.

²² Левицький О. По судах Гетьманщини. С. 62, 74–75.

²³ Стороженки. Фамильный архив. Т. 6. С. 116.

Василя Болухту. Монастирський прикажчик П. Семенов і четверо синів загиблого кілька років розшукували злочинця. У цій справі їм допомагав і місцевий сотник. Коли ж, нарешті, Гришка затримали і той повинився, то діти В. Болухти, прийшовши до Стародубського городского уряду, у присутності полковника М. Миклашевського й представника обителі за те «смертельне вбивство» простили злочинця й помирилися з ним. Лише 6 руб. «на харч дітям» мав заплатити винуватець. Представники постраждалої сторони письмово зобов'язалися надалі не переслідувати Гришка й не вимагати «поголовщини». Розписку засвідчили підписами піддячий і прикажчик²⁶.

Дещо осторонь від кримінальних і цивільних побутових справ духовенства стояли питання образи священнослужителів. Чим поважнішим був статус скривдженої духовної особи, тим вищим ставав ранг старшини, що долучалися до розв'язання конфлікту. Так, у кінці 1716 р. гетьман І. Скоропадський довідався про суперечку між переяславським єпископом Шумлянським і переяславським полковим писарем Черняховським, під час якої перший зазнав словесного безчестя. Тоді володар булави, не бажаючи залишати без уваги цю подію, наказав генеральному хорунжому І. Сулимі зібрати нараду з полкових старшин і підготувати відповідний «декрет» стосовно вчинку винуватця. Рішення полкової верхівки мало опинитися в руках гетьмана для подальшого розгляду. Через те, що єпископ не наполягав на суворій екзекуції І. Черняховського, а лише пропонував примусити того відбути три служби Божі, лежачи перед амвоном, покарання вийшло порівняно легким²⁷. Але з морального боку — досить вразливим для старшини. Адже самий факт і форма покарання дуже швидко стали важливою подією в житті полчан.

Під захист старшинського суду потрапляли й дружини окремих священнослужителів, якщо їх прилюдно ображали. У 1732 р. дружина переяславського протопопа Добронизького Варвара поскаржилася на родичку І. Сулими, що та називала її сукою та старою бестією, причому багаторазово й без причини. Враховуючи статус протопопівни з родини Полуботків, до інциденту втрутився володар булави. Проте, коли почалося слідство, винуватиця не захотіла перепросити за безчестя, проявила противність і «з великою фантазією та фуками» пішла з адміністрації. У результаті суд вирішив за доцільне порушницю порядку оштрафувати й упокорити²⁸. Чим завершилася справа, у документі не зазначено.

У 18 ст. пиятики, чвари, бійки, а особливо лжесвідчення на суді, серед духовенства набули настільки масового поширення, що на це почав звертати особливу увагу імперський уряд. Ним було оприлюднено кілька спеціальних указів з цього приводу, у яких передбачалися жорстокі покарання винуватцям. Після появи такі укази розсилалися і по відповідних інституціях Гетьманщини, а передусім — до Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду. Спочатку Петро I наказав справи про таких злочинців із «священного й чернецького чину людей» переносити для розглядів зі «світських команд» до Святійшого урядового синоду. Указ від 11 жовтня 1733 р. дозволив судити духовних осіб у цивільних судах. Причому для молодих осіб за обмови та лжесвідчення передбачалося побиття канчуками, відправлення в солдати, а старшим, окрім побиття канчуками, мали відрізати ніздрі, а тоді висилати до Сибіру на вічну роботу. Очевидно, таке посилення жорстоких покарань можна пояснити тим, що як у Московії, так і в Україні відбувалися процеси обмеження духовної влади, перепорядкування її світській і секуляризація монастирських земель.

Імператриця Єлизавета своїм указом від 11 квітня 1742 р. дещо пом'якшила ставлення до священнослужителів-злочинців, правда, з деякими обмовками: «Молодих в салдати не писати й прістарілих у Сибир не посилати, хіба котрі з них в явних злодійствах будуть помічені, то тоді з такими чинити за попередніми порядками»²⁹.

«Права, за якими судиться малоросійський народ», за задумом їхніх упорядників, вочевидь, мали піднести престиж духовенства, актуалізувати його роль у суспільстві та водночас захистити від огульних нападків «безбожників» у широкому розумінні слова. Для останніх мали б повернутися усі жорстокості покарань, які існували й формувалися протягом попереднього століття у Війську Запорозькому. Якби якась особа лише насмілилася від злоби чи пихатості щось ганебне казати чи сумніватися в «честі» та могутності Бога, неславити або навіть критикувати божі таїни й Святе Писання, то її слід було зловити, заарештувати й після жорстокого катування або живою спалити, або без пощади на тілі карати. Безперечно, якщо були докази вини, мав бути смертний вирок, щоб у подальшому серед народу не ширилися такі богохульства³⁰.

²⁶ Актовая книга Стародубского городского уряду 1693 года. Чернигов, 1914. С. 37.

²⁷ Сулимовский архив. С. 32–33.

²⁸ Там же. С. 68–69.

²⁹ Акцес или канцелярский порядок для наблюдения в Малой России в полковых, магистратовых и сотенных, также в гетманской канцеляриях, — с присоединением приличных указов. Сочинен 1743 года, августа 18 дня. *Стороженки. Фамильный архив*. Т. 6. С. 683–684.

³⁰ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. Київ, 1997. С. 40.

Схоже очікувало й тих, хто робив і казав щось лайливе проти освячених ікон, хрестів та іншої церковної атрибутики або відступався від віри православної³¹. Єретиків і розкольників слідувало позбавляти честі, маєтків, карати на тілі, а потім відправляти в заслання³². Артикул 5 спеціально було присвячено чародіям і чаклунам. Усіх — чи то жінок, чи то чоловіків, які б цікавилися «заповідними науками», а саме викликом злих духів, укладали зобов'язання з дияволом або навчали цьому інших, рекомендувалося спалювати живцем (п. 1). Навіть коли прості люди запрошували до свого будинку чародіїв та чаклунів, нехтуючи заборонами цього в царських указах і не боячись гніву Божого, це прирівнювалося до політичного злочину й передбачало жорстоке публічне покарання або відразу смертний вирок, залежно від вагомості злочину (п. 2). Якби хтось намислив укривати «чаклунські справи», намовляв чародія чинити комусь зло, то такий заслуговував на відсікання голови (п. 3). Малолітніх осіб, які долучалися до чаклунства, через їхній вік передбачалося не спалювати, смертю не карати, а завдавати тілесних страждань (п. 4). У разі з'ясування в суді, що людина дурила інших марновірних осіб у своїх знаннях з чаклунства, то їй могли ухвалити вирок у кількох формах: жорстоке тілесне покарання, перебування в тюрмі або тимчасове чи довічне заслання (п. 5). Коли ж брехуни в чаклунстві добровільно зізнавалися у своїх богомерзеннях

³¹ Там само.

³² Там само. С. 41.

справах, то таких зобов'язували лише до церковного покаяння, «без катування та покарання» (п. 6).

Отже, в судах Гетьманщини за участі духовенства нерідко мали місце всі негативні явища, поширені й у роботі цивільних судових органів: беззаконня, всілякого виду «кривди», матеріальна зацікавленість в ухваленні рішень. Особливо помітно це проявлялося тоді, коли слідства, дізнання та вироки в діяльності обох судів проводилися спільно. До того ж рішення у схожих справах цих судових установ не завжди були однаковими: в одному випадку злочинця засуджували до страти, в іншому за таку саму провину карали на тілі, а то й обмежувалися грошовими чи майновими штрафами. Найчастіше отці церкви у процесі судочинства вживали терміни: «Божий суд», «гріхи несправедні», «святе право» тощо. Протягом 18 ст. все відчутнішим ставало «напластування» царського законодавства щодо роботи судів, їхніх вироків, а в документації почали частіше з'являтися посилання не лише на Литовський статут і магдебургію, а й государеві укази. Особливо показовим у цьому аспекті може слугувати поява «Акцесу або канцелярського порядку...», що безпосередньо стосувався Гетьманщини початку 1740-х років. Поступове обмеження духовної влади, підпорядкування церкви світській у кінці 18 ст. завершилося в межах Війська Запорозького секуляризацією монастирської земельної власності, а з нею зменшилася і та роль, яку відігравало духовенство в судовій практиці.

REFERENCES

- Kistyakovskiy, A. F. (1882). K istorii verovaniya o prodazhi dushi chortu. *Kievskaya starina*, 7, 180–186 [in Russian].
- Lazarevskiy, A. M. (1893). *Opisanie staroy Molorossii*, 2. Polk Nezhinskiy. Kiev [in Russian].
- Lazarevskiy, A. M. (1898). *Zamechaniya na istoricheskie monografii D. P. Millera o malorusskom dvoryanstve i o statutovykh sudakh*. (Prilozhenie). Kharkov [in Russian].
- Levytskyi, O. I. (1930). Po sudakh Hetmanshchyny: narysy narodnoho zhyttia Hetmanshchyny 2-i polovyny viku. Kharkiv [in Ukrainian].
- Lohvitskiy, A. (1857). Znachenie Bozhikh sudov po russkomu pravu. *Otechestvennyye zapiski*, SXII, 502–520, Saint Petersburg [in Russian].
- Slabchenko, M. E. (1911). *Opyty po istorii prava Malorossii XVII i XVIII v.v.* Odessa [in Russian].

Дата першого надходження статті до редакції: 15.02.2026 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.03.2026 р.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Ірина АРТЮХ

аспірантка Південноукраїнського
національного педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського,
Київ, Україна

Iryna ARTYUKH,

Postgraduate student,
South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky,
Kyiv, Ukraine

e-mail: belik_ira85@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0002-8219-3522>

Розбудова Одеського жіночого єпархіального училища в 19 столітті (на матеріалах «Херсонских епархиальных ведомостей»)

У статті досліджується процес становлення та розвитку Одеського жіночого єпархіального училища в 19 ст., що стало першим закладом середньої жіночої освіти в Херсонській єпархії. Зазначено, що воно було засноване на базі жіночого училища для малолітніх дівчаток-сиріт, яке діяло з 1844 р. при Одеському Архангело-Михайлівському жіночому монастирі. Висвітлено роль вищого духовенства Херсонської єпархії та представників світської еліти Одеси в процесі становлення і розвитку жіночої освіти на основі документальних матеріалів, опублікованих на шпальтах «Херсонских епархиальных ведомостей». Встановлено, що вихованки отримували належну підготовку для роботи в сільських школах й училищах, а також як домашніх вчителюк. Водночас діяльність училища відображала й характерні особливості освітньої політики Російської імперії: консерватизм, панування централізованого керування та русифікації. Це зумовило формування лояльності учениць до імперської влади й зменшення впливу в суспільстві української культурної спадщини.

Ключові слова: жіноче єпархіальне училище, Одеса, Херсонська єпархія, жіноча освіта.

The Development of the Odesa Women's Diocesan School in the 19th Century (based on the material from the "Kherson Diocesan Bulletin")

The article examines the process of formation and development of the Odesa Women's Diocesan School in the 19th century, which became the first institution of secondary education for women in the Kherson Diocese. It is noted that it was founded on the basis of a women's school for young orphan girls, which had been operating since 1844 at Odesa Archangel Michael Women's Monastery. The role of the higher clergy of the Kherson diocese and representatives of the secular elite of Odesa in the process of the formation and development of women's education is highlighted on the basis of documentary materials published in the pages of the Kherson Diocesan Gazette. It has been established that the students received adequate training to work in rural schools and colleges and as home teachers. At the same time, the school's activities reflected the characteristic features of the Russian Empire's educational policy: conservatism, centralized management, and Russification. This led to the formation of the students' loyalty to the imperial authorities and a decrease in the influence of Ukrainian cultural heritage in society.

Keywords: women's diocesan school, Odesa, Kherson Diocese, women's education.

Упродовж 19 ст. розвитку жіночої освіти в Російській імперії приділялось недостатньо уваги. Тому заснування при Одеському Архангело-Михайлівському жіночому монастирі в 1844 р. жіночого училища для дівчат-сиріт духовного звання та доньок священнослужителів мало велике значення для розвитку середньої духовної

освіти в Херсонській єпархії. Згодом заклад був реорганізований в єпархіальне жіноче училище і відіграв важливу роль в освітянському середовищі Півдня України.

Проблема розвитку церковної освіти в південноукраїнському краї знайшла часткове відображення в сучасній вітчизняній історіографії. У дослідженні Володимира Перерви здійснено

спробу розглянути церковні школи в Україні з кінця 18 до початку 20 ст. Автор зазначив їхню позитивну роль у поширенні початкової грамотності, формуванні морально-релігійних основ суспільства. Певну увагу приділено створенню мережі церковних шкіл на півдні України¹.

Окремі аспекти зазначеної проблематики окреслено в роботах Наталії Діанової². Вона проаналізувала роль православних архієреїв Херсонської єпархії у створенні та розвитку мережі духовних і парафіяльних закладів освіти, поширенні грамотності, у морально-релігійному вихованні та закріпленні позицій православ'я в освітньому просторі Півдня України. Дослідниця розглянула й окремі аспекти формування духовних училищ в Одесі в першій половині 19 ст. Деякі напрями життєдіяльності Одеського жіночого єпархіального училища висвітлено в статті Дмитра Грозного³. Становище та підготовку учениць училища — у майбутньому домашніх вчительок — на основі опублікованих документів розглянула Галина Яковенко⁴.

Джерельною базою дослідження є «Херсонские епархиальные ведомости». На шпальтах цього видання опублікована значна кількість матеріалів, використання яких дає змогу суттєво поповнити масив документів стосовно розвитку церковної освіти в Херсонській єпархії в цілому та Одеського жіночого єпархіального училища зокрема.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей утворення та розвитку Одеського жіночого єпархіального училища впродовж 19 ст.

Процес утворення Одеського жіночого єпархіального училища був непростим і розтягнувся на декілька десятиліть. Перший етап пов'язаний із заснуванням закладу для навчання та виховання дівчаток-сиріт духовного звання і доньок священнослужителів. Базою для формування став Одеський Архангело-Михайлівський жіночий монастир, заснований у 1841 році. Автором цього проекту був Гавриїл (Розанов), перший архієпископ новоутвореної в 1837 р.

¹ Перерва В.С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.): забутий світ. Т. 1: Загальна частина. Біла Церква: Вид. Пшонківський, 2014. С. 500–505.

² Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII — початок XX ст.). Одеса: Фенікс, 2012. 319 с.; Ї ж. Діяльність православних архієреїв Херсонської єпархії (кінець XVIII — початок XX ст.). Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2022. 176 с.

³ Грозний Д.А. Жіноче єпархіальне училище в Одесі (середина XIX — початок XX ст.). *Інтелекція і влада*. Одеса, 2005. Вип. 5. С. 33–42.

⁴ Яковенко Г.Г. Становище та педагогічна підготовка домашніх учительок в Одеському єпархіальному жіночому училищі. *Гуржіївські історичні читання*. 2015. Вип. 10. С. 78–80.

Херсонсько-Таврійської єпархії, який доклав чимало зусиль для його реалізації.

Такий заклад був першим і єдиним на Півдні України, тож його заснування стало справжньою історичною подією в місті, що викликала неабиякий інтерес і підтримку містян. У справу фінансування установи вагомі внески зробили графиня Роксандра Едлінг та її брат — відомий меценат і теолог Олександр Стурдза. Графиня внесла 6 000 руб. асигнаціями, а її брат надав кошти та землю зі своїх дач для будівництва монастиря. Купець Іван Ростовцев пожертвував під забудову хутір, що складався з 54 десятин землі. Інші щедрі пожертви надійшли від різних меценатів, таких як господар Волощини князь Гіка, княжна Орлова та інші. У цілому щонайменше 95 осіб, серед яких імператриця Олександра Федорівна та великий князь Олександр Миколайович, пожертвували на будівництво монастиря 83 639 руб. асигнаціями⁵.

У 1841 р. розпочалося зведення Одеського Архангело-Михайлівського жіночого монастиря під наглядом ієромонаха Антонія. До травня 1844 р. завершилося зведення основних будівель, за винятком огорожі, яка була остаточно добудована в 1851 р. На той час у монастирі мешкало 11 черниць та 35 сиріт.

9 травня 1844 р. відбулося урочисте освячення монастиря з училищем для навчання та виховання дівчаток-сиріт духовного звання і доньок священнослужителів. До штату входили: одна настоятельниця в сані ігумені, один скарбник та 15 черниць, які були відповідальні за освіту та виховання дівчаток. Училище мало три класи й розраховувалося на 50 учениць. До закладу приймали сиріт віком від 7 до 12 років.

Освітня програма училища містила релігійні та світські дисципліни: Закон Божий, Старий і Новий Завіти, церковний спів, російську й старослов'янську мови, каліграфію, арифметику, основи географії та історії, малювання і жіноче рукоділля. Під час перебування в освітньому закладі дівчата мали здобути хорошу початкову освіту. Головна мета виховання полягала в підготовці дівчат до шлюбу зі священнослужителями чи причетниками переважно в сільській місцевості, або до чернечого життя⁶.

Архієпископ Гавриїл (Розанов) любив училище і завжди опікувався ним. Він навіть написав для його вихованок скорочений варіант підручників з граматики, логіки та риторики.

⁵ Діанова Н.М. Діяльність православних архієреїв... С. 45.

⁶ Гавриїл, архієпископ. Историческая записка о женском одесском девичьем училище при монастыре, читанная при собрании посетителей в день торжественного его открытия 9 мая 1844 года. Одесса: Гор. тип., 1844. С. 30–31.

Проте в 1848 р. змушений був залишити Одесу, отримавши архієрейське призначення до Твері. Тож про успіхи вихованок училища дізнавався із публікацій в одеській пресі та з листів своїх друзів. Напередодні від'їзду він звернувся до свого наступника Інокентія (Борисова) з проханням приділити особливу увагу жіночому монастирю з дівочим училищем при ньому⁷.

Інокентій, зважаючи на широкий спектр своєї діяльності, не мав можливості безпосередньо контролювати справи освітнього закладу. Тож для ефективної організації роботи останнього було засновано училищну Раду, затверджену Священним Синодом у 1848 р., яка складалася з голови — ректора семінарії, ігумена як керівника монастиря та закладу освіти; члена навчально-виховної частини, представника економічної частини й попечителя зі світських осіб. Рада опікувалася як морально-релігійним і освітнім вихованням, так і організаційно-господарськими питаннями училища: стежила за навчальним процесом, побутовими умовами й поведінкою сиріт, розподіляла фінанси, винаймала персонал і контролювала матеріальне забезпечення закладу. Варто зазначити про вагомий внесок архієпископа Інокентія (Борисова) у розвиток дівочого училища. Він, зокрема, залишив закладу за заповітом 15 000 руб. сріблом, з відсотків цієї суми надавалася фінансова допомога вихованкам-сиротам, які брали шлюб⁸.

Друга половина 19 ст. була позначена низкою важливих соціально-економічних змін, що торкнулися й галузі освіти. Відповідно до політики уряду, наприкінці 1850-х років у великих губернських і повітових містах почали засновуватися жіночі училища, з часом реорганізовані в жіночі гімназії. Однак, попри їхній всестановий характер, духовенство не бажало віддавати своїх доньок на навчання у світські заклади. Альтернативою могли стати лише жіночі училища. Проте рівень освіти в останніх для навчання та виховання дівчаток-сиріт уже не відповідав потребам того часу. Вихованки жіночих училищ могли стати черницями, залишившись у монастирі або вийти заміж за випускників духовної семінарії чи юних церковнослужителів. Якщо це не вдавалось, то вони були змушені самостійно шукати засоби для існування. Однак через убогість, сирітський статус і недостатній рівень освіти, здобутої в закладі, можливості для гідного життя були обмежені.

⁷ Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства... С. 222.

⁸ Празднование двадцатипятилетия Одесского Архангело-Михайловского женского монастыря. Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям (далее — Приб. к ХЕВ). 1869. № 11. С. 391–417.

З метою поліпшення життєвих перспектив вихованок було вирішено розширити навчальну програму, за якою діяло училище. Початкова програма навчання, що не відповідала актуальним вимогам часу, була змінена в новому Статуті, затвердженому Св. Синодом 20 серпня 1868 р. А три роки потому Херсонський архієпископ Димитрій (Муретов) благословив реорганізацію дівочого училища при Архангело-Михайлівському монастирі й перетворення його на повноцінне єпархіальне жіноче училище.

Відповідно до нового Статуту училища, освітня програма містила значно ширший спектр дисциплін: Закон Божий, історію Церкви, загальну та російську історію, географію, російську мову, словесність, основи педагогіки, арифметику, геометрію, фізику, церковний спів, чистописання, а також практичне ознайомлення зі старослов'янською мовою. Крім того, факультативно пропонувалися заняття з новітніх європейських мов, музики, малювання та різних видів жіночого рукоділля⁹. Іноземні мови не становили обов'язковий предмет, та щоб спростити вчительську роботу в німецьких народних училищах, яких було немало на півдні України, до навчальної програми Одеського єпархіального училища включили німецьку мову для учениць третього класу. Проте через нестачу фінансування на оплату викладача налагодити її регулярне викладання не вдалося¹⁰. Фактично в училищі викладались предмети, аналогічні до тих, які були в програмі світських училищ. Однак були й деякі особливості. Зокрема, значну увагу приділяли церковному співу, орієнтованому на церковну службу. Дівчата не лише співали в церковному хорі, але й мали здобути навички організації такого хору й керівництва ним, що було запорукою їхньої майбутньої успішної роботи як сільських вчительок¹¹.

Варто зазначити, що викладачі єпархіального жіночого училища відмовлялися у своїй педагогічній практиці від застарілих методів навчання, побудованих на заучуванні та суворій дисциплінарній муштрі. Натомість упроваджували прогресивні методики, спрямовані на розвиток самостійного мислення учениць, усвідомлене засвоєння знань та активну участь в освітньому процесі. Серед основних форм роботи виділялися: «викладальний» (розповідь, читання, лекція), «катехитичний» (бесіди, настанови, проповіді),

⁹ Постановление съезда депутатов духовенства Херсонской епархии, бывшего в июне месяце сего 1871 г. ХЕВ. 1871. № 18. С. 354–366.

¹⁰ Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища за 1896/97 учебный год по учебно-воспитательной части. ХЕВ. 1898. № 4. С. 27.

¹¹ Отчет о состоянии Одесского Епархиального женского училища за 1899–1900 учебный год по воспитательной части. Одесса, 1902. С. 7–10.

евристичні прийоми, а також самостійна робота учениць з книгами, джерелами, творами, виконання усних і письмових завдань¹².

Упроваджена програма була покликана не лише підтримати традиційну мету релігійного виховання з акцентом на духовну освіту, але й забезпечити вихованкам можливість здобути повноцінну освіту, яка б відкривала перспективи служіння вчительками у сільських школах або виконання інших соціально значущих ролей. За «Статутом жіночих єпархіальних училищ» 1868 р. випускниці отримували звання «Домашня вчителька», що давало їм право на педагогічну діяльність¹³. Але варто зауважити, що єпархіальне жіноче училище забезпечувало своїх вихованок атестатами, які надавали право здобути звання домашньої вчительки з тих предметів, де вони досягали найкращих результатів¹⁴. Тож за результатами отриманої освіти випускниці могли стати не лише дружинами священнослужителів, а й вчительками або наставницями в народних школах.

Внаслідок цих реформ Архангело-Михайлівський жіночий монастир поступово перетворився на центр не лише духовного, а й освітнього життя Херсонської єпархії, адаптуючи власну діяльність до викликів часу.

Прийом на навчання здійснювали за попередніми записами охочих. Актуальною була проблема з кількістю вакантних місць для тих, хто хотів вступити до єпархіального училища. Наприклад, у 1870 р. після прийому за попереднім записом 22 дівчини залишилися очікувати відкриття вакантних місць. До того ж деякі кандидати були в тому віці, що довге очікування могло позбавити їх права вступу до училища¹⁵.

У практиці навчального закладу існувала форма передачі вихованок у приватні сім'ї для навчання дітей грамоті. Цей захід мав подвійне значення: по-перше, він сприяв зменшенню витрат на утримання дівчат у стінах закладу, а по-друге, забезпечував вихованкам практичний досвід педагогічної діяльності та формував у них відповідальність і самостійність.

¹² Литвиненко О.М. Навчальні заклади єпархіального відомства для дівчат у Херсонській губернії кінця XIX — на початку XX століття. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. Ялта. 2012. Вип. 36, ч. 1. С. 18–25.

¹³ Фазан Т. Православні монастирі України — осередки освіти і підготовки жіноцтва до духовного морального виховання дітей (XIX — поч. XX ст.). *Педагогічні науки*. 2018. № 71. С. 67–70.

¹⁴ Отчет о состоянии Одесского Епархиального женского училища по учебно-воспитательной части за 1888–1889 г. Окончание. *ХЕВ*. 1889. № 8. С. 625–632.

¹⁵ Отчет о состоянии сиротовоспитательного заведения при Одесском Архангело-Михайловском женском монастыре 1869–1870 учебный год. *ХЕВ*. 1870. № 14. С. 488–505.

Сім'ї, які приймали дівчину, зобов'язувалися виплачувати їй щорічну плату не менше 120 руб., забезпечувати житло та утримання, дотримуватися вказівок училищної ради й звітувати про успішність і поведінку вихованки. Це сприяло зменшенню фінансового навантаження на заклад і практичній підготовці дівчат до педагогічної діяльності¹⁶.

У 1870-ті роки виникла об'єктивна необхідність у реформуванні єпархіального закладу освіти. Єпархіальне керівництво дійшло висновку про те, що потрібно шукати шляхи до подальшого розвитку жіночого училища. Ще в 1871 р., на єпархіальному з'їзді священнослужителів, було затверджено проект зведення нового корпусу, проте втілення цього задуму затримувалося через нестачу фінансування. У 1874 р. було утворено тимчасовий комітет, який подав клопотання до Св. Синоду на одержання позики, необхідної для будівництва, — 70 тис. руб. Тож 10 квітня 1875 р. архієпископ Леонтій (Лебединський) отримав від Св. Синоду дозвіл на заявлену позику (70 тис. руб. з процентною ставкою 5 % на 9 років)¹⁷.

Завдяки цій фінансовій підтримці та розпорядженню архієпископа будівельний комітет оперативно розпочав процедури для укладання контракту на будівництво. До будівництва залучили одеського купця Якова Медінгера, який погодився виконати всі роботи за 70 тис. руб. Частина необхідних витрат покривалася з єпархіальних коштів, зібраних упродовж 1871–1874 рр., а також за рахунок пожертвувань. Одним із благодійників був Олександр Маврокордато, який пожертвував на будівництво училища 12 тис. руб.

Закладка будівлі відбулася 22 квітня 1875 р. на території Одеського Архангело-Михайлівського жіночого монастиря за участю архієпископа Леонтія (Лебединського), який освятив місце будівництва й поклав у підмурівок будівлі наріжний камінь, а також духовенства й місцевих урядовців¹⁸. 6 листопада 1875 р. училище при Одеському Архангело-Михайлівському жіночому монастирі відвідав оберпрокурор Св. Синоду граф Дмитро Толстой у супроводі архієпископа Леонтія (Лебединського) та попечителя Одеського навчального округу таємного радника Сергія Платоновича. Під час візиту оберпрокурор детально ознайомився з діяльністю

¹⁶ От Совета Сиротовоспитательного заведения при Одесском Архангело-Михайловском женском монастыре. *ХЕВ*. 1870. № 11. С. 257–259.

¹⁷ Выписка из определения Святейшего Синода от 6/19 марта 1875 года № 359 о разрешении ссуды 70 тысяч с процентами на постройку новых зданий для Одесского епархиального женского училища. *ХЕВ*. 1875. № 9. С. 290–292.

¹⁸ Закладка здания для епархиального женского училища в ограде Одесского Архангело-Михайловского женского монастыря 21 апреля 1875 года. *Приб. к ХЕВ*. 1875. № 10. С. 297–305.

закладу й будівництвом нового корпусу монастиря. Було відзначено їх відповідність потребам і стандартам часу. Цей візит підкреслив важливість державної та синодальної підтримки у розвитку інфраструктури й освітньої діяльності монастиря¹⁹.

Комплекс будівель Одеського єпархіального жіночого училища був завершений до серпня 1876 р. Вартість цього будівництва становила 98 926 руб. 74 коп. Додаткові роботи, виконані в училищі для його повного благоустрою, коштували 6 243 руб. 50 коп., вартість господарського обладнання та меблювання обійшлася в 4600 руб. 94 коп. Отже, загальна сума витрат, понесених під час будівництва та облаштування закладу, становила 109 771 руб. 18 коп. На той час це була досить значна сума для єпархіального бюджету²⁰. Споруду було оглянуто не лише будівельним комітетом, а й спеціальною комісією, призначеною за розпорядженням архієпископа. Комісія засвідчила, що будівельні роботи проведено належним чином, відповідно до затвердженого проекту та кошторису. Крім того, підрядник Я. Медингер безкоштовно виконав деякі додаткові роботи, які комісія визнала доцільними, хоча це не було передбачено кошторисом²¹.

16 серпня 1878 р., о 9 годині ранку, відбулося офіційне відкриття єпархіального жіночого училища в Одесі. З цієї нагоди Архієпископ Херсонський і Одеський Платон (Городецький) провів урочисту літургію. Завдяки майстерності архітектора В. Мааса нова будівля стала своєрідним символом освітнього закладу, де вдало поєдналася естетична витонченість і практична зручність. Особливо варто підкреслити те, що училище розташоване на одному з найвищих пагорбів Одеси, де переважають сприятливі санітарні умови й відкриваються мальовничі краєвиди²². Проте, слід зазначити, що остаточне будівництво приміщення училища було завершене лише на початку вересня 1879 р., коли будівельний комітет офіційно здав будівлю для подальшого використання.

Відкриття цього училища стало знаковою подією для Херсонської єпархії. Це сприяло не лише отриманню безкоштовної гідної освіти дівчатками-сиротами з родин священнослужителів, а й відкриттю нових можливостей для тих, хто прагнув стати вчительками або здобути освіту для ролі освічених дружин священнослужителів.

¹⁹ Годичный акт в Сиротовоспитательном заведении при Одесском Архангело-Михайловском женском монастыре. *ХЕВ*. 1876. № 12. С. 467–472.

²⁰ Записка об учреждении Одесского епархиального женского училища. *ХЕВ*. 1879. № 20. С. 619–639.

²¹ Об окончании постройки здания для епархиального женского училища. *Приб. к ХЕВ*. 1876. № 20. С. 321–323.

²² Открытие одесского епархиального женского училища. *Приб. к ХЕВ*. 1878. № 17. С. 479–489.

Училище сприяло підвищенню соціального статусу жінок духовного звання та надавало освіту аналогічну тій, яку можна було здобути у світських жіночих гімназіях чи пансіонах.

Нове єпархіальне училище було розраховане на 200 вихованок, з правом проживання, серед яких 100 — сироти, 100 — пансіонерки, та 50 осіб без надання місця для проживання: вони лише приходили на навчання. Фінансування здійснювалося за рахунок доходів монастиря, субсидій від єпархії, благодійних внесків і плати за навчання пансіонерок (60–100 руб. на рік).

Щорічний бюджет училища становив близько 30 791 руб. сріблом, з яких 5 995 руб. було передбачено на оплату праці персоналу й викладачів. Варто зазначити, що рівень зарплатні викладачів у жіночому єпархіальному училищі суттєво поступався оплаті праці вчителів світських навчальних закладів Одеси. Наприклад, у міських школах середня винагорода вчителя за річний курс викладання становила щонайменше 50 руб., тоді як у єпархіальному училищі ця сума обмежувалася 35 руб. А вчителям, які викладали у початкових класах, призначалася винагорода в розмірі 20 руб. за навчальний рік²³. Така різниця в оплаті вказує на недостатнє фінансування педагогічної праці в закладах церковного відомства, що зумовлювалося обмеженістю матеріальних ресурсів єпархії. Проте, попри існуючі фінансові труднощі, у жіночому училищі працювали висококваліфіковані педагоги, віддані своїй справі. Це пояснюється тим, що робота в такому закладі приваблювала осіб із глибокими моральними принципами. Для викладачів їхня професійна діяльність мала не лише прикладний характер. Робота сприймалася ними як благородна місія, спрямована на педагогічне виховання та освіту учениць, з особливим наголосом на сприянні їхньому духовному й моральному розвитку.

Недостатність у фінансуванні проявилася і в матеріальному забезпеченні нового корпусу. Для розв'язання цього питання використали частину майна зі старої будівлі училища, проте велика кількість меблів, навчальних матеріалів і господарських засобів вимагала модернізації. В училищі діяла бібліотека, де зберігався 881 том (269 найменувань)²⁴.

Освітній процес в училищі був розрахований на три класи з дворічним курсом навчання. Для допомоги охочим вступити до цього закладу

²³ Проект штата епархиального женского училища. *ХЕВ*. 1876. № 19. С. 21.

²⁴ Распоряжение епархиального начальства. Записка о первоначальном обустройстве и средствах содержания епархиального женского училища, строящегося в ограде Одесского Архангело-Михайловского монастыря, рассмотренная в заседании совета 6 мая 1876 года. *ХЕВ*. 1876. № 10. С. 387–397.

освіти з 1878 р. почав діяти підготовчий клас²⁵. Він відіграв свою позитивну роль у процесі підготовки дівчат до вступу в училище. Уже в 1880 р. кількість вихованок у підготовчому класі налічувала 43 особи. Загальна кількість учениць епархіального училища, яка становила 294 особи, розподілялася так: у першому, основному класі — 39, у першому, паралельному — 27, у другому класі — 51, у третьому — 46, у четвертому — 40, у п'ятому — 32 і в шостому — 9 вихованок²⁶.

У навчальному закладі функціонував гуртожиток, де проживали 234 вихованки. Із них: 75 отримували повне церковне утримання, шість були стипендіатками Преосвященних Димитрія (Муретова) та Інокентія (Борисова), графині Роксани Еллінг, дружини протоієрея Жуковського — Параскеви, а дві — стипендіатками Єлизавети Самсоної. 24 вихованки мали полукоштане утримання, що становило 45 руб. на рік, 11 пансіонерок зі зменшеним внеском — 75 руб., 107 духовних пансіонерок сплачували 150 руб., а 11 світських пансіонерок — 300 руб. По закінченні навчання 229 вихованок здобули духовне звання, а 52 — світське²⁷.

Згідно з проектом штатного розкладу, у складі закладу були: начальниця училища, економ, лікар, діловод та вчителі — всього 19 осіб²⁸. Варто зазначити, що упродовж 1886–1914 рр. незмінною начальницею була Мокієвська Анастасія Гаврилівна. Під її керівництвом працював постійний колектив викладачів, який налічував 14 осіб. На 1900 р. кількість педагогів зросла вже до 57 осіб, 34 з яких були жінки. Для належної педагогічної підготовки учениць читали курси педагогіки й дидактики. Викладачами були фахівці з вищою освітою, зокрема магістр богослов'я Л. Шпановський, кандидат богослов'я І. Переверзев та інші.

З 1886 р. при училищі діяв храм, освячений в ім'я Димитрія Ростовського, та церковно-парафіяльна

школа для дівчат, де відбувалась практична підготовка майбутніх вихованок. Здобути освіту в епархіальному жіночому училищі з часом стало все більш престижно. Якщо в 1898–1899 навчальному році кількість випускників сягала 27 осіб, то в 1900–1901 навчальному році вона зросла майже удвічі й становила 51 особу. Попри те, що випускниці отримували право на звання домашньої вчительки, частина з них працювала в епархіальному жіночому училищі на посадах викладачок, вчительок та помічниць вихователю²⁹.

Отже, розвиток жіночого епархіального навчального закладу при Одеському Архангело-Михайлівському монастирі в 19 ст. — це історія вдалої реалізації переходу від благодійного прибутку до закладу освіти. Починаючи зі скромного училища для дівчаток-сиріт духовного звання, заснованого в 1844 р., заклад до 1878 р. перетворився на важливий осередок середньої жіночої освіти в Херсонській епархії. Завдяки зусиллям духовенства, меценатів і часткової підтримки Св. Синоду було створено сучасну інфраструктуру й відповідну освітню програму. Вихованки училища здобували досить високий рівень освіти, який можна було прирівнювати до аналогічної у світських жіночих гімназіях чи пансіонах. До того ж діяльність Одеського епархіального училища в цілому сприяла підвищенню соціального статусу жінок духовного звання.

Одночасно діяльність училища відображала й характерні особливості освітньої політики Російської імперії: консерватизм, панування централізованого керування та русифікації. Викладання здійснювалося виключно російською мовою, а навчальні плани не містили жодних згадок про українську культуру або мову. Це робило жіноче епархіальне училище не тільки освітнім центром, але й інструментом формування лояльності до імперської влади та зменшення впливу в суспільстві української культурної спадщини.

На завершення висловлюю щире вдячність усім, хто долучився до підготовки цієї розвідки, передусім науковому керівнику Діановій Н.М. за цінні консультації та допомогу.

²⁹ Яковенко Г.Г. Становище та педагогічна підготовка домашніх учительок в Одеському епархіальному жіночому училищі. *Гуржіївські історичні читання*. 2015. Вип. 10. С. 78–79.

²⁵ От совета одесского епархиального женского училища. Об открытии подготовительного класса. *ХЕВ*. 1878. № 19. С. 560–561.

²⁶ Известия и заметки. *Приб. к ХЕВ*. 1880. № 14. С. 433.

²⁷ Корецька Л.О. Соціально-педагогічний зміст становлення і розвитку жіночої освіти в умовах освітньо-виховного простору півдня України другої половини XIX — початку XX століть. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон: ХДУ, 2015. Вип. 67. С. 35.

²⁸ Проект штата епархиального женского училища. *ХЕВ*. 1876. № 19. С. 21.

REFERENCES

- Hroznyi, D. (2005). Zhinoche yeparkhialne uchylyshche v Odesi (seredyna 19– pochatok 20 st.). *Intelihentsiia i vlada*, 5, 33–42 [in Ukrainian].
- Dianova, N. M. (2012). *Vnesok vyshchoho pravoslavnoho dukhovenstva Pivdennoi Ukrainy u rozvytok istorychnoi nauky i osvity (kinets 18 — pochatok 20 st.)*. Odesa: Feniks [in Ukrainian].

- Dianova, N. M. (2022). *Diiálnist pravoslavnykh arkhiiereiv Khersonskoi yeparkhii (kinets 18 — pochatok 20 st.)*. Odesa: Odesa I. I. Mechnikov National University [in Ukrainian].
- Koretska, L. O. (2015). Sotsialno-pedahohichnyi zmist stanovlennia i rozvytku zhinochoi osvity v umovakh osvithnio-vykhovnoho prostoru pivdnia Ukrainy druhoi polovyny 19 — pochatku 20 stolit. *Zbirnyk naukovykh prats. Pedahohichni nauky*, 67, 35–40 [in Ukrainian].
- Lytvynenko, O. M. (2012). Navchalni zaklady yeparkhialnoho vidomstva dlia divchat u Khersonskii hubernii kintsia 19 — na pochatku 20 stolittia. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity*, 36, 1, 18–25 [in Ukrainian].
- Pererva, V. S. (2014). *Tserkovni shkoly v Ukraini (kinets 18 — pochatok 20 st.): zabutyi svit, 1*. Bila Tserkva: vyd. Pshonkivskyi [in Ukrainian].
- Fazan, T. (2018). Pravoslavni monastyri Ukrainy — osередky osvity i pidhotovky zhinotstva do dukhovnoho moralnoho vykhovannia ditei (19 — poch. 20 st.) [Orthodox Monasteries of Ukraine — Centres of Education and Preparation of Women for Spiritual and Moral Education of Children (XIX early — XX century)]. *Pedahohichni nauky*, 71, 67–70 [in Ukrainian].
- Yakovenko, H. H. (2015). Stanovyshche ta pedahohichna pidhotovka domashnikh uchytelok v Odeskomu yeparkhialnomu zhinochomu uchylshchi. *Hurzhiivski istorychni chytannia*, 10, 78–80 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до редакції: 05.01.2026 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.02.2026 р.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олег ЖУРБА,

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри спеціальних галузей
історичного знання та дидактики історії
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна

e-mail: zhurba.oi@i.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7800-0743>

Oleh ZHURBA,

Doctor of History, Professor,
Professor at the Department of Special Branches
of Historical Knowledge
and Didactics of History,
Oles Honchar Dnipro National University,
Dnipro, Ukraine

Олексій ШЛЯХОВ,

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри спеціальних галузей
історичного знання та дидактики історії
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна

e-mail: alexshlyahov@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

Oleksii Shliakhov,

Doctor of History, Professor,
Professor at the Department of Special Branches
of Historical Knowledge
and Didactics of History,
Oles Honchar Dnipro National University,
Dnipro, Ukraine

Польська міграція до Катеринославщини на межі 19–20 століть

У статті представлено потоки польської міграції до Катеринославщини на межі 19–20 століть, з'ясовано їхні причини, механізми, соціальний і персональний склад переселенців. Першу групу становили учасники Січневого повстання 1863–1864 рр., переміщення яких було примусовим і ставило перед ними завдання вижити в екстремальних умовах. Друга — випускники престижних інститутів — свідомо відправлялися до регіону задля реалізації кар'єрних планів. Їхня політична орієнтація відрізнялася лояльністю та переважно консервативними переконаннями. Представники обох груп по-різному дивилися на перспективи перебування у регіоні. Перші розглядали його як транзит, а інші пов'язували з ним майбутнє. Перспективним вважаємо встановлення параметрів обох потоків, які обіймали супротивні позиції у широкому суспільно-політичному й соціальному спектрі. Між цими крайнощами — трудова міграція, переселення службовців, діячів освіти й культури.

Ключові слова: Катеринославська губернія, Донецький басейн, польська діаспора, польське повстання 1863–1864 гг., гірничо-промисловість.

Polish Migration to the Katerynoslav Governorate at the Turn of the 19th and 20th Centuries

The aim of the article was to identify and present elite flows of Polish migration to the Katerynoslav Governorate and their adaptation practices in the last quarter of the 19th — early 20th centuries. The methodological basis of the work was the range of prosopography techniques and methods, which were used as tools in the reconstruction of the collective portrait of representatives of various social groups. The novelty of the study lies in establishing the causes, mechanisms, social and personal composition of the two Polish migration flows to Southern Ukraine. Special attention is paid to identifying the ways and methods of adaptation of the Polish population. The Polish migration flows on the territory of the Katerynoslav Governorate are presented. The movement of participants in the Polish uprising of 1863–1864 was forced in nature. The purpose of their stay was to survive while waiting for the end of the exile. Participation in the armed struggle against tsarism determined the special attitude of the authorities and the local population towards them. The second group is graduates of prestigious mining institutes who deliberately went to promising industrial regions to realize their ambitious plans for civil service and business careers. In terms of political orientation, mining engineers were distinguished

by complete loyalty and conservative beliefs. Representatives of both streams looked differently at the prospects of their stay in the South of Ukraine. The former, in the overwhelming majority, considered it as a transit region, while Polish officials and businessmen associated the economic and financial future with it. Calculating the parameters of both streams, which was measured in dozens of people, allows us to assert that they represented extreme positions in a wide spectrum of the resettlement of thousands of Poles to the Katerynoslav Governorate. Between these extremes is widespread labor migration, the resettlement of employees, educational and cultural figures. The study of all Polish migration flows, the establishment and clarification of their quantitative and personal composition, strategies and practices of survival and adaptation in Southern Ukraine has significant scientific relevance and appears to be a promising direction for further heuristic and interpretative efforts.

Keywords: Katerynoslav Governorate, Polish diaspora, Donetsk basin, Polish uprising of 1863–1864, mining industry.

Формування багатонаціонального соціуму Південної України в другій половині 18 — на початку 20 ст. було й залишається для вітчизняної історіографії важливою науковою проблемою, на вирішення якої з останньої чверті 20 ст. суттєвий вплив справляли не лише зміни теоретико-методологічних і концептуальних парадигм, але й фактори позанаукового характеру. Це цілком стосується і питань щодо шляхів, форм та характеру присутності у краї представників польської національності, глибоке вивчення якої перебуває на початковому етапі.

За роки незалежності зусиллями таких істориків, як Ганна Швидько, Анатолій Бойко, Василь Пірко, Світлана Абросимова¹ та інших, проблема національно-культурного різноманіття Південної України була вміщена в регіональний контекст, у центрі уваги якого перебували обшири Катеринославської губернії. Регіональна дослідницька оптика, доповнена копінкою роботою в архівах, дала змогу суттєво змінити уявлення про соціально-економічні й духовно-культурні процеси модерного часу, відкрити для суспільства та фахових істориків невідомі або забуті імена, поринуті у повсякденні практики представників різних верств, в ідейні шукання інтелектуалів, представити динаміку формування модерного середовища.

Проте, незважаючи на суттєві якісні зміни в освоєнні історії краю, багато питань залишається відкритими. Саме до таких належить історія генези і розвитку польської діаспори. Зазначимо, що дослідження напрямів і складу міграційних потоків, характеру взаємодії із владою

та місцевими мешканцями, життєвих стратегій переселенців важливі не лише для розуміння історії польського визвольного руху та імперської історії, але й у багатьох інших проблемно-тематичних, зокрема регіональних, контекстах. Серед них вагоме місце посіло питання шляхів формування польської діаспори у південних губерніях Російської імперії.

Попри це, поряд із загальними уявленнями щодо напрямів і джерел формування польської діаспори, предметна картина її створення та адаптації у багатонаціональному соціумі відсутня. Історія поляків на Катеринославщині не знайшла відображення і в нечисленних синтезах місцевої історії, де в кращому разі їхня присутність лише згадувалася². Виключення становить колективна праця дніпровських істориків, в одному із підрозділів якої представлено стислий нарис польської етнічної громади Придніпров'я в другій половині 19 — на початку 20 ст.³

Проблематика польської присутності в економіці, культурі, соціальних, політичних та духовних процесах у Південній Україні довгого 19 ст. останнім часом набуває все більшої актуальності як в українській, так і польській історіографії⁴.

² Portnov A. Dnipro: An Entangled History of a European City. Boston: Academic Studies Press Academic Studies Press, 2022. 374 p.; Дніпропетровськ: віхи історії / під ред. А. Бolečуха. Дніпропетровськ, 2001. 256 с.; Історія міста Дніпропетровська / під ред. А. Бolečуха. Дніпропетровськ, 2006. 596 с.; Портнов А., Портнова Т. Дніпро. Біографія великого міста в степу. Київ, 2024. 208 с.; Яворницький Д. Історія города Екатеринослава. Днепропетровск, 1989. 197 с.

³ Світленко С., Шляхов О., Мирончук В. Польські переселенці у краї. *Етнонаціональний світ Придніпров'я*. Ч. 2: Етнонаціональні спільноти часів інкорпорації та модернізації. Дніпро, 2019. С. 165–173.

⁴ Korzeniowski M., Latawiec K., Mądzik M., Tarasiuk D. Polacy na Wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921. Lublin, 2014. 294 s.; Portnov A. Dnipro: An Entangled History of a European City...; Журба О. Особові справи учасників польського повстання 1863–1864 років у Державному архіві Дніпропетровської області: джерелознавчий аналіз та інформаційний потенціал. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 4. С. 220–235; Заруба В. Половиця половецьких степів. Життя та наукова праця Мар'яна Дубецького у Придніпров'ї впродовж 1874–1880 рр. Дні-

¹ Журба О., Литвинова Т. Історіографія і творчість Ганни Кирилівни Швидько (1944–2022 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 2. С. 142–156; Литвинова Т.Ф. Біографічні нотатки до бібліографії Г.К. Швидько. *Швидько Ганна Кирилівна: Біобібліографічний покажчик*. Дніпропетровськ, 2014. С. 6–23; Пірко Василь Олексійович: [Біобібліографічний покажчик]. Донецьк, 2010. 28 с.; Швидько Г.К. Світлана Вікторівна Абросимова (20 червня 1953 — 6 березня 2011) [бібліографія]. *Український археографічний щорічник*. 2012. Вип. 16/17. С. 734–739; Бойко А.В. Досліди історії Степової України: у 2 т. Запоріжжя, 2021.

Проте питання шляхів і механізмів формування польської діаспори лише починає усвідомлюватися як значиме наукове завдання. А тому *метою нашої роботи* стало представлення двох елітних потоків польської міграції до катеринославського регіону та їхніх адаптаційних практик.

Проблема виділення серед міграційних рухів південноукраїнських губерній політичного складника органічно включена до контексту історії соціальних і національних визвольних змагань. Зосередження на польській присутності звернуло нашу увагу на історію такого значущого явища, як Січневе повстання 1863–1864 р., вивчення якого має довгу й розгалужену традицію.

Дослідницька практика цієї проблеми протягом останніх років суттєво розширила свої межі. Серед актуальних опинилося питання вивчення подальшої долі учасників повстання. Центральне місце посіли дослідження репресивних практик влади, умов перебування повстанців на каторзі й у заслання, ставлення до них адміністрації та населення, вплив на культурне життя регіонів імперії, еволюцію польського питання загалом⁵. Серед пріоритетних виявилася проблема перебування повстанців у Сибіру⁶. Значущою особливістю сучасного вивчення стало активне залучення матеріалів як центральних, так і провінційних архівів, що свідчить про звуження і водночас поглиблення дослідницької оптики, зміщення центру уваги до проблем історії повсякденності, історичної імагології, суспільної свідомості. Специфікою сучасної історіографії стали також наукові підходи, які вписували долі польських повстанців у контексти регіональної історії та вказували на перспективність архівних розвідок в обласних архівах України, Білорусі й Росії⁷. Такі методи дають змогу сформулювати питання щодо ролі та місця поляків у становленні місцевих суспільно-політичних й інтелектуальних

ландшафтів, культурної взаємодії та взаємовпливів.

Розширення проблематики вивчення Січневого повстання зумовило постановку питання щодо постсибірських доль повстанців. Одним із напрямів цих студій стало обстеження інформаційного потенціалу регіональних архівів. Так, у фонді 11 (Канцелярія Катеринославського губернатора) Державного архіву Дніпропетровської області (далі — ДАДО) було виявлено комплекс із 29 особових справ учасників повстання, яким після сибірської каторги було дозволено проживати під поліцейським наглядом у Катеринославській губернії. Джерелознавчий аналіз структури й інформаційних можливостей цих документів вже був опублікований⁸. Змістовна ж сторона матеріалів заслуговує на окреме вивчення, особливо в контексті виявлення адаптаційних практик піднаглядних поляків.

Однією із основних причин наявної історіографічної ситуації стала недостатня забезпеченість студій відповідними інформаційними ресурсами. Не в останнє це пов'язано зі значними втратами місцевих архівів внаслідок Другої світової війни. Це засвідчили різноманітні проекти ДАДО, що висвітлювали історію та діяльність архіву, його інформаційний потенціал. Проте склад і зміст документів щодо історії місцевої польської общини не знайшов у цих текстах жодного відображення⁹.

Попри це, пошуки у ДАДО дали змогу виявити значний, не запроваджений до наукового обігу комплекс особових справ учасників польського повстання 1863–1864 рр. (ф. 11), що став джерельною базою вивчення долі повстанців, які склали один із потоків міграції поляків до Катеринославщини. Крім того, фонди місцевого жандармського управління (ДАДО, ф. 313) містять матеріали, що відображають політичні погляди й настрої окремих інженерів польського походження, які працювали на гірничопромислових підприємствах Донбасу.

Другий комплекс складений переважно із друкованих джерел, найбільш інформативними з яких були «Труды...» з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, матеріали фабрично-заводської статистики, регіональні довідкові видання,

про, 2023. 192 с.; Поляки на Півдні України: історія та сьогодення: у 2-х т., Жешов, Київ, Миколаїв, 2008. Т. 1. 328 с.; Т. 2. 264 с.

⁵ Powstanie styczniowe 1863–1864: walka i uczestnicy, represje i wygnanie, historiografia i tradycja. Kielce, 2005. 334 s.

⁶ Трынковский Я. Польская Сибирь. Ссылные и их жизнь. Рождение мифа. Санкт-Петербург, 2023. 622 с.; Участники Январского восстания, сосланные в Западную Сибирь, в восприятии российской администрации и жителей Сибири. Документы гражданской администрации, полиции и жандармского ведомства. Санкт-Петербург, 2021. 418 с.; Участники Январского восстания, сосланные в Западную Сибирь, в восприятии российской администрации и жителей Сибири. Мемуары. Письма, публицистика. Истоки российских исследований судеб сосланных в Сибирь участников Январского восстания. Санкт-Петербург, 2022. 626 с.

⁷ Caban W., Mulina S. Zesłancy postyczniowe w Kurgane. Sprawa Towarzystwa Pomocy Wzajemnej. *Res Historica*. 2018. № 46. S. 203–218.

⁸ Żhurba O. Archiwalia dotyczące uczestników powstania styczniowego w zbiorach Archiwum Państwowego Obwodu Dniepropietrowskiego. *Almanac Historyczny* / Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. 2024. T. 26. S. 175–188; Журба О. Особові справи учасників польського повстання 1863–1864 років... С. 220–235.

⁹ Державний архів Дніпропетровської області: путівник у 2 т. Т. 1. Дніпро, 2016; Киструська Н. Передмова. Державний архів Дніпропетровської області. Анований реєстр описів. Т. 1: Фонди дорадянського періоду. Дніпро, 2019. С. 9.

а також спогади сучасників, зокрема гірничого інженера О. Феніна¹⁰.

В останній чверті 19 ст. Катеринослав та губернія в цілому переживали справжній індустріальний бум і швидко розвивалися за рахунок зовнішнього притоку населення та капіталу. Якщо у 1840 р. у губернському місті проживало усього вісім тисяч осіб, то за загальноросійським переписом 1897 р. — 112 тисяч мешканців. Помітне місце серед них посіли поляки. У Катеринославі на кінець 19 ст. вони обіймали четверте місце (3 %; 3,418 тис.), поступаючись лише українцям (16 %; 16 тис.), євреям (36 %; 40 тис.) і великоросам (42 %; 42 тис.). Загальна кількість поляків у Катеринославській губернії в цілому на той час становила 12 тис. осіб.

Значна частина польського населення діставалася сюди у пошуках роботи, бо цей регіон, а особливо його промислові осередки — Катеринослав, Олександрівськ, Кам'янське, промислові містечка Донбасу (Юзівка, Алчевськ, Єнакієве, Макіївка), — швидко ставали зонами бурхливого індустріального розвитку, які гостро потребували робочих рук і кваліфікованих кадрів у галузях металургії, гірничої справи, комерції. Невипадково на Дніпровському металургійному заводі у Кам'янському, директором якого був відомий підприємець польського походження інженер-технолог Ігнатій Ясюкович, вихідці з польських губерній становили наприкінці 19 ст. 27 % робітників. Звичайно, формування польської діаспори відбувалося не лише за рахунок трудової та бізнесової міграції. Катеринославщина іще з 1830-х років ставала місцем вигнання для польських повстанців, інших неблагонадійних елементів, яких влада надовго відправляла на заслання подаль від рідних країв.

Сконструємо кілька досить репрезентативних моделей поведінки засланців. Перше, що привертає увагу, це їхні наполегливі спроби розширити коло особистої комунікації шляхом налагодження письмового спілкування із родичами, більшість із яких була дворянами Київщини, Волині чи Поділля. Наступним кроком стали масові прохання дозволити довготривалу (від трьох місяців до року) відпустку на батьківщину з різноманітних причин (хвороба близьких родичів, довга розлука, залагодження майнових проблем, весілля). Слід зазначити, що попри на всю бюрократичну тяганину такі прохання переважно отримували позитивний відгук. В одній зі справ натрапляємо на екзотичне клопотання дозволити тривале

лікування закордоном (у Бельгії) з проханням видати закордонний паспорт, яке було задоволено¹¹. Ще в одному документі знаходимо згоду Міністерства внутрішніх справ на лікування засланця з його сім'єю в Німеччині¹².

Крім стратегії, що розглядає місце поселення як транзит для подальшої міграції до рідного культурного ландшафту, частина засланців, що пов'язувала своє майбутнє з регіоном вимушеного перебування, намагалася шукати шляхи освоєння та використання місцевих можливостей і ресурсів. Так, у справі Феліціана Горєцького, який мав спеціальність провізора, натрапляємо на позитивний відгук щодо його прохання орендувати аптеку в Бахмуті¹³.

В унікальній справі, складеній на двох засланців одночасно (Степан Турський і Максиміліан Васьковський), виявлено їхнє листування з губернською владою з приводу переїзду з Маріуполя, де неможливо було знайти роботу, до Бахмутського повіту, для праці на металургійному заводі, заснованому тут в 1869 р. англійським підприємцем Дж. Хьюзом. М. Васьковський писав: «Будучи за ремеслом ливарником, у призначеному ж місті не в змозі знайти собі будь-якої роботи для прогодовування себе, наслідуюся всепокірніше просити Ваше Превосходительство про дозвіл мені переселитися в Бахмутський повіт у завод залізоробний Юзова»¹⁴. Таке ж прохання направив губернатору й С. Турський. Невідомо з якої причини, але ці клопотання було відхилено. У відповідях вказувалося: «Як виявилось, за зібраними відомостями, політичний засланець дворянин Максиміліан Васьковський (те саме й Степан Турський. — О. Ж., О. Ш.) може бути взятий на роботу тільки чорноробом, тому що в цей час жодних інших занять йому Управління заводу надати не може»¹⁵.

Ще одне свідчення активного пошуку роботи в нових умовах збереглося у справі Степана Ходаковського. Спрямований на поселення до міста Верхньодніпровськ, він опинився у скрутному становищі. У проханні від 20 грудня 1876 р. писав: «...в зазначеному місті до теперішнього часу не міг відшукати для себе ніяких занять і, перебуваючи, через брак інших засобів до життя, в самому безвихідному становищі, наслідуюся вдатися до Особи Вашого Превосходительства з найпокірнішим моїм проханням про дозвіл мені переїхати на постійне проживання до міста Катеринослав, де я як фахівець підшукав для себе

¹⁰ Фенин А.И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). Прага, 1938. 177 с.; Фенин А.И. Воспоминания инженера. Б. г. Ч. II. URL: <https://corpus.prozhitto.org/person/5811> (дата обращения: 04.08.2025).

¹¹ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). Ф. 11. Спр. 13.

¹² Там само. Спр. 57.

¹³ Там само. Спр. 60.

¹⁴ ДАДО. Ф. 11. Спр. 83. Арк. 23.

¹⁵ Там само. Арк. 26.

заняття, що може дати мені кошти до життя, саме в ковбасному закладі пані Сервачинської»¹⁶.

Звернімо увагу, що пошуки роботи польськими засланцями супроводжувалися їх міграціями як із провінції до губернського центру, так і навпаки. Приміром, для того щоб посісти вакантне місце земського фельдшера, колишній студент медичного факультету Київського університету Вікентій Василевський 17 вересня 1881 р. просив дозволу на переїзд з Катеринослава до Нікополя¹⁷.

Серед професій, освоєння яких уможливило адаптацію в нових умовах, помітне місце посідало приватне вчительство. Проте в архівних справах, ймовірно, тому, що такі заняття не вимагали офіційного дозволу, цей факт не відклався. Водночас високий освітній статус більшості засланців сприяв приватному викладанню: з 30 учасників Січневого повстання, на яких були заведені особові справи, четверо були міщанами, двоє — ксьондзами, а з 24 дворян — п'ятеро колись навчалися у Київському університеті. В особовій справі ксьондза Йосипа Давидовича, колишнього ректора Тельшевської римсько-католицької семінарії та магістра богослов'я, знаходимо непряме підтвердження його педагогічних нахилів. У статейному списку 1866 р., складеному ще в канцелярії Томського губернатора, було зазначено, що «Давидович висланий з Томська до Каїнська під суворий нагляд поліції за пропозицією п. начальника губернії від 18 лют. 1870 р. за № 399 за створення без відома начальства школи, в якій навчав грамоті хлопчиків і дівчаток...»¹⁸.

Припущення щодо приватних уроків як способу заробітку підтверджено і в спогадах найбільш статусного з відправлених до регіону засланців — Мар'яна Дубецького. І хоча особова справа останнього у ДАДО не збереглася, український історик Віктор Заруба, спираючись на його спогади, матеріали українських і російських архівів, нещодавно опублікував змістовне дослідження історії перебування цього відомого діяча та одного з керівників Січневого повстання у Катеринославській губернії у 1874–1880 рр.¹⁹ У монографії заняття приватними уроками, репетиторством, гувернерством представлені як значимі стратегії виживання. Окрім цього, М. Дубецький, вивчаючи козацьку історію регіону, написав у Катеринославі та опублікував у краківській пресі кілька досліджень, присвячених початковому періоду повстання Б. Хмельницького.

Ще одним із шляхів адаптації учасників повстання, більшість з яких була холостими, стало одруження. З архівних матеріалів свідченням

цього служить справа Яна Поплавського, прохання якого на шлюб «з мешканкою міста Верхньодніпровська дочкою удови колезького реєстратора Тетяною Лисяковою» було прихильно зустрінуте губернським начальством²⁰.

Особисті справи повстанців висвітлюють не лише матеріальний бік їхньої адаптації. Наявність у Катеринославі та губернії значної кількості християн католицького віросповідання (з 30 засланців лише один був православним) сприяло задоволенню спільних духовних запитів. Центром римсько-католицької громади Катеринослава став відкритий у 1877 р. костел Святого Йосипа. В особових справах зафіксовано неодноразові прохання на виїзд до Катеринослава для відвідування костелу тих, хто перебував під поліцейським наглядом в інших містах губернії. У справі відправленого на поселення до Верхньодніпровська відставного поручика Андрія Липомана зафіксовано три його прохання на поїздки до Катеринослава для сповіді (15 січня 1882 р. та 30 березня 1883 р.) і говіння (29 березня 1878 р.) у римсько-католицькому костелі²¹.

На окрему увагу заслуговують стратегії адаптації представників духовенства, які підтримали повстання або брали в ньому участь. Серед архівного комплексу ДАДО є особисті справи двох ксьондзів — ректора семінарії Йосипа Давидовича та Йосипа Сржедницького. Їхнє становище посилювалося заборонаю влади відправляти церковну службу й проповідувати. Тому священники, описуючи у проханнях до влади власне жалюгідне становище, прохали збільшити їм матеріальну допомогу. Крім того, Й. Давидович усіма силами намагався вирватися з Катеринослава, неодноразово і безрезультатно звертаючись з проханням перевести його чи до Курляндської, чи до Ризької, чи до Смоленської губерній. Об'ємне листування Й. Давидовича з представниками центральної та місцевої влади завершилося пропозицією обійняти посаду вікарія у Воронежі²². Стратегії виживання ксьондза І. Сржедницького були спрямовані на адаптацію до місцевого духовного ландшафту. Про це свідчить прохання Ради з будівництва костелу до губернатора дозволити йому відправляти церковну службу в Катеринославі²³.

Огляд стратегій адаптації учасників польського повстання дає змогу виділити два основні напрями: інтерналістський, націлений на виживання та інтеграцію в нове соціальне середовище, й екстерналістський, пов'язаний із прагненням забезпечити собі умови існування для подальшого транзиту.

¹⁶ Там само. Спр. 84. Арк. 18–18 зб.

¹⁷ Там само. Спр. 97. Арк. 27.

¹⁸ Там само. Спр. 15. Арк. 10.

¹⁹ Заруба В. Половиця половецьких степів...

²⁰ ДАДО. Ф. 11. Спр. 74. Арк. 23.

²¹ Там само. Спр. 67. Арк. 17, 19, 21.

²² Там само. Спр. 15.

²³ Там само. Спр. 21.

Інтерналістська стратегія передбачала знайомство з новими соціальними стандартами та їх освоєння. Політичні засланці включалися до динамічно зростаючого з 1870-х років ринку праці, деякі обзаводилися сім'ями, формували власний специфічний духовно-культурний простір. Незважаючи на відмінності у виборі способів адаптації, прийомів і методів виживання та соціалізації після сибірської каторги, політичні засланці відіграли важливу роль у становленні польської діаспори в регіоні та формуванні багатонаціонального культурного простору південно-українських губерній у цілому.

Ще один міграційний потік поляків мав цілком добровільний характер і зумовлювався меркантильними та кар'єрними стимулами. Він був пов'язаний із переміщенням кваліфікованих кадрів — освічених інженерів, майстрів, комерсантів, яких приваблювали перспективи зростання регіону²⁴. Зазвичай вони демонстрували ділову ініціативу, заповзятливість та комерційні здібності. Невипадково один із керівників Ради з'їздів гірничопромисловців півдня Росії О. Фенін наголошував на тому, що «участь інженерів-поляків була взагалі дуже помітна в російській промисловості — вони були гарними техніками, надали багато прикладів вправних організаторів і адміністраторів промислових підприємств»²⁵.

Поляки, піддані Російській імперії, долучалися до діяльності в гірничозаводській галузі переважно двома шляхами. Перший полягав у тому, що після завершення технічних інститутів вони починали працювати на посадах штейгерів, інженерів або навіть директорів-розпорядників у приватних шахтовласників та гірничопромислових компаніях регіону. А згодом деякі з них і самі розпочинали підприємницьку діяльність.

Другий шлях: отримавши вищу технічну освіту, інженери польського походження розпочинали свою кар'єру на казенних підприємствах, а потім долучалися до діяльності приватних компаній і товариств, зокрема входили до складу їхніх керівних органів, або започатковували власний бізнес. Як у першому, так і другому випадках вони зараховувалися до штатів урядових відомств (переважно Головного гірничого управління) без утримання. Відповідно служба таких осіб у приватних компаніях прирівнювалася до державної та супроводжувалася отриманням ними відповідних чинів згідно з чинним Табелем про ранги.

Перші згадки про поляків-інженерів у гірничій промисловості Донецького басейну датуються кінцем 1870-х — початком 1880-х років. Саме

у цей час до діяльності у вугледобувній промисловості долучився Михайло Яшевський. У 1861 р. він набув фаху гірничого інженера. Потім працював на різних державних посадах. У 1871 р. отримав чин надвірного радника, а 1875 р. — колезького радника. Зрештою обійняв посаду в управлінні справами гірничопромислової компанії, брав участь у розвідці вугільних родовищ у східних районах Катеринославської губернії²⁶. Від початку 1880-х років перебував на посаді завідувача Ясиновським рудником шахтовласника Е. Шредера. М. Яшевський був активним учасником з'їздів гірничопромисловців півдня Росії, виконував обов'язки секретаря цієї організації. У 1880 р. почав видавати друкований орган гірничопромисловців — «Южно-Русский Горный Листок». Як згадували сучасники, він, «... полюбуючи гірничу справу, невтомно працював над різноманітними технічними й економічними питаннями гірничої промисловості... Він все життя прагнув бути спритним і прозорливим практиком і, незважаючи на це, [...] залишався адептом науки, по-дитячому довірливим і глибоко віруючим у людей діячем»²⁷.

Перший досвід організації поляками власних кам'яновугільних копалень у Донецькому басейні датується серединою 1880-х років. У 1884 р. у Бахмутському повіті, поблизу Юзівки, на землях поміщика Уразова почала працювати шахта, яка належала А. Домбровському²⁸. Однак інформації щодо походження та фаху цього шахтовласника в джерелах поки не знайдено.

Одну із найуспішніших серед представників польської громади бізнесових кар'єр зробив інженер Казимир Мсциховський. Він народився 9 січня 1850 р. у Кам'янець-Подільську в шляхетській родині. Навчався у Немирівській гімназії, а 1874 р. закінчив фізико-математичний факультет Університету Св. Володимира зі ступенем кандидата. Другу вищу освіту здобув у 1876 р. в Інституті інженерів шляхів сполучення в Санкт-Петербурзі. Почав працювати позаштатним інженером на Курсько-Харківсько-Азовській залізниці²⁹. Під час російсько-турецької війни — на будівництві військової Бендеро-Галицької дороги через Дунай, за що був нагороджений орденом «Зірка Румунії».

²⁶ Korzeniowski M., Latawiec K., Mądzik M., Tarasiuk D. Polacy na Wschodniej Ukrainie... S. 93.

²⁷ Михаил Игнатьевич Яшевский. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/РБС/ВТ/Яшевский,_Михаил_Игнатьевич (дата обращения: 04.09.2025).

²⁸ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд. Екатеринослав, 1886. С. 262.

²⁹ Шляхов О.Б. Казимир Мсциховський: соціопроеційний портрет гірничопромисловця кінця XIX — початку XX ст. *Передові технології реалізації освітніх ініціатив*. Переяслав, 2025. С. 459.

²⁴ Шляхов О. Підприємці Півдня України в другій половині XIX — на початку XX ст.: бізнесові практики та громадсько-політична діяльність. Дніпро, 2022. 288 с.

²⁵ Фенін А.И. Воспоминания инженера. Ч. II.

Від 1883 р. Казимир Людвігович перебував у підпорядкуванні міністерства шляхів сполучення, а також як представник від уряду почав працювати у товаристві Південно-Російської кам'яновугільної промисловості. У цій компанії К. Мсциховський виконував функції директора Корсунської копальні. Водночас обіймав посаду інспектора штейгерського училища, яке було відкрите у 1878 р., а згодом став начальником цього закладу. Зазначимо, що до відкриття училища долучився також Домінік Стемповський, окружний інженер 4-го Луганського гірничого округу. На початку 1880-х років він працював маркшрейдером, неодноразово брав участь у роботі з'їздів гірничопромисловців³⁰. У 1896 р. Д. Стемповський був нагороджений орденом Св. Станіслава 2-го ступеня та отримав чин статського радника.³¹

У 1897 р. Мсциховський був відряджений у розпорядження Міністерства фінансів³², а наступного року призначений у супровід Генерального Комісара російського відділу на Всесвітній виставці в Парижі. У 1902 р. отримав чин статського радника, а в 1906 р. — дійсного статського радника. Був нагороджений орденами Св. Станіслава 1-го і 3-го ступеня та орденом Св. Анни 4-го ступеня.

На початку 1890-х років К. Мсциховський зацікавився підприємницькою діяльністю. У 1891 р. разом з французами Е. Пастером та Є. Верд'є, землевласниками Катеринославської губернії О. й В. Плещеевими стає співзасновником Донецького акціонерного товариства залізобного й сталеливарного виробництва, яке мало на меті будівництво Дружківського металургійного заводу³³.

Водночас К. Мсциховський організував і власну кам'яновугільну справу. Для цього ще в 1889 р. він придбав у селі Селезньовка, біля Луганська, 450 дес. землі. Крім того, К. Мсциховський орендував у селян Адріанопольської волості Слов'яносербського повіту землю терміном на 30 років³⁴. У 1893 р. почала діяти Юр'ївська шахта, де працювало 42 робітники³⁵. У той час було збудовано й залізничну

колію довжиною шість верст, якою вугілля доставляли на станцію Юр'ївка Катерининської залізниці. Нарешті в 1900 р. було закладено ще одну потужну копальню (шахта № 2). У такий спосіб К. Мсциховський стає власником великого Селезньовського кам'яновугільного рудника.

Того ж року К. Мсциховський на базі свого підприємства заснував акціонерну компанію «Селезньовське товариство кам'яновугільної та заводської промисловості» зі статутним капіталом 1 млн руб., розділених на 400 акцій по 2500 руб. кожна³⁶. Головою правління став сам Казимир Людвігович. На його шахтах тоді вже працювало 1600 гірників. Для них власник побудував колонію, що налічувала 136 невеличких будиночків. Крім того, у робітничому селищі було проведено водогін з 15 розбірними кранами, зведено лікарню на 16 ліжок, а також школу на 125 учнів. Для розваг робітників збудовано платний кінематограф³⁷. З цього приводу один із колег К. Мсциховського зазначав: «Добре сам заробляючи, тому що поклади вугілля виявилися чудовими, Мсциховський вважав за необхідне добре винагороджувати за роботу на себе. Робітники й службовці рудника мали непогані приміщення і пристойно заробляли — взагалі Селезньовський рудник був одним з найкращих рудників району за загальним культурним рівнем всієї обстановки рудничного життя»³⁸.

Сам же К. Мсциховський активно цікавився всіма справами на руднику. Він «був постійно в курсі рудничних справ, [...] часто копітким до дрібниць, але завжди дуже справним господарем...». До робітників і службовців К. Мсциховський ставився хоча і без підкресленої прихильності, але завжди добре³⁹.

Принагідно зазначимо, що в 1903 р. керуючим рудником К. Мсциховського став також поляк — гірничий інженер Йосиф Крживицький. У 1888 р. він закінчив Санкт-Петербурзький гірничий інститут, а потім протягом десяти років успішно керував великим Голубовським рудником. За спогадами колег, Й. Крживицький вирізнявся «чудовим технічним і комерційним розумінням справи»⁴⁰. Однак у К. Мсциховського він пропрацював недовго. Залишивши Селезньовку, вдався до організації власного бізнесу й заснував 1907 р. у Слов'яносербському повіті Романівський рудник⁴¹. Й. Крживицький був активним учасником з'їздів гірничопромисловців Донбасу, входив

³⁰ Труды VII Съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1883. С. 40.

³¹ Горные инженеры Донбасса. URL: <https://miningwiki.ru/wiki/> (дата обращения: 04.09.2025).

³² Петров В. Мсциховський Казимир Людвігович. *Енциклопедія Сучасної України*. 2020. Т. 22. URL: <https://esu.com.ua/article-69803> (дата звернення: 04.08.2025).

³³ Устав Донецкого общества железодельного и сталелитейного производств. Санкт-Петербург, 1891. С. 3, 7.

³⁴ По Екатерининской железной дороге. Вып. 2. Екатеринослав, 1912. С. 258.

³⁵ Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1893 год. Ч. 2. Екатеринослав, 1894. С. 154.

³⁶ Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна / Сост. В. Коробков. Харьков, 1901. С. 226.

³⁷ По Екатерининской железной дороге. Вып. 2. С. 261.

³⁸ Фенин А. Воспоминания инженера. Часть II.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ По Екатерининской железной дороге. Вып. 2. С. 258.

до складу керівного органу — Ради з'їзду⁴². Друг і товариш по службі Йосифа Анастасовича О. Фенін характеризував його так: «Людина поетичної душі, чудовий музикант... з великим природним, дуже практичним, як у більшості поляків, розумом... Добрий і справедливий начальник, який був позбавлений за своєю натурою елементів жорсткого щодо інших примусу, Крживицький залишив після себе добру пам'ять, особливо в робітників, які надзвичайно цінували делікатність ставлення, його милий гумор»⁴³.

Повертаючись до діяльності К. Мсциховського, зазначимо, що з часом його компанія придбала у власність Новоолександрівський та Ольговерховський рудники й у 1908 р. капітал Товариства було збільшено до 2,5 млн руб.⁴⁴. У грошовому еквіваленті річний обіг продукції фірми К. Мсциховського коливався в сумі від 1,2 до 1,8 млн руб. Додамо, що директором-розпорядником Товариства тоді став гірничий інженер Олександр Людвигович Біалковський, який був також членом правління Товариства Грушевських рудників Пенцилло і К^о⁴⁵. Крім того, на посадах інженерів у Селезньовському товаристві на початку 20 ст. працювали такі представники польської технічної інтелігенції, як Антон Кучинський і Георгій Дубіса-Крачак⁴⁶.

Був К. Мсциховський і постійним учасником З'їздів південних гірничопромисловців, перебував у складі Ради. Неодноразово обирався й уповноваженим з'їзду для розв'язання актуальних питань діяльності гірничої промисловості Донбасу. Крім того, з 1908 р. К. Мсциховський був виборним від шахтовласників півдня у Піклувальній раді Луганської торговельної школи. Підприємець не уникав і добродійних справ. У 1913 р. на території його маєтку було зведено парафіяльну церкву-школу й будинок для вчителів.

Щодо політичних поглядів, то К. Мсциховський, як і багато хто з шахтовласників, був переконаним монархістом. Тож не дивно, що розглядав тогочасний політичний рух як несуттєвий, який «йшов від незначної купки баламутів і не зачіпав глибин російського народу». Так само «неважливим, непотрібним... вважав він і наявність політичних партій»⁴⁷.

У період Першої світової війни директором Правління компанії К. Мсциховського

став інженер-технолог Казимир Буковський⁴⁸. Закінчивши Петербурзький технологічний інститут, у 1900 р. він працював помічником директора на підприємстві Товариства «Руський Провіданс» у Маріуполі⁴⁹. Пізніше був директором-розпорядником Петро-Марієвського товариства кам'яновугільної промисловості, яке діяло у Слов'яносербському повіті на французькі кошти⁵⁰. Але згодом, приставши на пропозицію К. Мсциховського, почав працювати в його компанії.

У роки Великої війни К. Мсциховський долучився до допомоги пораненим. Під час війни вів доволі усамітнений спосіб життя. Окрім найближчих співробітників, у його садибі майже ніхто не бував. Можливо, це пояснювалося тим, що, як згадував О. Фенін, «наша промислова громадськість не любила М[сциховського], вважаючи його користоловцем та чванливим "паном"». Адже «у ньому завжди відчувалася деяка частка зарозумілої переваги, що природно відштовхувало від нього людей, які мало його знали»⁵¹.

Отже, К. Мсциховський залишив помітний слід у розвитку кам'яновугільної промисловості та залізничного транспорту Катеринославщини, продемонструвавши чималу заповзятливість, ділову ініціативу і винахідливість. Для представників польської громади він став наочним орієнтиром і надихаючим прикладом успішної бізнескар'єри. Саме тому навколо К. Мсциховського гуртувалися представники польського інженерного й бізнесового товариств.

У гірничій галузі Катеринославщини активно діяли й інші інженери польського походження. Приміром, в Анонімному товаристві Варваропольських кам'яновугільних копій, яке функціонувало в Слов'яносербському повіті на початку 20 ст., працював гірничий інженер Владіслав Пеніонжек⁵².

Згадаймо й Казимира Рошковського, який в 1887 р. закінчив Гірничий інститут і від 1890 р. перебував у розпорядженні Головного гірничого управління з відрядженням до Макіївських кам'яновугільних копалень спадкоємців І. Іловайського. З 1903 р. завідував Карловським та Дмитріївським рудниками Алмазного кам'яновугільного акціонерного товариства⁵³.

⁴² Труды XL Съезда горнопромышленников юга России. 21–29 ноября 1915 г. Харьков, 1916. Т. 1. С. 8.

⁴³ Фенин А.И. Воспоминания инженера. С. 121, 124.

⁴⁴ По Екатерининской железной дороге. Вып. 2. С. 258.

⁴⁵ Труды XXXVIII Съезда горнопромышленников юга России. Харьков, 1913. Т. 1. С. 13.

⁴⁶ Труды XXXIII Съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1909. Т. I. С. 16, 18.

⁴⁷ Фенин А.И. Воспоминания инженера. Ч. II. С. 172.

⁴⁸ Труды XL Съезда горнопромышленников юга России. С. 7.

⁴⁹ Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна... С. 305.

⁵⁰ Список фабрик и заводов России. По официальным данным фабричного, податного и горного надзора. Санкт-Петербург, 1910. С. 962.

⁵¹ Фенин А. Воспоминания инженера. Часть II.

⁵² Фабрики, заводы и рудники Донецкого бассейна 1909 г. Справочная книга. Харьков, 1909. С. 218.

⁵³ Горные инженеры Донбасса.

Заслужує на увагу і той факт, що в роки Першої світової війни членами Ради з'їзду південних гірничопромисловців були етнічні поляки: інженер Карл Бортновський, директор рудників Компанії Прохоровських кам'яновугільних копалень, та Фелікс Новаковський, гірничий інженер, керуючий Кадієвським рудником Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства⁵⁴.

Ще один поляк — Йосиф Дворжанчик — залишив помітний слід у розвитку економіки регіону. Фах інженера-технолога він здобув у Харківському технологічному інституті. Діяльність у Донецькому басейні розпочав у відомого промисловця О. Алчевського на посаді помічника завідувача Павловської шахти. Згодом Й. Дворжанчик працював інженером на Кадієвському руднику, а напередодні Першої світової війни був директором-розпорядником відразу трьох великих вугледобувних компаній: Товариства Микитівських кам'яновугільних копій, Ірмінського кам'яновугільного товариства й Товариства для розробки кам'яної солі і вугілля в Південній Росії, демонструючи якості талановитого комерсанта й адміністратора⁵⁵. Крім того, він очолив правління Олексіївського гірничопромислового товариства, тобто компанії, де розпочинав свою інженерну практику⁵⁶. Й. Дворжанчик вів також активну громадську роботу, зокрема був членом Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії та виборним від цієї організації у Харківському комітеті з перевезення мінерального палива⁵⁷. Під час Першої світової війни активно долучився до діяльності організацій, які опікувалися наданням допомоги біженцям та пораненим солдатам. У 1915 р. брав участь у створенні Харківського відділення Польського товариства допомоги жертвам війни (Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny (PTPOW)) і зрештою був обраний заступником голови цієї інституції. Й. Дворжанчик був учасником засідань місцевого Комітету великої княгині Тетяни Миколаївни з питань організації допомоги постраждалим від воєнних дій⁵⁸.

Щодо політичних переконань інженерів-поляків, то вони не були однаковими. Деякі поляки сповідували доволі ліберальні погляди, долучившись до складу партії кадетів. Зокрема, за даними царської охоранки, напередодні Першої світової війни у лавах Бахмутської організації кадетів перебував

гірничий інженер Вітольд Недзельський. У 1907 р. він закінчив гірничий інститут, а в 1910 р. був відряджений Головним гірничим управлінням до командитного товариства «Вознесенський рудник». Начальник Катеринославського губернського жандармського управління полковник Терентьев у листопаді 1914 р. пропонував своїм підлеглим у Бахмутському повіті «мати постійний нагляд за діяльністю і зв'язками таких осіб»⁵⁹.

Водночас варто відзначити, що в ієрархіях ідентичностей місцевих підприємців та інженерів польського походження серед чотирьох типів, які виділив німецький дослідник Р. Лінднер («соціальний, національний, локальний і особистісний»)⁶⁰, домінуючою була не їхня суспільно-політична визначеність, а відносини у межах власної соціальної групи. До того ж вони ніколи не забували, що були поляками, і, за спогадами сучасників, «гаряче любили» свою батьківщину⁶¹.

Доля гірничих інженерів польського походження, що стали органічною частиною бізнес-середовища та інженерних кадрів Катеринославщини, під час і після революції 1917–1920 рр. склалася по-різному, але значна їх частина виїхала до відродженої тоді Польської держави.

Можна висувати, що у пореформену добу в гірничій галузі на Катеринославщині працювало, за нашими підрахунками, понад два десятки представників польської технічної інтелігенції, які репрезентували потужний елітний потік у процесі формування польської діаспори. Вони виконували обов'язки директорів або інженерів, демонструючи високий рівень професіоналізму й працездатності. Інженери-поляки, які, за висловом мемуариста, були «більшими європейцями», ніж інші гірничопромисловці Катеринославської губернії⁶², активно долучалися й до бізнесової діяльності, закладаючи власні шахти або створюючи вугледобувні компанії. Окрім того, вони очолювали правління вже діючих великих гірничопромислових товариств.

Інженери польського походження в останній чверті 19 — на початку 20 ст. також активно долучалися до діяльності професійних громадських організацій. До складу Ради з'їздів гірничопромисловців півдня Росії в різні часи входили: К. Бортновський, Й. Дворжанчик, Й. Крживицький, К. Мсциховський, Ф. Новаковський, Л. Підгаєцький. Функції секретаря цієї організації виконував М. Яшевський. Отже, можна

⁵⁴ Труды XL Съезда горнопромышленников юга России... С. 7, 18.

⁵⁵ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Отд.: Горное дело. Петроград, 1914. № 79, № 105.

⁵⁶ Там же. № 109.

⁵⁷ Труды XL Съезда горнопромышленников юга России. С. 7.

⁵⁸ Korzeniowski M., Latawiec K., Mądzik M., Tarasiuk D. Polacy na Wschodniej Ukrainie... С. 157.

⁵⁹ ДАДО. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3044. Арк. 19 зв.

⁶⁰ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні. 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). Київ, 2008. С. 18.

⁶¹ Труды XXXVIII Съезда горнопромышленников юга России. Харьков, 1913. Т. 1. С. 128.

⁶² Там же.

стверджувати, що інженери, бізнесмени, комерсанти польського походження зробили вагомий внесок у промислову розбудову регіону, закладаючи міцні традиції підприємництва на Півдні України.

Результатом дослідження стало виокремлення двох, можливо, не найпотужніших, але дуже показових польських міграційних потоків на Катеринославщину в останній чверті 19 — на початку 20 ст. Вони демонструють широкий спектр польського переселенського руху, його полярні, дуже несхожі сторони. За методами формування ці потоки польських мігрантів унаочнюють, з одного боку, примусове переміщення владою політично активних учасників повстання, а з іншого — добровільне переселення до дуже перспективного регіону.

Метою перебування на Півдні України колишніх польських повстанців стало виживання в очікуванні завершення терміну заслання, тоді як представники іншої групи мігрантів пов'язували своє перебування в краї з реалізацією амбітних планів державної служби та бізнес-кар'єр. За своєю політичною орієнтацією обидва потоки також були антиподами: відважні борці за незалежну Польщу й абсолютно лояльні піддані Російської імперії. Хоча варто відзначити, що, пройшовши через сибірську каторгу, польські політичні засланці у катеринославський період не виявляли політичної активності, більше турбуючись власним фізичним виживанням.

Представники обох груп по-різному тлумачили перспективи свого перебування на Півдні України. Перші, в переважній більшості, розглядали Катеринославщину як транзитний регіон, тоді як представники польського бізнесу пов'язували з ним економічне й фінансове майбутнє своїх родин.

Водночас, окрім відмінностей, обидва міграційні потоки мали й спільні риси. Насамперед, це високий освітній рівень і вікові параметри. Колишні повстанці опинялися у Катеринославській губернії переважно у віці 25–35 років. Представники бізнесового потоку відправлялися до Донецького басейну будувати свої майбутні кар'єри майже відразу після завершення закладів вищої освіти. Найбільш імовірно, особисті зустрічі представників обох потоків не відбувалися — дуже різними за соціальним станом, політичними уподобаннями та матеріальними можливостями були ці люди.

Підрахунок кількісних параметрів обох потоків, що вимірювався десятками осіб, дає змогу стверджувати, що вони репрезентували прикінцеві позиції у широкому спектрі переселення тисяч поляків до Катеринославської губернії. Між цими полюсами — широка трудова міграція, переселення службовців, діячів освіти й культури, тобто тих соціальних груп, вивчення переміщення та адаптації яких на Півдні України потребує додаткових дослідницьких зусиль.

REFERENCES

- Boiko, A. V. (2021). *Doslidy istorii Stepovoï Ukrainy: u 2 t. Zaporizhzhia* [in Ukrainian].
- Caban, W., & Mulina, S. (2018). Zesłancy postyzncniowe w Kurgane. Sprawa Towarustwa Pomocy Wzajemnej. *Res Historica*, 46, 203–218 [in Polish].
DOI: <https://doi.org/10.17951/rh.2018.46.203-218>
- Finin, A. (1938). *Vospominaniia inzhenera. K istorii obshchestvennogo i khoziaistvennogo razvitiia Rossii (1883–1906 gg.)*. Praga [in Russian].
- Finin, A. *Vospominaniia inzhenera*. B. g. Chast II. [in Russian].
- Iavornitskii, D. (1989). *Istoriia goroda Ekaterinoslava*. Dnepropetrovsk [in Russian].
<https://corpus.prozhito.org/person/5811>
- Korzeniowski, M., Latawiec, K., Mądzik, M., & Tarasiuk, D. (2014). *Polacy na Wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*. Lublin [in Polish].
- Lindner, R. (2008). *Pidpriemtsi i misto v Ukraini, 1860–1914 rr. (Industrializatsiia i sotsialna komunikatsiia na Pivdni Rosiiskoi imperii)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Lytynova, T. F. (2014). *Biobibliofichni notatky do bibliografii H. K. Shvydko. Shvydko Hanna Kyrylivna: Biobibliofichnyi pokazhchyk*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Petrov, V. (2020). *Mstsykhovs'kyj Kazymyr Liudvyhovych. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. T. 22 [in Ukrainian].
<https://esu.com.ua/article-69803>
- Pirko Vasyl Oleksiiovych: [Biobibliofichnyi pokazhchyk]. (2010). Donetsk [in Ukrainian].
- Portnov A., & Portnova, T. (2024). *Dnipro. Biografia velykoho mista v stepu*. Kyiv [in Ukrainian].
- Portnov, A. (2022). *Dnipro: An Entangled History of a European City*. Boston: Academic Studies Press Academic Studies Press [in English].
- Ragozin, E. (1895). *Zhelezo i ugol na yuge Rossii*. Saint Petersburg [in Russian].

- Shliakhov, O. (2022). Pidpriiemtsi pivdnia Ukrainy v druhii polovyni XIX — na pochatku XX st.: biznesovi praktyky ta hromadsko-politichna diialnist [Entrepreneurs of the Southern Ukrainian Provinces of Russian Empire in the Political Practices of the Early Twentieth Century]. Dnipro [in Ukrainian].
- Shliakhov, O. (2025). Kazymyr Mstyskhovskiy: sotsioprosesiyni portret hirnychopromyslovtisia kintsia XIX — pochatku XX st. *Peredovi tekhnolohii realizatsii osvitynikh initsiatyv*, 458–466, Pereiaslav [in Ukrainian].
- Shvydko, H.K. (2012). Svitlana Viktorivna Abrosymova (20 chervnia 1953 — 6 bereznia 2011) [bibliohrafiia]. *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk*, 16/17, 734–739 [in Ukrainian].
- Svitlenko, S., Shlyakhov, O., & Myronchuk, V. (2019). Polski pereselentsi u krai. *Etnonatsionalnyi svit Prydniprovia. Ch. 2: Etnonatsionalni spilnoty chasiv inkorporatsii ta modernizatsii*, 165–173, Dnipro [in Ukrainian].
- Trynkovskii, Ya. (2023). *Polskaia Sibir. Ssylnye i ikh zhizn. Rozhdenie mifa*. Saint Petersburg [in Russian].

Дата першого надходження статті до редакції: 02.02.2026 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.02.2026 р.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Тетяна ЗУБЧЕНКО,

викладачка професійно-технічного училища № 26,
Кременчук, Україна

e-mail: tanazubcenko475@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0002-8403-8235>

Арсеній СТЕЦЕНКО,

здобувач освіти
Відокремленого структурного підрозділу
«Аграрно-економічний фаховий коледж
Полтавського державного аграрного
університету»,
Полтава, Україна

e-mail: arsiansi2009@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0003-6711-0247>

Tetiana ZUBCHENKO,

Lecturer at Vocational School No 26,
Kremenchuk, Ukraine

Arsenii STETSENKO,

Student at the Separated Structural Unit
"Agrarian-Economic Professional College
Poltava State Agrarian University",
Poltava, Ukraine

Культурно-пропагандистська діяльність Організації українських націоналістів в окупованому Кременчуці на Полтавщині (1941–1943 рр.)

Стаття аналізує ідеологічні засади й практичну діяльність осередків і похідних груп Організації українських націоналістів, що сприяли пробудженню національної свідомості та розвитку культурного життя Кременчука в умовах окупації під час Другої світової війни. Окрему увагу приділено постатям Дмитра Барковського та Михайла Щепанського, чия праця та самопожертва стали прикладом незламності духу. На основі публікацій у місцевій періодичній пресі за 1941–1943 рр., спогадів та архівних матеріалів висвітлюються методи пропаганди, культурно-освітньої діяльності і трагічні наслідки репресій проти членів ОУН з боку нацистської влади. Автори репрезентують діяльність осередків ОУН в окупованому Кременчуці на Полтавщині як органічний складник українського визвольного руху, що поєднував боротьбу проти зовнішніх ворогів із формуванням ідеї незалежної соборної держави.

Ключові слова: Організація українських націоналістів, «Дніпрова хвиля», Кременчук, Друга світова війна, державотворення.

Cultural and Propaganda Activities of Ukrainian Nationalists in Occupied Kremenchuk, Poltava Region (1941–1943)

The article analyses the role of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) in the state-building processes of the Ukrainian people during World War II, with a special emphasis on the activities of its cells in the city of Kremenchuk, Poltava region. In the context of the modern Russia-Ukraine war and the rethinking of historical memory, the study of the regional specifics of the resistance movement in Eastern Ukraine acquires special significance. The purpose of the study is to analyze the cultural and propaganda activities of OUN cells in occupied Kremenchuk. The authors examine the mechanisms of using legal institutions — the periodical press, the museum, and educational structures — as instruments for countering totalitarian propaganda and forming national consciousness in a region that had been under prolonged Soviet ideological influence. The methodological basis of the research includes a comprehensive content analysis of the occupation newspaper «Dniprovskia Khvyliia» combined with the study of memoirs and archival documents of the Soviet special services. The article reconstructs the strategies of "soft power" used by the nationalist underground. The study highlights the biographies and activities of key local figures — Dmytro Barkovsky, director of the Kremenchuk Local Lore Museum, and Mykhailo Shchepansky, editor of the «Dniprovskia Khvyliia». It is established that OUN activity in the city was not limited to political agitation but focused on the "cultural front": the return of the Ukrainian language to public administration,

the popularization of national symbols, and the restoration of historical memory. Special attention is paid to the underground's rescue mission, specifically the network involving military translators for liberating prisoners of war through the fabrication of documents. The novelty of the research lies in introducing little-known facts about the interaction between the OUN and the local intelligentsia into scientific circulation. The authors conclude that despite brutal repressions by the Nazi administration in 1942, the cultural and educational activities of nationalists in Kremenchuk succeeded in laying the spiritual foundations for the revival of Ukrainian identity on the Left Bank.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists, "Dnipro Wave" («Dniprovska Khvyliia»), Kremenchuk, World War II, state formation.

В умовах сучасної російсько-української війни й переосмислення історичного минулого особливої ваги набуває дослідження «гуманітарного складнику» руху опору — здатності українців зберігати національну ідентичність в умовах бездержавності. Якщо військово-політична стратегія Організації українських націоналістів (ОУН) висвітлена в історіографії достатньо широко, то регіональні особливості «культурного фронту» націоналістичного підпілля на Сході та в Центрі України, зокрема на Полтавщині, залишаються малодослідженими. У цій розвідці увагу акцентовано саме на інформаційно-просвітницькому аспекті діяльності ОУН у Кременчуці: використанні легальних інституцій (преси, музею, освіти) як інструментів протидії ворожій пропаганді та формування національної свідомості населення, що зазнало тривалого впливу радянської ідеології. Вивчення цих механізмів «м'якої сили» в умовах жорсткого окупаційного режиму дає змогу заповнити прогалини в розумінні соціальної бази руху Опору на Лівобережжі України.

Історіографія діяльності ОУН досить розлога й різноманітна. Теоретичні засади та інституційний розвиток організації проаналізовано у працях Валерії Цицхвая («Формування ідеї українського націоналізму...»)¹, Світлани Лісіної («Правові документи ОУН...»)² та колективній монографії Інни Ярошук, Софії Заремби й Аріни Дем'яненко³. Особливості підпільної боротьби та ідеологічного вишколу розкриті у розвідках Олеси

Ісаюк⁴, Ярослава Яремка й Марії Головчанської⁵, Ярослава Лисейка й Романа Мельника⁶ та Петра Параняка⁷. Однак для нашої розвідки першочергове значення мають праці полтавських істориків, зокрема Лева Євселевського, чиї напрацювання, попри певний ідеологічний відбиток часу, містять цінний фактаж про окупаційний період у місті⁸. Дослідження Віктора Ревегука («Полтавщина в роки радянсько-німецької війни», «Похідні групи ОУН(м) на Полтавщині») дають фактологічну базу щодо мережі підпілля в області⁹. Соціокультурний зріз життя окупованого міста, необхідний для розуміння умов праці оунівців, надала Ганна Капустян¹⁰. Біографічні дані про ключові фігури кременчуцького підпілля

⁴ Ісаюк О. Мережа спротиву членів ОУН(б), ув'язнених у концтаборі Аушвіц: приклад трансформації тактики виживання в тактику спротиву на основі досвіду підпільного протистояння. *Новітня доба* / гол. ред. М. Романюк. 2019. Вип. 7. С. 108–123. DOI: <https://doi.org/10.33402/nd.2019-7-108-123>

⁵ Яремко Я.П., Головчанська М.І. Національно-визвольний рух крізь призму українського військового лексикону. *Сучасні тенденції розвитку наукових досліджень: тези III Міжнародної науково-практичної конференції*, 17–19 жовтня 2024 р. Бостон, 2024. С. 492–501.

⁶ Лисейко Я.Б., Мельник Р.П. Ідейне становлення та діяльність Петра Федоріва до початку Другої світової війни. *Гілея. Науковий вісник*: зб. наук. пр. / шеф-ред. В.П. Андрущенко. Київ, 2018. Вип. 139 (12), ч. 1. С. 80–63.

⁷ Параняк П.Р. Проблеми політичної толерантності в ідеях митрополита Андрія Шептицького. *Сучасна наука в мережі Internet: тези наукової конференції*, 27 лютого — 1 березня 2014 р. Київ, 2014.

⁸ Євселевський Л.І. Кременчук в роки Великої Вітчизняної війни. До 50-річчя визволення Кременчука від німецько-фашистських загарбників. Кременчук: Кременчуцька міська друкарня, 1993. 45 с.

⁹ Ревегук В. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни. Полтава: Дивосвіт, 2010. 292 с.; Його ж. Похідні групи ОУН(м) на Полтавщині (1941–1942). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. М. Литвин. 2014. Вип. 24. С. 158–166.

¹⁰ Капустян Г. Повсякдення в окупованому Кременчуці (1941–1943 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2017. № 53. С. 376–384.

¹ Цицхвая В.М. Формування ідеї українського націоналізму на початку ХХ ст. та створення ОУН. *Вісник Сковородинівської академії молодих учених*: зб. наук. пр. / гол. ред. Ю.Д. Бойчук. Харків, 2021. С. 217–221.

² Лісіна С. Правові документи ОУН: офіційні джерела діяльності націоналістичної організації. *Проблеми гуманітарних наук*: зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / гол. ред. Ю. Стецик. Дрогобич, 2021. № 8 (50). С. 170–185. DOI: <https://doi.org/10.24919/2664-3715.8/50>

³ Ярошук І., Заремба С., Дем'яненко А. Вплив ОУН на формування української національної ідентичності. *Current Problems of the Development of Science: Trends and innovations: тези 19 Міжнародної науково-практичної конференції*, 13–16 травня 2025 р. Осло, 2025. С. 141–146.

узагальнені у публікаціях Олександра Клімова¹¹, Юрія Заїки¹² й Олександра Христенка¹³.

Важливим складником джерельної бази дослідження є безпосередньо матеріали окупаційної преси, зокрема газети «Дніпрова хвиля»¹⁴, статті з якої є самостійними історичними джерелами, що дають змогу проаналізувати зміст і методи націоналістичної пропаганди. Суттєво розширюють джерельну базу спогади одного з керівників підпілля Євгена Стахів, зафіксовані як у його мемуарах «Крізь тюрми, підпілля й кордони»¹⁵, так і в інтерв'ю, опублікованому в газеті «Молодь України»¹⁶, що допомагає верифікувати події зсередины руху. Доповнюють картину архівні документи каральних органів, зокрема протоколи допитів з фондів СБУ, що висвітлюють кадрові призначення в окупаційній адміністрації¹⁷.

Метою статті є висвітлення культурно-пропагандистської діяльності регіональних осередків ОУН у Кременчуці в умовах нацистської окупації 1941–1943 рр.

Організація, що постала у 1929 р., від початку спиралася на сувору конспірацію, водночас розгортаючи широку видавничу діяльність для мобілізації молоді¹⁸. Нормативно-правові засади руху фіксувалися у програмних документах і періодиці¹⁹, а стратегічною метою було визначено побу-

дову соборної держави, що закріпив Великий збір 1939 р.²⁰ Спираючись на ідеологію інтегрального націоналізму Д. Донцова²¹, націоналісти використовували революційні методи боротьби²². Радикалізація дій у 1930-х роках, зокрема політичні атентати²³, викликала гострі дискусії в суспільстві та реакцію церкви, проте кульмінацією цього етапу стало проголошення Акта відновлення Української Держави 30 червня 1941 року²⁴.

Незадовго до початку німецько-радянської війни Організація українських націоналістів почала готувати спеціальні похідні групи — об'єднання політично свідомих людей, покликаних створювати на місцях органи самоуправління. Їхньою метою було згодом інтегруватися в структури майбутньої незалежної української держави²⁵. З початком німецько-радянської війни ці групи, загальною чисельністю від 2,5 до 4 тисяч учасників, вирушили із Західної України на східні терени. Їхній шлях до Слобожанщини й Донбасу пролягав через Полтавщину.

Поширення ідеології ОУН на Полтавщині мало свою специфіку, зумовлену тривалим перебуванням регіону під тотальним впливом радянської пропаганди й репресивної машини. Населення, травмоване колективізацією та Голодомором, потребувало не лише політичних гасел, а й відновлення національної ідентичності. Тому учасники похідних груп обрали тактику «ідеологічного просвітництва» — вони апелювали до історичної пам'яті часів Української Народної Республіки й визвольних змагань 1917–1921 рр., які на Полтавщині мали глибоке коріння. Головним завданням стало залучення до співпраці місцевої інтелігенції — вчителів, лікарів, агрономів, які, попри радянський тиск, зберегли український сентимент. Саме через них ідеї державної самостійності трансливалися широким верствам населення.

Одним із керівників похідних груп ОУН(м) був Ярослав Якимець. У складі цих формувань були й уродженці Полтавщини — колишні учасники визвольних змагань 1917–1921 рр., свого часу змушені емігрувати. Так, у середині липня 1941 р. на Схід подалися Іван Гармаш, Григорій Падалка, брати Юрій та Денис Матвіїви, Іван Прохvat, Степан Шахрай, Володимир Бідик

¹¹ Клімов О. ОУН та УПА на Полтавщині. *Інтернет-видання «Полтавщина»*. URL: <https://poltava.to/news/5516/> (дата звернення: 08.08.2025).

¹² Заїка Ю. Дмитро Барковський — борець за незалежність, діяч підпілля ОУН у Кременчуці, вірний син України. *Інтернет-видання «Полтавщина»*. URL: <https://poltava.to/project/7456/> (дата звернення: 10.08.2025).

¹³ Христенко О. Маловідомі сторінки життя професора С.Ю. Гаєвського (Єпископа Сильвестра). *Наукова спадщина вченої Віри Жук (1928–2008): тези Всеукраїнської науково-практичної конференції*, 12 квітня 2023 р. Полтава, 2023. С. 590–607.

¹⁴ Апостол М. Вожді Українського Народу. *Дніпрова хвиля*. 1941. 26 жовтня. № 1. С. 2.; Дніпровий І. Герб і Прапор України. *Дніпрова хвиля*. 1941. 16 листопада. № 6. С. 3.; Дніпровий І. Товариство «Просвіта». *Дніпрова хвиля*. 1941. 16 листопада. № 6. С. 3.; Олешко Б. Наше народне ім'я. *Дніпрова хвиля*. 1941. 4 грудня. № 11. С. 2.; Герман І. Сільськогосподарські ресурси України. *Дніпрова хвиля*. 1941. 7 грудня. № 12. С. 2.

¹⁵ Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони. *Повість мого життя*. Київ: Рада, 1995. 318 с.

¹⁶ Штанько С. То що ж було у Краснодоні? «Сподіваємося, нас почують», або Ще раз про таємниці «Молодої гвардії»: інтерв'ю з Є. Стаховим. *Молодь України*. 1993. 27 квітня.

¹⁷ Протокол допиту Д.С. Дмитренка відділом військової контррозвідки «Смерш». 16 лютого 1944 р. Служба архівного забезпечення Управління Служби безпеки України в Полтавській області (далі — САЗ УСБУ в Полтавській області). Спр. 6440. Арк. 17.

¹⁸ Ісаюк О. Мережа спротиву... С. 108–123. DOI: <https://doi.org/10.33402/nd.2019-7-108-123>

¹⁹ Лісіна С. Правові документи ОУН... С. 170–185. DOI: <https://doi.org/10.24919/2664-3715.8/50>

²⁰ Цицхвая В.М. Формування ідеї... С. 217–221.

²¹ Ярошук І., Заремба С., Дем'яненко А. Вплив ОУН на формування... С. 141–146.

²² Яремко Я.П., Головчанська М.І. Національно-визвольний рух... С. 492–501.

²³ Лисейко Я.Б., Мельник Р.П. Ідейне становлення... С. 80–63.

²⁴ Деяк Т., Гайовий М. До 84-ї річниці створення ОУН. *Трибуна*. URL: <https://tribyna.org.ua/novyny/do-84-jirichnytsi-stvorennya-oun/> (дата звернення: 08.08.2025).

²⁵ Клімов О. ОУН та УПА... URL: <https://poltava.to/news/5516/> (дата звернення: 08.08.2025).

і Марія Безпалова. У вересні 1941 р. в Полтаву було переведено голову вінницького обласного проводу ОУН Василя Ярового (Бойко, Микола) та очільницю жіночого обласного проводу (її ім'я залишилося невідомим). Тим часом у Києві 5 жовтня 1941 р. зусиллями представників української інтелігенції, учасників революції 1917–1921 рр. і членів ОУН(м) було створено Українську національну раду (УНР), яку очолив професор Микола Величківський. Її завданням було репрезентувати українське населення перед окупаційною німецькою владою, дбати про економічне життя, культуру та інші сфери. Основою цієї інституції мали стати обласні та районні ради, що об'єднували всі державотворчі українські сили. Радянську систему рад пропонувалося трансформувати, надавши їй національно-державницького змісту²⁶. На Полтавщині представниками УНР виступали Богдан Онуфрик і Петро Чуй. Їм було доручено залучати патріотично налаштованих українців до створення органів місцевої адміністрації при окупаційній владі, що давало змогу легально поширювати ідеї державності. Окрім того, вони ініціювали формування молодіжних спортивних товариств «Січ», осередків Українського Червоного Хреста та громад Української автокефальної православної церкви. Варто зазначити, що Богдан Онуфрик і Петро Чуй прибули з націоналістичною літературою, портретами Симона Петлюри, Євгена Коновальця і Андрія Мельника з підписом «Символи боротьби за Україну», а також Конституцією УНР 1919 р., яку демонстрували лише перевіреному людям.

Перша зустріч представників УНР із місцевими активістами відбулася в Полтаві у кабінеті Петра Чуя, а далі продовжилася на квартирі Федора Борківського в Карпінському провулку. Участь у ній узяло близько 15 осіб. Там лунали заяви, що за підтримки Німеччини, як це було у 1918 р., можна буде створити українську державу та армію, а колгоспи ліквідувати й повернути землю селянам. Борківський повідомив, що він офіційно представляє УНР на Полтавщині, і закликав присутніх до активної роботи на благо України. Учасники зустрічі склали присягу на вірність Україні, отримали портрети Мельника й символіку із зображенням Тризуба. Було сформовано обласну раду УНР на чолі з Федором Борківським, уродженцем Полтави 1902 р., який мав вищу фінансову освіту. Петро Чуй, родом із Волині, паралельно займався формуванням місцевих поліцейських підрозділів. Він вимагав від поліцаїв носити Тризуб і синьо-жовті пов'язки на лівій руці вище ліктя. До кінця 1941 р. полтавська поліція ще мала український характер, проте 17 грудня німецькі жандарми заарештували більшість її складу, звинувативши у націоналізмі.

Чуя пізніше затримали в Кременчуці, жорстоко кували, але розстрілу він уникнув. Український Червоний Хрест у Полтаві став легальною організацією, навколо якої гуртувалося оунівське підпілля. Спогади Ганни В'юн свідчать, що українське національно-визвольне підпілля, тоді репрезентоване обома течіями ОУН, мало значну підтримку серед місцевої інтелігенції та громадськості. Однак навесні 1942 р., після передачі Полтавщини під управління німецької цивільної адміністрації та входження її до складу рейхкомісаріату «Україна», розпочалися масові репресії проти національно свідомого населення²⁷.

Протягом тривалого часу про українське націоналістичне підпілля в Кременчуці говорили лише пошепки. Багато учасників визвольного руху, які віддали своє життя за ідею незалежної України, так і залишилися безіменними героями. Лише після проголошення незалежності України дослідники-краєзнавці почали поступово дошукуватися правди, долаючи десятиліття замовчувань і радянської пропаганди. Перші обережні згадки з'явилися на початку 1990-х років у публікаціях доктора історичних наук Лева Євселевського, який наголошував: «В окупованому Кременчуці діяла організація українських націоналістів»²⁸, а серед її провідників були навіть працівники місцевого краєзнавчого музею. Підпільники вели як антикомуністичну роботу, так і антифашистську, пояснюючи необхідність боротьби за незалежність України в умовах тоталітарних режимів.

У Кременчуці поширення націоналістичної ідеології набуло виразного культурно-просвітницького забарвлення. Місцевий осередок ОУН зробив ставку на відновлення національної пам'яті через легальні установи, що давало змогу охопити широке коло населення. Стратегія полягала у «м'якій українізації» публічного простору: поверненні української мови в діловодство й освіту, організації виставок про забутих героїв визвольних змагань, популяризації національної символіки. Така діяльність не лише протидіяла радянським міфам, а й готувала ґрунт для відновлення української державності, формуючи запит на незалежність серед пересічних містян.

Одним із помітних представників кременчуцького руху Опору був Дмитро Барковський (1907 р. н., Полтавщина). Після закінчення Кременчуцького педагогічного технікуму він певний час працював учителем у сільських школах Донеччини, а згодом разом із родиною повернувся до Кременчука. Показово, що його діти отримали промовисті українські імена — Мирослава й Олесь, а сам Барковський у повсякденні принципово послуговувався лише українською

²⁶ Реверук В. Полтавщина в роки... С. 190–221.

²⁷ Реверук В. Похідні групи ОУН(м)... С. 158–166.

²⁸ Євселевський Л.І. Кременчук в роки... 45 с.

мовою. У період німецької окупації Кременчука (1941–1943) він долучився до діяльності краєзнавчого музею, де обійняв посаду директора, а пізніше працював науковим співробітником історичного відділу й відділу мистецтв. Саме в цей час музей перетворився на осередок українського культурно-історичного життя: тут влаштовували виставки, присвячені подіям революції 1917–1921 рр., діяльності УНР та Четвертому Універсалу. Значне місце відводилося експозиціям про Тараса Шевченка, Симона Петлюру, Євгена Коновальця; проводилися заняття з етнографії, популяризувався український фольклор, налагоджувалася тісна співпраця з товариством «Просвіта».

У роки німецької окупації Барковський долучився і до визволення військовополонених українців: разом із сестрою Марією Давидівною, дружиною Ольгою Григорівною та місцевою учителькою Марією Ткаченко він клопотався про їх звільнення, особливо тих, хто мав родини в навколишніх селах. Це відбувалося на тлі страшних злочинів: у Кременчуцькому концтаборі за два роки загинуло близько 97 тисяч полонених і мирних жителів — цифра, співмірна з жертвами, які за вісім років забрали Бухенвальд і Дахау. Водночас Барковський активно працював у сфері культури: створив оригінальну українську абетку, підтримував зв'язки з редактором газети «Дніпрова хвиля», куди регулярно дописував. Незадовго до хвилі арештів на шпальтах газети з'явилася його публікація під символічною назвою «Лунай, рідна мова, дзвени, рідна пісня!», у якій із сумом зазначалося, що дехто з тих, хто називає себе українцем, у щоденному житті послуговується виключно російською мовою²⁹. Діяльність Дмитра Барковського та його однодумців стала переконливим свідченням того, що навіть в умовах окупації український національний дух знаходив способи зберігати й плекати ідею державної незалежності.

Вплив української інтелігенції в окупованому місті не обмежувався лише культурно-просвітницькою роботою, а поширювався й на сферу адміністративного управління. Про це свідчать матеріали архівної кримінальної справи № 6440 щодо бургомістра Кременчука Д. Дмитренка. З протоколів допитів стає відомо, що його призначення на цю посаду відбулося за безпосередньої протекції авторитетних діячів, які співпрацювали з новою владою. Зокрема, Д. Дмитренко згадував, що отримав перше доручення — провести облік учителів — від професора С. Гаєвського, який очолював міський відділ освіти. Успішне виконання цього завдання, а також підтримка з боку редактора газети «Дніпрова хвиля» Михайла

Щепанського стали вирішальними факторами: саме ці двоє діячів рекомендували німецькій адміністрації кандидатуру Д. Дмитренка на посаду очільника міста³⁰.

«Михайло Щепанський — журналіст, борець, людина» — зі статті з таким заголовком в одному з номерів кременчуцької газети «Інформаційний бюлетень» за листопад 1999 р. кременчужани вперше познайомились з цим представником українського національного руху. Народився М. Щепанський у 1908 р. у Кам'янці-Подільському. Ми не знаємо, яку освіту мав Михайло, але він працював у радянських часописах і перед війною був членом редакції місцевої газети у Кам'янці-Подільському. Після початку Другої світової війни М. Щепанський разом із сім'єю був змушений виїхати на схід СРСР. Але дорогою втік і заховався у Кременчуці. В окупованому німцями місті Щепанський очолив редакцію газети «Дніпрова хвиля». За короткий час він зробив із газети трибуну української самостійницької думки. «Дніпрова хвиля» — кременчуцький округовий воєнний часопис. Тираж цього видання сягав близько 19 тисяч примірників. Газета виходила протягом майже двох років — від жовтня 1941 р. і до середини війни. Спочатку головним редактором був М. Щепанський, а з 1942 р. керівництво редакцією перебрав В. Тарасів. Часопис друкувався спершу тричі, а згодом двічі на тиждень. Формат випуску становив 30×40 см: спочатку на чотирьох, а згодом на двох шпальтах. Один номер вартував 50 коп. Основний зміст газети був спрямований на пропаганду «нового порядку», встановленого німецькою владою на окупованих територіях. Значне місце зпосідали повідомлення про перемоги Вермахту на фронті, а також матеріали з «головної квартири фюрера» (рис. 1).

Нерідко друкувалися статті німецьких офіцерів, які підкреслювали «визвольну місію» Рейху щодо українського народу. Водночас на шпальтах з'являлися публікації, що викривали злочинну політику радянської влади, — примусову колективізацію, розкуркулення та Голодомор 1932–1933 рр. Так, у спогадовому нарисі П. М'якушки «Село над Дніпром» змальовувалася жахлива картина трагедії: восени 1932 р. в умовах суцільної колективізації села втрачали останній хліб, людей силою заганяли в колгоспи. Автор згадував нескінченні скарги селян, їхні прокляття, а також смерть від голоду, що косила цілі села у 1933 р. Він описував, як у 1934 р. на місці колишнього життя лишалися руїни й покинуті домівки, де заводилися птахи та хижакі³¹.

³⁰ Протокол допиту Д.С. Дмитренка... САЗ УСБУ в Полтавській області. Спр. 6440. Арк. 17.

³¹ Капустян Г. Повсякдення в окупованому Кременчуці... С. 376–384.

²⁹ Заїка Ю. Дмитро Барковський — борець... URL: <https://poltava.to/project/7456/> (дата звернення: 10.08.2025).

Рис. 1. Дніпрова хвиля. Офіційна інформація.
16 листопада 1941. № 6. С. 1

М. Щепанський організовує молодіжну підпільну групу, учасниками якої стають молоді дописувачі, налагоджує контакти з перекладачами військової комендатури українцями Володимиром Вережакою, Богданом Мазяром, Павлом Дяболою. Саме за їхнього посередництва було викуплено багато військовополонених. Найбільшими помічниками стали секретар газети Надія Мойленко й Надія Якимець.

Найважливіше було дати Кременчуку українське обличчя, щоб школи, газети, театри, музей, радіомовлення стали українськими, щоб висів над містом синьо-жовтий прапор³². Уже в першому числі «Дніпрової хвилі» від 26 жовтня 1941 р. з'являється стаття М. Апостола під назвою «Вожді Українського Народу». У ній автор подає образи Симона Петлюри та Євгена Коновальця як знакові фігури: «...дві постаті українського визвольного змагання, два символи боротьби за новий лад на сході Європи»³³. Публікація про Петлюру й Коновальця демонструвала намагання редакції сформувати серед читачів відчуття тягlostі українського визвольного руху, поєднати події початку 20 ст. з тодішніми прагненнями суспільства до самовизначення. У № 6 «Дніпрової

Рис. 2. Дніпровий І. Герб і Прапор України.
(Дніпрова хвиля. 16 листопада 1941. № 6. С. 3)

хвилі» від 16 листопада 1941 р. І. Дніпровий публікує статтю «Герб і Прапор України» (рис. 2), у якій з піднесенням наголошує на символічному значенні державних ознак: «Велетень-народ [...] могутнім махом вільної руки підніс жовто-блакитний прапор слави... В дусі тих же історичних традицій майорить над українськими землями золотисто-голубий національний Прапор. Жовте поле Прапору нагадує кожному синові України незмінні багатства рідної землі, її безмежні золоті поля, а сине поле Прапору — простори блакитного неба й моря. Так в парі — знизу жовте, а зверху сине — ці смуги біля українського державного в горішньому кутку становлять наш єдиний національний Прапор, Прапор нашої Української Державності»³⁴.

На шпальтах газети повідомляли й про відновлення роботи культурно-просвітницьких інституцій. У Кременчуці було організовано товариство «Просвіта», до якого вступило понад 100 осіб. Серед основних труднощів, із якими зіткнулася організація, зазначалася відсутність приміщення³⁵. Попри це, поява «Просвіти» свідчила про прагнення інтелігенції та громадськості до відродження українського культурного життя навіть в умовах окупації. Тобто «Дніпрова хвиля»

³² Заїка Ю. Дмитро Барковський — борець... URL: <https://poltava.to/project/7456/> (дата звернення: 10.08.2025).
³³ Апостол М. Вожді Українського... С. 2.

³⁴ Дніпровий І. Герб і Прапор... С. 3.
³⁵ Дніпровий І. Товариство «Просвіта»... С. 3.

виконувала не лише інформаційно-пропагандистську функцію, але й слугувала важливим інструментом популяризації українських національних символів, пробудження історичної пам'яті та підтримки культурно-просвітницького руху на Полтавщині. У № 11 від 4 грудня 1941 р. Борис Олешко в статті «Наше народне ім'я» наголошує на давності та органічності назви «Україна» в національній свідомості. Він посилається на літописні згадки 12 ст., а також на усну народну творчість — думи, історичні пісні та обрядову поезію. Автор зазначає, що назва «Україна» не лише окреслювала територію, а й уособлювала долю народу, його боротьбу та прагнення до волі. Олешко підкреслює виняткове значення фольклорної спадщини, наводячи приклади дум з часів татарських набігів і пісень періоду Визвольної війни 1648–1657 рр. Символіка червоної калини в пісенному тексті постає як образ духовного відродження та надії на відновлення державності. Через поєднання історичних фактів і уснопоетичної традиції автор утверджував ідею про тяглість української національної ідентичності, про нерозривний зв'язок землі, народу й культурної спадщини³⁶.

Такі публікації на шпальтах «Дніпрової хвилі» формували історичну пам'ять, закорінювали відчуття єдності українців і легітимізували саме поняття «Україна» в умовах, коли радянська влада всіляко обмежувала чи спотворювала його зміст.

У № 12 від 7 грудня 1941 р. доцент сільськогосподарських наук І. Герман у статті про природні багатства наголошував: «Україна по своїх ґрунтово-кліматичних умовах є надзвичайно багатою сільськогосподарською країною. Різноманітність родючих ґрунтів, достатня кількість опадів та сонячного світла забезпечують гарний розвиток рослин. На Україні маємо можливість культивувати біля 65 різних видів зернових, зернобобових, олійних, етеро-олійних та прядивних культур, 20 видів технічних культур; 14 видів корінняків та біля 45 видів кормових культур... Вся флора України нараховує біля 140 тисяч видів і підвидів різних рослин, з них лише 15 % має технічну і технологічну характеристику. Решта залишається ще не вивченою з цього боку»³⁷. Автор підкреслював, що багаті рослинні ресурси ставлять Україну на почесне місце серед країн світу і відкривають перспективи для широкого використання цього потенціалу. Водночас він вказував на проблему невикористаних можливостей: упродовж майже 24 років радянської влади сільське господарство України не досягало тієї продуктивності, яку дозволяли природні умови. Тобто публікація І. Германа мала подвійне значення: з одного боку, вона інформувала про унікальні

аграрно-економічні можливості України, а з іншого — критикувала наслідки радянської економічної політики, що гальмувала розвиток продуктивних сил. Через такі тексти «Дніпрові хвилі» виконувала ще одну функцію — формування уявлення про Україну як самодостатню, ресурсно багату країну, здатну до відродження й розвитку на власних основах.

Цінні свідчення про атмосферу перших місяців окупації та внутрішнє життя редакції залишив учасник підпілля Є. Стахів, який прибув до Кременчука 25 вересня 1941 р. У своїх спогадах він зазначав, що до середини жовтня ситуація в місті залишалася відносно спокійною: газета регулярно виходила, друкуючи патріотичні статті та матеріали з історії України. Мемуарист деталізує склад місцевої групи ОУН, називаючи імена Володимира Вережаки (перекладача в німецькій армії), Богдана Мазяра та Павла Длябога. Осердям цього руху була редакція «Дніпрової хвилі» на чолі з Михайлом Щепанським. Автор спогадів перелічує активних співробітників, які допомагали випускати газету: Надю Мойленко, Люсю Черненко (доньку працівника друкарні) та секретарку на прізвище Цибуля³⁸. Масштаб впливу видання сягав далеко за межі Полтавщини, що також знаходить підтвердження у книзі «Крізь тюрми, підпілля й кордони» Є. Стахова. Зокрема, Є. Стахів, який відвідав редакцію разом зі своїм побратимом Іваном Климом, описує зустріч із гостями з Донбасу (м. Горлівка). Представник учительського кооперативу на прізвище Чумак розповів, що вони прибули вантажівками, маючи за офіційну мету закупівлю на кременчуцькому заводі дефіцитної махорки. Проте, діставшись редакції, озвучили й іншу потребу: «Чули, що тут є гарна газета, хочемо взяти її з собою». Цей епізод красномовно свідчить про те, що Кременчук в умовах окупації перетворився на важливий інформаційний центр, а слава про патріотичну позицію місцевої преси доходила аж до індустріального Сходу.³⁹ Цей випадок має своє підтвердження та пояснення у фахових історичних розвідках, що доводять організований характер візиту. Дослідниця Л. Литвиненко-Анпілова ідентифікує обох фігурантів зустрічі як ключових діячів ОУН на Донбасі: супутник мемуариста Іван Клим очолював похідну групу, що відновлювала підпілля у Юзівці та Горлівці після арештів і відповідала за постачання літератури, а згаданий «голова кооперативу» Чумак фігурує у списках активних членів мережі поруч із іншими підпільниками. Таке поєднання двох осіб свідчить, що поїздка до Кременчука була не випадковою господарською справою, а частиною стратегічної

³⁶ Олешко Б. Наше народне... С. 2.

³⁷ Герман І. Сільськогосподарські ресурси... С. 2.

³⁸ Стахів Є. Крізь тюрми... С. 94.

³⁹ Там само. С. 105.

роботи із забезпечення східних теренів українським друкованим словом⁴⁰.

Навесні 1942 р. підпілля націоналістів у місті Кременчук зазнало втрат — відбулися арешти членів ОУН. Також арешти «накрили» і працівників краєзнавчого музею, учителів шкіл, співробітників міської управи. Михайла Щепанського розстріляли (лише на тій підставі, що той гуртував навколо себе прихильників ОУН)⁴¹. Були заарештовані його найближчі соратники: О. Єфименко, О. Стодоля, П. Воронов, О. Тихий, В. Мостенко, Т. Сапенко, Ф. Бабій, П. Кохнівський та багато інших учасників підпілля. Дружина Дмитра Барковського у своїх спогадах наводила моторошну деталь: у кімнаті для допитів залишилися закривавлені рештки вишиваної сорочки її чоловіка та вибиті зуби⁴². Окрім репресій проти інтелігенції, нацисти жорстоко розправилися і з тими, хто забезпечував практичну діяльність підпілля, передусім порятунком військовополонених. Для їх звільнення критично необхідні були легальні папери. Миколі Зозулі, Олександрю Кривицькому й Олександрю Пацюку вдалося добути велику кількість чистих бланків і посвідчень, скориставшись допомогою «своїх людей» в окупаційних органах. Військові перекладачі Володимир Вержака, Павло Дябога й Богдан Мазар, виконуючи роль посередників між німецькою владою і цивільним населенням, постачали бланки документів, завдяки яким місцеві жителі могли фіктивно «викупувати» полонених для возз'єднання з родинами. Про трагічну долю цієї групи підпільників розповів провідний діяч ОУН Є. Стахів в інтерв'ю, опублікованому в газеті «Молодь України» від 27 квітня 1993 р. Він згадував, що у складі німецької армії діяла група перекладачів, яких він знав особисто, — Богдан Мазар, Павло Дябога, Володимир Вержака, і всі вони були розстріляні. Описуючи свій візит до Кременчука у 1942 р., Є. Стахів зазначав, що у нього залишилося тяжке враження від міста, де гестапо жорстоко розправлялося з українським підпіллям⁴³. Діяльність патріотів, спрямована на відродження національної самосвідомості та створення самостійної держави, становила загрозу для німецького

окупаційного режиму, тому жорстоко придушувалася нацистами.

Тобто можна стверджувати, що діяльність ОУН на Полтавщині, зокрема в Кременчуці, у роки німецької окупації виходила далеко за межі суто політичної агітації, набувши виразного культурно-просвітницького й гуманітарного спрямування. По-перше, осередки руху Опору, очолювані Дмитром Барковським та Михайлом Щепанським, успішно реалізували стратегію використання легальних інституцій як прикриття для націоналістичної роботи. Редакція газети «Дніпрова хвиля», краєзнавчий музей і товариство «Просвіта» трансформувалися в ефективні інструменти «м'якої сили». Через них здійснювалася реінтеграція історичної пам'яті (популяризація традицій УНР, постатей С. Петлюри та Є. Коновальця) і деконструкція радянських ідеологічних міфів, зокрема через оприлюднення правди про Голодомор 1932–1933 рр. і репресії. По-друге, діяльність кременчуцького підпілля мала важливий практичний вимір, спрямований на збереження генофонду нації. Співпраця підпільників із групою військових перекладачів (Володимир Вержака, Богдан Мазар, Павло Дябога) дала змогу налагодити механізм виготовлення фіктивних документів, завдяки чому з німецьких таборів було врятовано значну кількість військовополонених. По-третє, встановлено, що Кременчук виконував функцію важливого комунікаційного та логістичного хабу для похідних груп ОУН, що рухалися на Донбас. Зафіксовані контакти місцевого осередку з підпіллям Сходу України (візит групи Івана Кліма) свідчать про системний характер розбудови націоналістичної мережі та попит на українське друковане слово в індустріальних регіонах.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо у проведенні комплексного контент-аналізу публікацій газети «Дніпрова хвиля» за тематичними блоками (історія, аграрна політика, культура) для глибшого розуміння методів впливу на масову свідомість. Окремої уваги потребує дослідження міжрегіональних зв'язків, зокрема комунікації між осередками ОУН Полтавщини та іншими регіонами України, що дасть змогу реконструювати цілісну мапу підпільної мережі. Важливим є також вивчення духовного життя в окупації, а саме ролі націоналістів у відродженні релігійних громад і взаємодії з духовенством.

Наприкінці автори висловлюють вдячність редакційній колегії часопису «Київські історичні студії» за професійну підтримку в цьому дослідженні.

⁴⁰ Литвиненко-Анпілова Л. Діяльність Організації українських націоналістів у м. Юзівка (Донецьк) в 1941–1943 роках. *Київські історичні студії*. Київ, 2025. № 2 (21). С. 54–56. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.25>

⁴¹ Христенко О. Маловідомі сторінки життя... С. 599.

⁴² Заїка Ю. Дмитро Барковський — борець... URL: <https://poltava.to/project/7456/> (дата звернення: 10.08.2025).

⁴³ Штанько С. То що ж було у Краснодарі? 1993. 27 квітня.

REFERENCES

- Deiak, T., & Haiovy, M. (2013). Do 84-yi richnytsi stvorennia OUN. [in Ukrainian].
<https://trubyna.org.ua/novyny/do-84-ji-richnytsi-stvorennia-oun/>
- Isaiuk, O. (2019). Merezha sprotyvu chleniv OUN(b), uviaznenykh u kontstabori Aushvits: pryklad transformatsii taktyky vyzhyvannia v taktyku sprotyvu na osnovi dosvidu pidpilnoho protystoiannia [A Network of OUN(B) Members' Resistance Imprisoned in the Auschwitz Concentration Camp: An example of the transformation of survival tactics into resistance tactics based on the experience of underground confrontation]. In M. Romaniuk (Ed.), *Contemporary Era*, 7, 108–123 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.33402/nd.2019-7-108-123>
- Kapustian, H. (2017). Povsiakdennia v okupovanomu Kremenchutsi (1941–1943 r. r.). *Visnyk of the Lviv University. Series History*, 53, 376–384 [in Ukrainian].
- Khrystenko, O. (2023). Malovidomi storinky zhyttia profesora S. Yu. Haievskoho (Yepyskopa Sylvestra). Abstracts of Papers'23: *Naukova spadshchyna vchenoi Viry Zhuk (1928–2008)*, 590–607, Poltava [in Ukrainian].
- Klimov, O. (2010). OUN ta UPA na Poltavshchyni. [in Ukrainian].
<https://poltava.to/news/5516/>
- Lisina, S. (2021). Pravovi dokumenty OUN: ofitsiini dzherela diialnosti natsionalistychnoi orhanizatsii [OUN Legal Documents: Official sources of activity of the nationalist organization]. In Yu. Stetsyk (Ed.), *Problems of Humanities*, 8 (50), 217–221 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.24919/2664-3715.8/50>
- Lyseiko, Ya. B., & Melnyk, R. P. (2018). Ideine stanovlennia ta diialnist Petra Fedoriva do pochatku Druhoi svitovoi viiny. In V. P. Andrushchenko (Ed.), *Hileya. Scientific bulletin*, 139 (12), 80–63 [in Ukrainian].
- Lytvynenko-Anpilova, L. (2025). Diialnist Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv u m. Yuzivka (Donetsk) v 1941–1943 rokakh [The Activity of Ukrainian Nationalists in Yuzivka (Donetsk) City in 1941–1943]. *Kyiv Historical Studies*, 2 (21), 51–60 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.25>
- Paraniak, P. R. (2014). Problemy politychnoi tolerantnosti v ideiakh mytropolyta Andreia Sheptytskoho. Abstracts of Papers'14. *Suchasna nauka v merezhi Internet*, Kyiv [in Ukrainian].
- Revehuk, V. (2010). *Poltavshchyna v roky radiansko-nimetskoï viiny*. Poltava: Dyvosvit [in Ukrainian].
- Revehuk, V. (2014). The OUN-M Expeditionary Groups in Poltava Region (1941–1942). In M. Lytvyn (Ed.), *Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood*, 24, 158–166 [in Ukrainian].
- Stakhiv, Ye. (1995). *Kriz tiurmy, pidpillia y kordony. Povist moho zhyttia*. Kyiv: Rada [in Ukrainian].
- Tsytskhvaia, V. M. (2021). Formuvannia idei ukrainskoho natsionalizmu na pochatku XX st. ta stvorennia OUN. In Yu. D. Boichuk (Ed.), *Visnyk Skovorodynivskoi akademii molodykh uchenykh*, 217–221 [in Ukrainian].
- Yaremko, Ya. P., & Holovchanska, M. I. (2024). Natsionalno-vyzvolnyi rukh kriz pryzmu ukrainskoho viiskovoho leksykonu. Abstracts of Papers'24. *Suchasni tendentsii rozvytku naukovykh doslidzhen*, 492–501, Boston [in Ukrainian].
- Yaroshchuk, I., Zarembo, S., & Demianenko, A. (2025). Vplyv OUN na formuvannia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti. Abstracts of Papers'25. *Current Problems of the Development of Science: Trends and innovations*, 141–146. Oslo [in Ukrainian].
- Yevselevskiy, L. I. (1993). *Kremenchuk v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny. Do 50-richchia vyzvolennia Kremenchuka vid nimetsko-fashystskykh zaharbnykiv*. Kremenchuk: Kremenchutska miska drukarnia [in Ukrainian].
- Zaika, Yu. (2022, August 24). *Dmytro Barkovskiy — borets za nezalezhnist, diiach pidpillia OUN u Kremenchutsi, virnyi syn Ukrainy*. Internet-vydannia “Poltavshchyna” [in Ukrainian].
<https://poltava.to/project/7456/>

Дата першого надходження статті до редакції: 25.08.2025 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.01.2026 р.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
 (CC BY-NC-SA 4.0)

Тетяна ЗАБОЛОТНА,

кандидатка історичних наук, старша
наукова співробітниця відділу
воєнно-історичних досліджень
Інституту історії України НАН України,
Київ, Україна

Tetiana ZABOLOTNA,

Senior Researcher at the Department
of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

e-mail: zabten@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

Міський простір і вища школа: специфіка функціонування київських навчальних закладів у роки нацистської окупації

У статті комплексно проаналізовано трансформацію мережі та функціональної спрямованості київських закладів вищої освіти під впливом нацистської окупаційної політики 1941–1943 рр. Увага фокусується на малодосліджених аспектах організаційних перебудов, зокрема на спробі створення уніфікованого Політехнічного інституту. Встановлено, що попри наявність потужної матеріальної бази та кваліфікованих кадрів нацистська адміністрація розглядала вищу освіту виключно крізь призму прагматичних потреб Третього Райху. Доведено, що легалізація діяльності медичного, сільськогосподарського, ветеринарного та інших інститутів мала на меті не підготовку кваліфікованих фахівців, а експлуатацію людських ресурсів для обслуговування економічних інтересів окупантів. Навчальний процес був обмеженим, ідеологічно контрольованим й орієнтованим на якнайшвидший випуск спеціалістів вузького профілю, необхідних для ефективного використання природних ресурсів окупованих територій.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, Київ, вища освіта, інститут, студент.

Urban Space and Higher Education: The Functioning of Kyiv's Educational Institutions under Nazi Occupation

The article comprehensively analyses how the network and functional orientation of Kyiv's higher education institutions transformed under the influence of Nazi occupation policy during 1941–1943. The aim of the work is to provide a detailed description of the invaders' educational measures, clarify the strategic goals of the occupation administration regarding the city's intellectual potential, and reconstruct the specific features of restoring the activities of higher education institutions under the "New Order". The scientific novelty lies in an attempt to provide a systematic analysis of the academic environment in Kyiv during the Nazi occupation. The study focuses on the organizational restructuring of higher education and the practical challenges faced by individual institutions attempting to resume their operations. It is established that despite the availability of a solid material base and qualified personnel, the Nazi administration viewed higher education exclusively from the perspective of the Third Reich's pragmatic needs. The functioning of higher education institutions remained limited and strictly subordinated to the requirements of the occupation regime. The study proves that the legalization of medical, agricultural, veterinary, and other institutes, as well as the conservatory, was not intended to foster genuine scholarship. Instead, it aimed at exploiting human resources to serve the economic interests of the occupiers. The educational process was restricted, ideologically controlled, and focused on the rapid graduation of narrow-profile specialists necessary for the exploitation of the occupied territories and their natural resources.

Keywords: World War II, Nazi occupation, Kyiv, higher education, institute, students, educational policy.

Освіта є важливим фактором розвитку особистості й суспільства. Вона відіграє ключову роль у формуванні знань, умінь і навичок, необхідних для життя в сучасному світі. Університети

й інститути є невід'ємною частиною міського ландшафту, визначають динаміку освітніх процесів, впливають не лише на академічне середовище, а й на культурні та соціальні процеси в місті. Ці навчальні заклади є каталізаторами інновацій,

осередками наукових досліджень, організаторами культурних заходів. Водночас збройні конфлікти й окупації руйнують освітню інфраструктуру, обмежують доступ до освіти. Яскравим прикладом цього явища була політика нацистів щодо вищої освіти в Києві в роки окупаційного режиму, зокрема у заходах зі збереження викладацького персоналу, студентів, матеріально-технічної бази.

Деякі київські заклади вищої освіти (далі — ЗВО) стали предметом вивчення в працях українських істориків¹. Зокрема, київські виші були розглянуті в контексті освітньої політики Райхскомісаріату «Україна»². Проте відсутнє комплексне дослідження щодо реконструкції освітньої політики й встановлення кількості та ефективності діяльності київських ЗВО у роки нацистської окупації.

Метою статті є характеристика освітніх заходів нацистських загарбників, стратегічних цілей окупаційної адміністрації щодо інтелектуального потенціалу Києва, реконструкція особливостей відновлення діяльності вишів у специфічних умовах «нового порядку».

Окупаційна влада, керуючись ідеологічними засадами расової теорії про неповноцінність слов'ян, намагалася обмежити доступ молоді до вищої освіти. Нацисти вважали, що освічені люди становлять потенційну загрозу, оскільки можуть очолити опір. Тому вони прагнули перетворити українців на некваліфіковану робочу силу, придатну сумлінно працювати на благо Третього Райху. Лише прагматичні міркування змусили окупантів частково змінити свою позицію. Адже дефіцит фахівців у деяких галузях був очевидним. Тому завойовники дозволили функціонування

окремих професійних шкіл і вишів, але намагалися контролювати навчальний процес, щоб виховати лояльних до Райху спеціалістів.

Крім того, окупаційна влада розглядала освіту як потужний важіль ідеологічного впливу на українську молодь і тому вимагала від педагогів відповідно відкоригувати навчальні програми. Часткове відновлення ЗВО мало на меті не стільки забезпечення якісної освіти, скільки формування покоління, лояльного до нацистської ідеології. Реєстрація та облік студентів давали змогу окупантам не лише контролювати освітній процес, а й мобілізувати молодь для примусової праці в Україні та Німеччині. Тобто окупаційна адміністрація прагнула встановити тотальний контроль над освітнім середовищем Києва, перетворивши його на інструмент реалізації своєї ідеологічної та колоніальної стратегії.

Окупація Києва суттєво змінила міський простір, зокрема й освітній. Законодавчі норми щодо вищої освіти, які діяли в межах Райхскомісаріату «Україна», відзначалися значною хаотичністю та підпорядкованістю політичним цілям окупантів. Дозволивши діяльність окремих ЗВО, нацисти намагалися створити видимість відновлення нормального життя в місті, активно висвітлюючи ці заходи в окупаційній пресі.

На початку нацистської окупації, в умовах відсутності чітких, уніфікованих вимог до освітніх закладів, недостатньої координації між чиновниками різних рівнів і наполегливості української громадськості, вживалися заходи з відновлення роботи навчальних закладів Києва. Для цього здійснювався облік студентів і викладачів, оцінювався стан приміщень та матеріально-технічного забезпечення. Зібрані дані систематизувалися у звітах і надсилалися до відділу освіти та культури Київської міської управи (далі — КМУ)³.

Подекуди заклади вищої освіти ініціювали відновлення діяльності на власний розсуд, не чекаючи на офіційні розпорядження окупаційної адміністрації. Передусім це стосувалося установ, чия матеріальна база не була евакуйована або найменше постраждала від бойових дій обох воюючих сторін. Збереження будівель, обладнання навчальних кабінетів і бібліотек у поєднанні з наявністю викладацького складу й студентського контингенту давало змогу оперативно організувати освітній процес.

Однак окупаційна влада прагнула стримати ці стихійні ініціативи. Фактично діяльність викладацької спільноти Києва у 1941 р. обмежувалася суто організаційними заходами й сподіваннями на повноцінне відновлення роботи ЗВО, що не знаходило підтримки в нацистських владних структурах.

¹ Ганіткевич Я. До історії становлення української вищої медичної школи (медичний інститут в окупованому гітлерівцями Києві у 1941–1943 рр.). *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2010. № 3. С. 47–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VSG_2010_3_11 (дата звернення: 12.12.2024); Левченко Ю. Освітня та культурна діяльність Київського педагогічного інституту під час нацистської окупації (листопад 1941 — вересень 1942 рр.). *Світ Кію*. 2021. № 3 (2). С. 30–49. [https://doi.org/10.31392/CW-2021.4\(3-4\).03](https://doi.org/10.31392/CW-2021.4(3-4).03); Цибульський Валерій. Київський гідромеліоративний інститут в період нацистської окупації. *Історія науки і біографістики*. 2021. № 2. С. 201–224. doi.org/10.31073/istnauka202102-13.

² Гінда В. Освітня політика нацистів в Райхскомісаріаті «Україна». *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. пр. 2012. Вип. 15. С. 61–75; Гончаренко О.М., Гончаренко І.В., Куніцький М.П. Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 232 с.; Єржабова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / пер. з нім. Г.П. Задвернюкаа ін. Київ: Наукова думка, 2008. 272 с.; Заболотна Т. Заклади вищої освіти в Україні у роки нацистської окупації: стан та особливості діяльності. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. пр. 2023. Вип. 27. С. 73–120. <https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.073>.

³ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 12–15, 72–78, 113–115 зв., 125–129.

Становище суттєво ускладнилося після появи «Розпорядження про політику вищої школи в Райхскомісаріаті “Україна”» А. Розенберга від 21 січня 1942 р., яке фактично ліквідувало систему вищої освіти на окупованих територіях. Винятком становили лише вузькопрофільні факультети, де відчувався гострий дефіцит кадрів (медицина, ветеринарія, сільське господарство тощо). Через нагальну потребу у фахівцях діяльність таких закладів орієнтувалася передусім на завершення навчання студентами старших курсів. Водночас зарахування до них супроводжувалося обов’язковою ідеологічно-політичною «фільтрацією» довоєнного контингенту. Викладацький склад також проходив перевірку на політичну благонадійність. Науково-освітній процес було цілком підпорядковано прагматичним потребам німецької цивільної адміністрації⁴.

Напередодні війни Київ був потужним освітнім центром. У місті функціонувало 20 закладів вищої освіти, що налічували понад 22 тисячі студентів⁵. Хоча частина здобувачів і викладачів встигла виїхати в липні-серпні 1941 р., жодному з київських вишів не вдалося здійснити повну евакуацію, зокрема вивезти інститутські колективи й матеріально-технічну базу в тиллові райони СРСР. З початком окупації, попри значні втрати, місцева влада й громадськість доклали зусиль для відновлення роботи окремих інститутів й університету, спираючись на наявний професорсько-викладацький склад, студентів і збережене обладнання.

14 жовтня 1941 р. часопис «Українське слово» сповістив про початок реєстрації студентів Київського університету (вул. Короленка^{*}, 60). Відновлення діяльності передбачалося на трьох факультетах (історико-філологічному, природничо-математичному та юридичному), до складу яких входило 48 кафедр⁶. Новопризначений ректор, професор Костянтин Штеппа⁷, затвердив

⁴ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2 / Упоряд. В.М. Косик. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, Львівський державний університет ім. І. Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. С. 107–108.

⁵ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Документи і матеріали. У 2-х ч. Ч. 2 / [ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.В. Бажан, Г.В. Боряк та ін.; упоряд.: І. Азарх, М. Баришполець (Лобода), Т. Вронська та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2021. С. 695.

^{*} Нині вул. Володимирська.

⁶ Оголошення. *Українське слово* (Київ). 1941. 14 жовт. № 30. С. 4.

⁷ Штеппа (інколи трапляється написання Штепа) Костянтин Тодосійович (1896–1958) — історик-візантолог, журналіст, громадський діяч. Доктор історії європейської культури (1927), професор (1927). Активний діяч антикомуністичної еміграції. Середню освіту здо-

розгорнутий штатний розклад. Цей документ обсягом у десять сторінок детально регламентував інституційну структуру університету, фіксуючи перелік посад і персональний склад науково-педагогічних кадрів⁸.

Незважаючи на бойові дії, приміщення університету, його лабораторії, кабінети й допоміжні майстерні переважно збереглися. І хоча частину дороговартісного устаткування евакуювали на початку війни або знищили, матеріальна база була придатною для використання. Попри те, що чимало викладачів виїхало в радянський тил, у місті залишилося достатньо професорів і доцентів для організації навчального процесу.

До війни в університетах навчалося 3500 студентів, на початку нацистської окупації на реєстрацію з’явилася їхня п’ята частина (700 осіб)⁹. Кореспондент газети «Українське слово» зазначав, що молодь щодня приходила до університету й записувалася до числа слухачів. Згідно з планами передбачалося, що студенти V курсу прослухають цикл лекцій, отримають необхідні консультації і зможуть завершити навчання. Водночас дискусійним залишалося впровадження обов’язкової плати за здобуття освіти¹⁰.

За свідченнями доньки К. Штеппи, у Києві під час окупації перебувала значна кількість науковців. Здебільшого вони не змогли евакуюватися не через політичні переконання, а внаслідок незадовільної організації евакуаційного процесу. Саме ці науковці долучилися до відновлення діяльності університету. Втім, освітній процес не набув системного характеру: постійний розклад був

був у Полтавській духовній семінарії (1914). Того ж року вступив на історико-філологічний факультет Петроградського університету. У 1916 р. перейшов до військового училища. Учасник Першої світової та громадянської війн. Закінчив Ніжинський інститут народної освіти (ІНО, 1921). У 1920–1930-х роках очолював кафедри в Ніжинському педінституті та Київському державному університеті (КДУ), був деканом істфаку КДУ. Одночасно співпрацював з ДПУ / НКВС як секретний співробітник. У 1938–1939 рр. перебував під арештом, звільнений «з оперативних міркувань». Під час нацистської окупації Києва — ректор університету, завідувач відділу освіти міської управи й головний редактор газети «Нове українське слово». Співпрацював із СД. У 1943 р. виїхав до Німеччини, згодом — до США. У повоєнний період — провідний експерт антикомуністичного руху, один із засновників мюнхенського Інституту з вивчення СРСР, співробітник радіо «Свобода». Його праця «Russian Historians and the Soviet State» (1962) стала класикою радянознавства. (Див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 65. Спр. С-7401); XX век: История одной семьи / Под ред. А.В. Попова. Москва: Изд-во «РУСАКИ», 2003.

⁸ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 1–10.

⁹ ДАКО. Там само. Спр. 243. Арк. 72.

¹⁰ Дніпрянський Євген. Київський університет Володимира Великого. *Українське слово* (Київ). 1941. 24 жовт. № 39. С. 3.

відсутній, а навчання технічних фахівців обмежувалося семінарськими заняттями¹¹.

Фінансування ЗВО здійснювалося виключно коштом бюджету КМУ, яка у грудні 1941 р. лише налагоджувала свою роботу й не мала достатніх ресурсів. Відсутність матеріальних засобів та цілеспрямована політика окупаційної влади, яка заперечувала потребу у функціонуванні гуманітарних вишів, призвели до остаточного згортання планів із відновлення діяльності університету¹².

20 жовтня 1941 р. міська управа оголосила про відкриття одного з найстаріших та найпрестижніших технічних закладів вищої освіти України — Київського політехнічного інституту (КПІ, вул. Пирогівська, 9). До його складу увійшло вісім довоєнних технічних інститутів міста (індустріальний, технологічний харчової промисловості, інженерно-будівельний, шкіряно-взуттєвий, технологічний силікатів, кінорежисерів, авіаційний та окремі факультети гідромеліоративного вишу). Заклад мав функціонувати у складі п'яти факультетів: механічного, електротехнічного, інженерно-будівельного, хімічно-технологічного й промислово-економічного. Ректором інституту був призначений професор Микола Величківський¹³.

Попри ентузіазм київських освітян і підтримку з боку міської управи, перші місяці роботи КПІ виявилися вкрай складними. Брак фінансування, а також побоювання викладачів і студентів щодо офіційної реєстрації через нестабільну ситуацію в місті й страх перед окупантами суттєво уповільнили процес відновлення інституту. На початку окупації до роботи зголосилося лише 96 викладачів (зокрема, 22 професори та 46 доцентів) з усіх восьми київських технічних вишів, що становило третину довоєнного кадрового складу

одного лише КПІ¹⁴. Плани української громадськості щодо повноцінного освітнього процесу наштотувалися на жорстку позицію загарбників: уже через місяць, 28 листопада 1941 р., керівник відділу політики Генералкомісаріату в Києві Райнгардт¹⁵ вимагав припинити роботу у всіх вищих школах і академічних установах Києва¹⁶.

Ректор КПІ М. Величківський докладав значних зусиль для збереження інституту та підтримки персоналу, намагаючись розв'язати критичні матеріальні проблеми. Задля виживання колективу було організовано господарсько-виробничу діяльність, зокрема роботу електротехнічних майстерень, а з грудня 1941 р. викладачі розпочали виготовлення товарів широкого вжитку (свічок, сірників тощо). Однак 6 лютого 1942 р. ректора заарештували, а інститут закрили¹⁷.

Згодом корпуси КПІ перепрофілювали під потреби окупаційної влади: спочатку там розмістили військовий госпіталь, а пізніше — базу для Науково-дослідного інституту металотехніки. До роботи в лабораторіях останнього залучали окремих науковців КПІ¹⁸. На початку червня 1943 р. установу приєднали до Крайового інституту дослідження сировини¹⁹.

КМУ підтримала ініціативу освітян щодо відновлення роботи Київського педагогічного інституту (б-р Шевченка, 22–24). Окупаційна влада, вбачаючи в ньому потенційний інструмент пропаганди, спочатку сприяла цьому процесу. Адже, на думку завойовників, у місті гостро бракувало вчителів для початкових шкіл, яких вони планували залучати до обробки учнів за нацистською ідеологією, тоді як радянські педагоги розглядалися як непридатні для цієї місії.

7 листопада 1941 р. відділ культури та освіти Київської міської управи видав наказ про створення Київського учительського інституту на базі довоєнних педагогічного й учительського. Новий заклад мав готувати вчителів для загальноосвітніх шкіл. Структура інституту передбачала функціонування шести факультетів (дефектологічного, історичного, мовно-літературного, природничо-географічного, фізико-математичного та дошкільного виховання) з 11 кафедрами. Директором освітнього закладу було призначено

¹¹ Машкевич Стефан. *Элита в оккупации* (Київ, 1941–1943): «сладкая жизнь» или борьба за выживание? Интервью с Аглаей Горман, дочерью Константина Штеппы. *История. Научное обозрение OSTKRAFT* / Под ред. М.А. Колерова. Москва: Модест Колеров, 2024. № 20. С. 155.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 4. Арк. 8–9, 11–14.

¹³ Величківський Микола Іванович (1882–1976) — економіст, український політичний і державний діяч. Перед Другою світовою війною викладав у Кам'янець-Подільському, Житомирському с/г інститутах. У роки нацистської окупації — ректор КПІ, голова Української національної ради (УНРада) у Києві. Одночасно директор Ін-ту економіки, статистики та географії при УАН у Києві. 6 лютого 1942 р. заарештований, згодом звільнений. У квітні 1944 р. очолив поновлену у Львові УНРаду. У липні того ж року емігрував до Кракова, потім переїхав до Братислави. Від 1945 р. — професор і завідувач кафедри статистики Української вищої школи економіки та професор Українського техніко-господарського інституту (обидва у Мюнхені). У 1951 р. переїхав до США. Залишив спогади «Сумні часи німецької окупації (1941–1944 роки)».

¹⁴ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 82–86.

¹⁵ Райнгардт В. (нім. Reinhardt, W.) — керівник відділу ІІа (пропаганди) генерального комісара Київської генеральної округи, камерадшафтсфюрер, гебітскомісар.

¹⁶ Величківський Микола. *Сумні часи німецької окупації. Визвольний шлях*. 1965. № 3 (205). С. 297–298.

¹⁷ Там само. С. 393, 395.

¹⁸ Оголошення. *Нове українське слово* (Київ). 1943. 18 лют. № 41 (359). С. 4.

¹⁹ Досліджування сировини та пального. *Там само*. 5 черв. № 131 (449). С. 4.

доцента В. Завітневича²⁰. Проте, попри амбітні плани та офіційне оголошення 12 грудня 1941 р. про початок роботи, фактичне відновлення навчального процесу постійно відкладалося²¹.

Нацистська адміністрація не дозволила інституту розгорнути повноцінну діяльність. Хоча штатний розклад КМУ затвердила ще в грудні, фактично працювало тільки 11 осіб адміністративно-господарського персоналу²²; навчання так і не розпочалося. Попри це, у донесенні начальника поліції безпеки та СД Києва за березень — початок квітня 1942 р. вказувалося, що Учительський інститут має бути збережений для підготовки педагогічних кадрів для «нижчих» шкіл та надання їм методичної допомоги²³.

У січні 1942 р. директор учительського інституту ініціював підготовку нових шкільних підручників. Для цього при закладі була створена Комісія українських освітян (комісія авторів підручників). Незважаючи на обмежені ресурси, вдалося підготувати 18 підручників для I–IV класів і передбачалося створення ще 15 — для V–VI класів²⁴.

Станом на 18 травня 1942 р. після п'ятимісячної перерви було заплановано відновлення роботи початкових («народних») шкіл. Для підтримки вчителів при інституті організували п'ять науково-методичних кабінетів (педагогіки і психології, мови й літератури, фізики, природознавства й математики). Газета «Нове українське слово» з цього приводу повідомляла, що за 13 днів (від 18 травня до 4 червня) ці кабінети відвідали

249 вчителів, які отримали індивідуальні й групові тематичні консультації²⁵.

Попри початкові плани, відновлення роботи Київського учительського інституту затягнулося. Лише у вересні 1942 р., за розпорядженням райхскомісара України Е. Коха, це питання було знову порушене. Однак на той момент уже планувалося відкриття «Німецького педагогічного інституту» для підготовки вчителів-німців²⁶. У донесенні начальника поліції безпеки та СД Києва від 1 жовтня 1942 р. йшлося про створення закладу з короткостроковими курсами для допоміжного персоналу з акцентом на практичній підготовці²⁷. Кияни сприйняли цю новину із сарказмом: «Прийшов подивитися на те місце, де тисячу років тому вперше ступила нога переможної германської раси на київських горах, а тепер, через тисячу років, відкрився німецький педагогічний інститут для німців, що має великі завдання в створенні тут Великонімеччини і де майорить прапор великого німецького народу... за рік-два він випустить перших учителів для онімечення “східного простору”»²⁸. Зрештою, через зміну пріоритетів окупаційної адміністрації, цей проєкт не був реалізований. Приміщення та майно Київського педагогічного вишу було законсервовано й охоронялося його адміністрацією²⁹.

Особливу увагу окупаційна влада приділяла сільськогосподарській освіті. Хоча спочатку нацисти не заперечували проти відкриття аграрних інститутів, вони не надавали їм реальної підтримки. Лише у 1942 р., відчувши гострий дефіцит фахівців, зокрема агрономів і зоотехніків, окупанти рекомендували українським освітянам організувати профільні навчальні заклади, переважно школи. Як зазначав кореспондент окупаційного часопису, «...брак кваліфікованих агрономів із закінченою освітою гальмує швидке відродження сільського господарства України...» (читай — ефективне пограбування. — Т. 3.). Відповідно до німецьких директив, передбачалося відкриття 10–12 спеціальних шкіл і п'яти сільськогосподарських інститутів (зокрема, у Києві, Умані, Херсоні, Харкові та Мелітополі) з обмеженим контингентом — до 130 осіб у кожному³⁰.

²⁰ Завітневич Василь Прокопович (1899–1983) — український педагог, юрист, літературознавець, музикознавець, хоровий диригент. У 1930-х роках викладав українську мову та літературу у вишах Києва. 1938–1941 рр. — декан мовно-літературного ф-ту Київського державного педагогічного ін-ту ім. О.М. Горького. У роки нацистської окупації — директор Київського учительського вишу. Від липня 1942 р. — очільник методично-консультаційного бюро відділу культури і освіти КМУ. Керівник Комісії у справах українського правопису. 1943 р. виїхав до Німеччини, з 1948 р. мешкав у США. Упродовж 1948–1978 рр. — диригент хору собору Св. Володимира в Нью-Йорку, у 1952–1982 рр. — директор Науково-богословського інституту УПЦ в США. Видатний упорядник духовної музики, який видав 10 збірників літургійних співів. Брав активну участь у розбудові центру в Саут-Баунд-Бруку та діяльності Ради Митрополії УАПЦ.

²¹ Учительський інститут. *Українське слово* (Київ). 1941. 3 груд. № 73. С. 4.

²² ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 24а. Арк. 170; Спр. 294. Арк. 3, 18; Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 77.

²³ Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проєкту) та ін. Київ: Аеростат, 2012. С. 140.

²⁴ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 175. Арк. 24.

²⁵ Методична допомога вчителю. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 9 черв. № 130 (145). С. 4.

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 145 зв.; Педагогічний інститут в Києві. *Звягельське слово*. 1942. 19 верес. № 55. С. 3.

²⁷ Гончаренко І.В. Педагогічна освіта на теренах Генерального округу «Київ» Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Мандрівець*. 2011. № 2. С. 37.

²⁸ Гуменна Докія. Хрещатий Яр. Роман-документ. Нью-Йорк, 1956. С. 257–258.

²⁹ Гончаренко І.В. Педагогічна освіта на теренах Генерального округу «Київ» Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). С. 37.

³⁰ Січковий С. Відбудова сільськогосподарської освіти. *Мариупольська газета*. 1942. 15 жовт. № 132. С. 1.

Підготовчі роботи з відновлення Київського сільськогосподарського інституту розпочалися ще восени 1941 р.³¹ Однак заклад зазнав значних руйнувань і потребував серйозних ремонтно-відновлювальних робіт. Ситуацію ускладнювала істотна віддаленість інституту від центру міста (Голосіїв) і відсутність належного транспортного сполучення. Працівникам вишу доводилося щодня долати близько 8 км пішки в один бік. Водночас матеріальна база поступово розграбовувалася місцевим населенням³².

Незважаючи на труднощі, група колишніх співробітників (6 професорів, 12 доцентів, 3 асистентів і 6 лаборантів) взялася за відбудову навчальних корпусів³³. Директором інституту став професор Федір Юрков³⁴. Він звернувся до завідувача відділу культури та освіти КМУ з проханням виділити 7 500 крб для оплати праці 15 викладачів³⁵. Однак міська адміністрація визнала фінансування ремонту нерентабельним і передала для потреб освітньої установи частину приміщень колишнього Інституту соціалістичного землеробства (вул. Фундуклеївська, 46). Співробітники за короткий термін облаштували нові кабінети. Однак адаптація до нових умов виявилася непростою: під тиском окупаційної влади довелося розробляти нові навчальні плани й структуру інституту. Через відсутність нових підручників викладачі були змушені використовувати радянські видання, попередньо вилучаючи з них ідеологічні пасажі³⁶.

Особливістю вступної кампанії стала вимога до абітурієнтів надавати разом із заявою дозвіл від бюро вербування на роботу в Німеччину³⁷. Це автоматично позбавляло можливості навчатися тих осіб, які уникали реєстрації на біржі праці.

Освітній процес відновлювався поетапно: від 1 лютого 1942 р. розпочалися заняття для IV і V курсів, а 10 листопада того ж року — для студентів

молодших курсів. Йшлося насамперед про продовження навчання молоді, яка розпочала його за радянської часів у вишах Києва, Глухова, Білої Церкви й Житомира. Станом на лютий 1942 р. до занять стало 388 студентів (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл студентів Сільськогосподарського інституту за відділеннями та курсами (лютий 1942 р.)

Назва відділення	I курс	II курс	III курс	Разом
Агрономічне	138	25	19	182
Технологічне	64	15	34	113
Механізаційне	48	15	30	93
Разом	250	55	83	388

Структура студентського контингенту, відображена в таблиці, демонструє, що найбільше слухачів обрало агрономічні спеціальності (182 студенти). Технологічний (113) та механізаційний (93) напрями мали меншу чисельність студентів. Привертає увагу низька кількість другокурсників, що, ймовірно, зумовлено виїздом з міста або переходом до інших навчальних закладів. За національним складом переважали українці (356 осіб, або 92 %), також були росіяни (21), фольксдойчі (4) та інші національності — 7³⁸.

Відсутність у статистиці даних про IV та V курси дисонує з повідомленнями окупаційної преси про практику старшокурсників-агрохіміків на дослідних полях у Голосіїві. Така невідповідність може пояснюватися наказом нацистської влади про скорочення терміну навчання до трьох років, внаслідок чого III курс фактично ставав випускним³⁹.

Викладацький склад інституту скоротився майже вдвіть — до 19 осіб (проти 200 у довоєнний період). Навчальне навантаження було збільшене до 9 годин на добу, а основний акцент зміщений на прикладні дисципліни та практичну підготовку фахівців для потреб сільського господарства⁴⁰.

Крім того, до сільськогосподарського вишу було приєднано колишній Лісогосподарський інститут (вул. Фундуклеївська, 46), матеріально-технічна база й будівлі якого зазнали значних руйнувань на початку війни. Становище ускладнювалося віддаленістю закладу від міста (10–12 км). З довоєнного професорсько-викладацького складу в Києві залишилося лише 6 професорів (завідувачів кафедр), 12 доцентів, 8 асистентів та 6 лаборантів⁴¹. Станом на липень 1941 р. у Києві перебувало 640 студентів цього інституту,

³¹ Величківський М. Вища сільськогосподарська освіта в Києві (порядком обговорення). *Українське слово* (Київ). 1941. 2 лист. № 47. С. 3.

³² ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 134, 139.

³³ Там само. Арк. 74.

³⁴ Юрков Федір Олексійович (1874–?) — фахівець у галузі тваринництва, професор. У довоєнний період (1937–1938) обіймав посаду завідувача кафедри технології виробництва молока і м'яса Білоцерківського сільськогосподарського інституту. Станом на 12 травня 1942 р. — директор Київського сільськогосподарського інституту. Подальша доля достеменно не встановлена. Відомо, що після вигнання нацистських окупантів науковець із таким прізвищем та ініціалами працював викладачем, а згодом очолював кафедру тваринництва Уманського сільськогосподарського інституту.

³⁵ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 134.

³⁶ Там само. Арк. 134, 139; Оголошення. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 13 січ. № 8 (23). С. 4; В Київському сільськогосподарському інституті. *Там само*. 22 січ. № 16 (31). С. 4.

³⁷ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Арк. 674.

³⁸ Там само. Арк. 672–679; ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 80; В Київському сільськогосподарському інституті. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 22 січ. № 16 (31). С. 4; Київський Сільсько-господарський інститут. *Український голос* (Луцьк). 1942. 26 лют. № 9 (24). С. 7.

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Арк. 675.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 81.

проте після оголошення про початок навчання під час окупації зареєструвалася лише половина з них. Причому 30 осіб — студенти V курсу, яким залишилося навчатися два місяці до складання випускних іспитів⁴². Характерно, що у 1943 р. сільськогосподарський інститут було реорганізовано в аграрну школу⁴³, що свідчило про відсутність у окупаційної влади наміру розвивати вищу аграрну освіту в Україні.

Як зазначалося вище, на початку нацистської окупації Києва Технологічний інститут харчової промисловості мав увійти до складу Політехнічного інституту. Однак через неможливість налагодити роботу останнього співробітники вишу ініціювали відновлення автономної діяльності. З 15 березня 1942 р. інститут розпочав роботу в приміщенні Хімічно-технологічного інституту (Повітрофлотське шосе, 85). Використовуючи гостру потребу окупаційної влади в інженерних кадрах для цукрової, спиртової та броварної галузей, керівництво закладу домоглося дозволу на навчання студентів IV–V курсів із різних міст. Після інтенсивного теоретичного курсу та сесії слухачі вже у червні перейшли до дипломного проєктування. Завершення навчання було заплановане на 1 вересня 1942 р.⁴⁴

Паралельно київські освітяни докладали зусиль для відновлення діяльності Ветеринарного інституту (вул. Фундуклеївська, 16/18 у будівлі школи № 47) у складі двох факультетів — ветеринарного й зоотехнічного. Попри плани розпочати його роботу ще восени 1941 р., процес затягнувся через знищення основних корпусів вишу й обладнання. Збереглася лише добре укомплектована ветеринарна клініка. Тривалий час окупаційна влада відмовляла у відкритті цього ЗВО, натомість у травні 1942 р. розглядалася можливість відкриття лише ветеринарної школи⁴⁵.

Зрештою гостра потреба у ветеринарних кадрах змусила загарбників відновити інститут під егідою ветеринарного відділу Київського генерал-комісаріату. Директором став Олександр Корсунський⁴⁶. Зарахування студентів на всі

курси здійснювалося без вступних іспитів. На перший курс подали документи 170 осіб, на старші — менше (наприклад, на четвертий — 60), оскільки частина студентів перевелася до інших вишів, які відновили роботу вже восени 1941 р. Навчання для старшокурсників, розраховане на 9 семестрів, розпочалося 7 вересня 1942 р. З метою забезпечення належних умов для навчального процесу розглядалося питання організації гуртожитку та їдальні⁴⁷. Прагнучи використати потенціал інституту для наукових досліджень, влада залучала провідних фахівців, зокрема Івана Розгіна⁴⁸.

У 1943 р. на базі інституту створили Краєвий інститут ветеринарії під керівництвом професора Штоса з Мюнхенського університету. Основним завданням вишу стало дослідження місцевих хвороб тварин та розроблення оптимальних методів їх годівлі. З наближенням фронту, у жовтні 1943 р., інститут евакуювали до Кам'янця-Подільського, а згодом, у січні 1944 р., — до Мюнхену, його наукову частину вивезли до Кенігсберга⁴⁹.

Київський гідромеліоративний інститут (КГМІ) (вул. Рейтарська, 37) став одним із небагатьох закладів вищої освіти Києва, що продовжили функціонувати в умовах нацистської окупації. Завдяки збереженню основного професорсько-викладацького складу (7 професорів, 9 доцентів, по 6 викладачів й асистентів⁵⁰), значної кількості

тут. На початку 1943 р. одночасно — український директор НДІ ветеринарії та тваринництва. Від 1944 р. — професор Українського технічно-господарського інституту, 1945–1949 рр. — голова Українського допомогового комітету в Мюнхені. Від 1949 р. — у ветеринарних установах м. Міннеаполіс (США).

⁴⁷ Оголошення. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 25 черв. № 144 (159). С. 4; КС. Київ за книжкою. *Краківські вісті*. 1942. 15 верес. № 204 (651). С. 2; Ветеринарний інститут у Києві. *Коростишівські вісті*. 1942. 26 верес. № 15. С. 2.

⁴⁸ Розгін Іван Федорович (1897–1972) — доктор біологічних наук (1937), професор, академік Української вільної АН. Ініціатор створення Українського ветеринарного товариства. Перед війною здобув ступінь кандидата біологічних наук без захисту дисертації (1936), старший науковий співробітник (1937). 1939–1941 рр. — заступник директора Дніпропетровського сільськогосподарського інституту з навчальної та наукової роботи. Під час нацистської окупації обіймав посаду ректора Дніпропетровського державного українського університету. Наприкінці вересня 1942 р. переїхав до Києва, де очолив кафедру патологічної фізіології Київського ветеринарного інституту. У жовтні 1943 р. разом з інститутом виїхав до Кам'янця-Подільського, у 1944 р. — до Мюнхена. У 1950 р. емігрував до США, де працював спочатку в Інституті з вивчення раку (Детройт), а згодом — у великому американському шпиталі. Див.: Наші випускники. Національний університет біоресурсів і природокористування України. URL: <https://pubip.edu.ua/node/1960> (дата звернення: 10.12.2024).

⁴⁹ Дослідчий інститут ветеринарії. *Голос* (Берлін). 1943. 21 лют. № 8 (103). С. 4.

⁵⁰ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 82.

⁴² Там само. Арк. 113–114.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 243а. Арк. 80–81.

⁴⁴ Для студентів-дипломантів. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 13 черв. № 134 (149). С. 3.

⁴⁵ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 74; Відкриття ветеринарної школи у Києві. *Вінницькі вісті*. 1942. 20 груд. № 101 (143). С. 3.

⁴⁶ Корсунський Олександр Миколайович (1893–1984) — мікробіолог, громадський діяч. Дійсний член НТШ. 1930–1933 рр. — завідувач кафедри Кам'янець-Подільського інституту, 1934–1941 рр. — Білоцерківського сільськогосподарського інституту. 1931–1932 рр. заарештований у справі Спілки Визволення України. У роки Другої світової війни — заступник голови Київського обласного комітету, брав участь у створенні УНР у Києві. У вересні 1942 р. очолив Київський ветеринарний інсти-

студентів і матеріально-технічної бази (лабораторії, кабінети та бібліотека) виш розпочав роботу під керівництвом доцента Я. Сніцаря⁵¹.

Основним напрямом роботи закладу в цей період стала наукова діяльність. Структурно інститут поділявся на два відділи: науково-дослідний і навчальний. Через складні окупаційні умови першим у січні 1942 р. відновив роботу науково-дослідний відділ. Виконуючи завдання німецької адміністрації, вчені КГМІ зосередилися на прикладних темах: земельна меліорація в Україні, водогосподарські потреби Криму, зволоження ґрунтів, пользахисні смуги, зрошення Півдня України й меліорація правобережного Полісся. Крім того, інститут координував діяльність науково-дослідних станцій по всій Україні⁵².

Навчальний відділ інституту розпочав роботу 1 березня 1942 р., об'єднавши три факультети: гідромеліоративний, торфомеханічний та агро-меліоративний. Спершу до занять стали лише студенти IV та V курсів, а восени — решта слухачів. У травні 1942 р. 33 п'ятикурсники, які розпочали навчання ще у 1937–1938 рр., успішно захистили дипломні проекти й отримали кваліфікацію інженерів. Теоретична підготовка поєднувалася з практикою на таких важливих об'єктах, як Київський водогін та Управління залізниць⁵³.

У серпні 1942 р. відбувся набір на I курс. До лав студентства долучилося 206 абітурієнтів. Загальна кількість слухачів зросла майже вдвічі — до 369 осіб. Паралельно збільшився і викладацький склад — з 40 до 79 педагогів⁵⁴.

Однак стабільність була ілюзорною. За свідченнями студента Андрія Шафаренка, інститут функціонував лише до січня 1943 р. Поширені серед молоді чутки про розпуск закладу й відправлення

на примусові роботи до Німеччини⁵⁵ мали під собою реальне підґрунтя: згідно з розпорядженням Е. Коха від 4 жовтня 1942 р., молодь віком від 15 років підлягала загальній трудовій повинності⁵⁶.

Унаслідок критичної ситуації з кваліфікованими кадрами й наполегливих вимог А. Розенберга навчання ненадовго вдалося відновити на початку 1943 р. Проте вже в лютому німецькі війська зайняли частину корпусів КГМІ, що призвело до припинення занять для більшості курсів (крім випускних) і скорочення персоналу. 8 травня 1943 р. розпорядженням генералкомісаріату заклад об'єднали з Інститутом гідрології, утворивши «Водний інститут організації Тодта». Плани керівництва щодо відновлення навчання восени 1943 р. не були реалізовані через наступ радянських військ⁵⁷. Під час відступу нацисти завдали інституту непоправної шкоди: будівлі було зруйновано, унікальна лабораторія та бібліотека згоріли, а цінне обладнання вивезли до Німеччини⁵⁸.

Окремим пріоритетом окупаційної влади був суворий санітарно-епідеміологічний контроль. Свідчення вищезгаданої Аглаї Штеппи підтверджують особливу увагу німців до роботи малярійних станцій у Києві, зокрема в районах із високою вологістю (Голосіїв, Мишоловка). Побояючись спалахів малярії серед військового контингенту (німецьких, угорських та італійських підрозділів), влада негайно реагувала на виявлення личинок комарів терміновою хімічною обробкою водойм, до якої залучали переважно місцевих працівників під суворим наглядом німецьких фахівців⁵⁹.

Налагодження роботи закладів охорони здоров'я виявило істотний брак медичних кадрів. З огляду на необхідність усунення гострої нестачі фахівців окупаційна адміністрація була вимушена піти на поступки, надавши дозвіл на часткове відновлення діяльності Київського медичного інституту (КМІ, 6-р Шевченка, 13). Ініціаторами цього процесу виступили професор Б. Кучеренко⁶⁰

⁵¹ Сніцар Яків Овсійович (1907–?) — інженер-меліоратор, доцент. Закінчив Київський гідромеліоративний інститут (1929). Зять професора М. Тюленева. Від жовтня 1941 р. до червня 1943 р. обіймав посаду директора КГМІ. Існують суперечливі дані щодо його подальшої долі. За однією версією, під час наближення Червоної Армії він виїхав із Києва разом із відступаючими німецькими військами та згодом емігрував до Канади (Цибульський Валерій. Київський гідромеліоративний інститут в період нацистської окупації. С. 217). Водночас у радянських джерелах особа з таким прізвищем та ініціалами згадується у 1960-х роках як інженер інституту «Укрводканалпроект». (Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко (кер. кол. упоряд.) та ін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012 С. 161).

⁵² Сніцар Я. Гідромеліоративний інститут. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 2 серп. № 177 (192). С. 4.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Цибульський Валерій. Київський гідромеліоративний інститут... С. 208–209.

⁵⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 5. Спр. 61018. Арк. 12.

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 12.

⁵⁷ Оголошення. *Нове українське слово* (Київ). 1943. 8 верес. № 211 (529). С. 4; Цибульський Валерій. Київський гідромеліоративний інститут... С. 216.

⁵⁸ Цибульський Валерій. Київський гідромеліоративний інститут... С. 217.

⁵⁹ Машкевич Стефан. Еліта в окупації (Київ, 1941–1943): «сладкая жизнь» или борьба за выживание? С. 152.

⁶⁰ Кучеренко Борис Павлович (1910–1942) — український патологоанатом, професор (1940). Працював викладачем у Київському медичному ін-ті та Ін-ті удосконалення лікарів, паралельно обіймав посади зав. патолого-анатомічного відділу та заст. директора з наукової роботи Київського туберкульозного ін-ту. 1935 р. здобув ступінь доктора медичних наук. Входив до складу вченої ради Наркомату охорони здоров'я УРСР, був заст. голови патолого-анатомічної комісії при НКОЗ. Під час Другої світової війни — проректор та професор КМІ. Брав участь у перегляді на-

(завідувач кафедри патологічної анатомії КМІ) та колишній асистент факультетської хірургічної клініки д-р О. Лазуренко⁶¹, останній був призначений директором вишу⁶².

КМІ було створено згідно з постановою міської управи від 20 жовтня 1941 р. шляхом об'єднання двох довоєнних медичних інститутів міста⁶³. Вже 3 листопада розпочалися заняття для 85 старшокурсників, а згодом — для студентів молодших курсів⁶⁴. Загалом до кінця листопада 1941 р. кількість слухачів досягла 556 осіб (158 — на другому курсі, 177 — на третьому, 130 — на четвертому, 90 — на п'ятому)⁶⁵. У лютому 1942 р. відбулася нова вступна сесія, до навчання долучилося ще 485 студентів⁶⁶. Постійний добір на старші курси упродовж навчального року став характерною рисою тогочасної вищої школи.

Навчання в інституті було платним (300 крб на рік), що було цілком прийнятною сумою, оскільки вона не перевищувала середню місячну зарплату (477 крб)⁶⁷. Українська адміністрація ініціювала надання пільг жертвам радянських репресій, що нацисти використовували у власних пропагандистських цілях, вимагаючи широкого висвітлення таких фактів у періодиці⁶⁸.

Станом на травень 1942 р. штат інституту налічував 315 співробітників, серед яких було 25 професорів⁶⁹. Навчальний процес

вчальних планів і програм, вилучаючи зідеологізовані дисципліни радянського періоду. У квітні 1942 р. заарештований окупаційною владою, згодом розстріляний. (ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 243а. Арк. 70–91).

⁶¹ Лазуренко Олексій Савич (1884–?) — кандидат медичних наук, професор, директор Київського медінституту на початку нацистської окупації. За одними джерелами, заарештований та розстріляний нацистськими окупантами у квітні 1942 р. (Ганіткевич Я. До історії становлення української вищої медичної школи...). Однак це твердження суперечить іншим документальним свідченням. Зокрема, О. С. Лазуренко згадується у донесенні начальника поліції безпеки та СД у Києві від 15 вересня 1942 р. (ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4.).

⁶² ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 119. За свідченнями д-ра Зюкова, Лазуренко був номінальним директором вишу й не мав реальних повноважень. Фактичну координацію діяльності закладу здійснював доктор Носовський — заступник зав. відділу охорони здоров'я генерального комісаріату Києва доктора Гроскопфа. (ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 243А. Арк. 82).

⁶³ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 38.

⁶⁴ Там само. Спр. 243. Арк. 13.

⁶⁵ Життя Києва. Київський державний медичний інститут. *Останні Вісті* (Київ). Понеділкове видання «Українського Слова». 1941. 24 листоп. № 2. С. 5.

⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 476. Арк. 338.

⁶⁷ Заболотна Тетяна. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації (за матеріалами преси). *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. пр. 2015. Вип. 17. С. 130.

⁶⁸ Голубенко С. Радість молоді. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 31 січ. № 23 (38). С. 4.

⁶⁹ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 14.

здійснювався за адаптованими програмами медичного факультету Берлінського університету ім. Фрідріха Вільгельма, проте відбувався у надзвичайно складних умовах. Через заборону збиратися групами понад 10 осіб лекційна форма навчання фактично була неможливою. За свідченнями професора А. Зюкова⁷⁰, заняття мали фрагментарний характер, проходили в холодних приміщеннях і за гострої нестачі обладнання, що перетворювало освітній процес на «жалюгідну карикатуру»⁷¹.

Навесні 1942 р. розпочалися репресії проти керівництва вишу. Б. Кучеренка та О. Лазуренка підозрювали у зв'язках з українським націоналістичним підпіллям. Професора Кучеренка згодом розстріляли, а за Лазуренком було встановлено нагляд поліції безпеки⁷². Попри поширену в пресі помилкову інформацію про призначення нового директора (Р. Скуренка)⁷³, О. Лазуренко, ймовірно, залишався на посаді до моменту закриття закладу⁷⁴.

Влітку 1942 р. відбувся випуск 125 молодих лікарів, яких одразу направили до лікарень Києва та лівобережних районів. Нова вступна кампанія викликала ажіотаж: на 350 місць претендувало понад 1000 абітурієнтів (здебільшого жінок), оскільки студентський квиток давав шанс уникнути депортації до Німеччини⁷⁵.

⁷⁰ Зюков Анатолій Матвійович (1886–1953) — лікар-інфекціоніст, доктор медицини (1927), професор (1928). Працював у Київському медичному ін-ті: зав. кафедри інфекційних хвороб (1927–1953); водночас науковий керівник Київського інституту туберкульозу й Інституту охорони материнства та дитинства (1930–1935), зав. однойменної кафедри Київського інституту удосконалення лікарів (1934–1941). Під час німецької окупації — у Лікарні ім. Жовтневої революції (1-й міській клінічній лікарні) та медичному інституті. Після визволення Києва як медичний експерт входив до складу комісії зі встановлення та розслідування злочинів нацистських загарбників. Від 1943 р. — завідувач кафедр факультетської терапії та пропедевтичної терапії; з 1944 р. — завідувач кафедри інфекційних хвороб Київського медичного інституту. Одночасно обіймав посади заступника голови епідеміологічної секції вченої ради НКОЗ УРСР, заступника голови Київського філіалу товариства мікробіологів, епідеміологів та інфекціоністів. Брав активну участь в організації Інституту інфекційних захворювань, у якому в 1949–1950 рр. працював завідувачем 2-м клінічним відділенням, а в 1950–1951 рр. — в.о. заступника директора з наукової частини та науковий керівник відділів, які досліджували захворювання дихальних шляхів і черевний тиф.

⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 243а. Арк. 84–85.

⁷² Там само. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 476. Арк. 344.

⁷³ Олексій Андрійович Івакін. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 10 квіт. № 80 (95). С. 4; Поправка. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 11 квіт. № 81 (96). С. 4.

⁷⁴ Р. С. У Вінницькому медінституті. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 18 серп. № 190 (205). С. 4.

⁷⁵ Садовська Р. Вступники і випускники. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 20 серп. № 192 (207). С. 4. Натомість, за німецькими документами, аж 1232 особи було прийнято на навчання. Оскільки 125 лікарів завершили

Проте вже 1 листопада 1942 р. нацистська адміністрація перейменувала інститут на «Полімедікум», що стало прелюдією до його ліквідації. Окупаційна преса повідомила, що слухачі всіх відділів зобов'язані з'явитися до канцелярії закладу (бул. Шевченка, 13) для переєстрації та отримання нових посвідчень⁷⁶. Насправді окупанти планували вивезти молодь на примусові роботи до Німеччини.

Оскільки цей захід не приніс очікуваних результатів, 13 листопада 1942 р. окупаційна влада офіційно оголосила про припинення діяльності інституту. Студентам запропонували «добровільно» виїхати до Райху. Від поїздки звільнялися лише особи, які завершували навчання на старших курсах. Більшість слухачів, намагаючись уникнути невільничої праці, почала переховуватися за межами Києва. Попри це, близько ста студентів стали жертвами облав «мисливців» на прачездатне населення й були примусово вивезені⁷⁷.

Ті, хто наважився на втечу, наражали на небезпеку не лише себе, а й свої родини. Зарозпорядженням голови КМУ Л. Форостівського від 21 листопада 1942 р., студентів, які не з'явилися на біржу праці, та членів їхніх родин позбавляли продовольчих карток, що в умовах окупованого міста було фактичним приреченням на голод⁷⁸.

Незважаючи на офіційне закриття закладу, професорсько-викладацький склад продовжував докладати зусиль для збереження матеріально-технічної бази. Це питання стало критичним у 1943 р., коли нацисти посилили грабіжницьку політику щодо наукового майна. З наближенням фронту частина викладачів і лікарів, побоюючись репресій з боку радянської влади, залишила Київ разом із німецькими військами⁷⁹. Загалом, попри надскладні умови окупації, Київський медичний інститут встиг підготувати 125 лікарів, надавши частині студентської молоді шанс тимчасово уникнути долі оstarбайтера.

Всеукраїнська спілка споживчих кооперативних організацій (Вукоопспілка), яка розгорнула діяльність по всій Україні, прагнула організувати перекваліфікацію власних кадрів. Із цією метою в Києві створювалися короткотермінові курси підвищення кваліфікації. Окрім того, розглядалася можливість підготовки фахівців через мережу

постійних навчальних закладів. Таким мав стати Кооперативний інститут у Києві (планувалося набрати на I курс 200 слухачів). І хоча окупаційна преса повідомляла про початок роботи вишу 2 серпня 1942 р.⁸⁰, документальних свідчень функціонування закладу наразі не виявлено.

Аналіз повідомлень газети «Нове українське слово» свідчить про системну деградації київської вищої школи, що виявлялася в перетворенні класичних вишів на вузькоспеціалізовані інститути. Метою такої реорганізації було не формування висококваліфікованих фахівців, а прискорена підготовка персоналу для задоволення нагальних потреб окупаційної влади. Навчальні програми було максимально спрощено, а головний акцент зміщено на прикладні навички⁸¹.

Парадоксально, що на тлі жорстких обмежень, які дозволяли існування лише вишів медичних, сільськогосподарських, ветеринарних і технічних напрямів, у Києві здійснювалися спроби відродити мистецьку освіту.

Зокрема, планувалося відновлення діяльності Художнього інституту (Вознесенський узвіз, 22) як провідного осередку художньої освіти України. Цей навчальний заклад мав об'єднати майбутніх архітекторів, художників і скульпторів. Організатори ретельно готувалися до відкриття: облаштовували кабінети й майстерні, формували навчальні програми, комплектували обладнання⁸². Однак реалізувати ці амбітні плани в умовах окупації не вдалося. Будівлю інституту було вилучено під біржу праці, а діяльність у художніх майстернях, що змушені були переміститися у підвальні приміщення, звелася до виконання лише виробничих завдань⁸³. Тільки влітку 1942 р. вдалося заснувати художню студію, обмеживши навчання дітей віком до 14 років. Річна плата становила 100 крб, а курс навчання тривав лише пів року⁸⁴. Також розглядалося питання про відкриття художньо-промислової ремісничої школи з півторарічним терміном навчання для підлітків (13–18 років)⁸⁵. Утім, ці заклади не належали до системи вищої освіти.

Незважаючи на інституційні обмеження, окремі митці продовжували викладацьку

навчання, то загальна кількість студентів досягла 2483 особи (ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 476. Арк. 338).

⁷⁶ Оголошення. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 1 лист. № 255 (270). С. 4; Оголошення. *Там само*. 6 лист. № 259 (274). С. 4.

⁷⁷ Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика... С. 142.

⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 285. Арк. 31.

⁷⁹ Там само. Спр. 243а. Арк. 88–89; Ганіткевич Я. Українська вища медична школа в окупованому гітлерівцями Києві...

⁸⁰ З Києва. *Рідна земля* (Львів). 1942. 8 серп. № 31 (43). С. 4; *Станіславівське слово*. 1942. 8 серп. № 1 (31). С. 4; *Тернопільський голос*. 1942. 8 серп. №2 (31). С. 4 та інші.

⁸¹ Інститути в Києві. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 23 верес. № 221 (236). С. 3.

⁸² Костирка П. Київський художній інститут. *Література і мистецтво* (Київ). 1941. 29 жовт. № 2. С. 2.

⁸³ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 177. Арк. 2 зв; Виробничо-художні майстерні. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 28 квіт. № 95 (110). С. 4.

⁸⁴ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 30. Арк. 1; Р. Художня студія. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 18 серп. № 190 (205). С. 4.

⁸⁵ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 30. Арк. 3.

практику в приватному порядку. Так, Георгій Малаков⁸⁶ мав змогу навчатися у таких визначних майстрів, як Іван Хворостецький⁸⁷, Олександр Фомін⁸⁸ та Віктор Мерний⁸⁹.

Окупаційна преса повідомляла, що з грудня 1941 р. розпочав діяльність Київський театральний інститут (вул. Хрещатик, 58). Під керівництвом режисера О. Фомина викладалися сценічно-технічні дисципліни — мистецтво слова, ритміка та інші, спрямовані на формування етики, уважності, розвитку динамізму тощо. За загально-освітні й теоретичні предмети (історія світової літератури, українська та німецька мови, історія України, всесвітня історія) відповідали фахівці секції гуманітарних наук, очолюваної В. Гаєвським⁹⁰.

⁸⁶ Малаков Георгій Васильович (1928–1979) — графік. Заслужений художник УРСР (1974). Член Спілки художників України (1960). Брат відомого киевознавця Дмитра Малакова. Учасник міських, республіканських, всесоюзних, зарубіжних мистецьких виставок від 1943 р. Автор ілюстрацій до творів на військову та пригодинницьку тематику. Особливе місце у творчості митця посідає серія робіт, присвячених життю Києва в роки нацистської окупації.

⁸⁷ Хворостецький Іван Федорович (1888–1958) — живописець. Член Спілки художників України (1949). Викладацьку діяльність розпочав у Київському художньому технікумі (1929–1934). З 1935 р. працював у Київському художньому інституті: спочатку асистентом, а з 1940 р. — доцентом. Водночас викладав у Київському інженерно-будівельному інституті (1932–1936) та інших навчальних закладах міста. З 1936 р. керував студією образотворчого мистецтва в Палаці піонерів у Києві. Мистецька спадщина художника зазнала значних втрат: його іконописні роботи були знищені радянською владою, а велика кількість полотен згоріла під час Другої світової війни. Учасник всеукраїнських, всесоюзних, міжнародних мистецьких виставок від 1927 р. Персональні — у Києві, Львові, Тернополі, Кременці, Почаєві, Херсоні, Москві.

⁸⁸ Фомін Олександр Іванович (1879–1947) — український живописець і педагог. Член Спілки художників України (1939). Від 1924 р. викладав у політехнічному, від 1934 р. — у художньому інституті; від 1945 — професор. Працював у галузях пейзажу й портрета в реалістичних традиціях.

⁸⁹ Мерний Віктор Михайлович (1885–1943) — український живописець, спортсмен. Учасник й організатор пересувних виставок художників-киян (1913–1917). Бронзовий призер із важкої атлетики у середній вазі на 1-й Всеросійській олімпіаді в Києві (1913). Див: Малаков Д. Оті два роки: у Києві при німцях. Київ: Амадей, 2002. С. 196–203, 208–209.

⁹⁰ Гаєвський Валентин Григорович (1902–1990) — український театрознавець, педагог. Кандидат історичних наук (1935), кандидат мистецтвознавства (1940). Дійсний член УВАН, НТШ. У 1930-х роках викладав у мистецьких навчальних закладах. У роки нацистської окупації Києва — доцент консерваторії, директор Театрального музею. З наближенням радянських військ до Києва емігрував до США. Був доцентом Українського Вільного Університету. У США брав активну участь у діяльності Об'єднання митців української сцени (ОМУС), займався архівацією та дослідженням історії українського театру; Театральний інститут розпочинає роботу. *Українське слово* (Київ). 1941.

Окрім того, до викладацького складу інституту долучилися відомі діячі культури: режисер Г. Затворницький⁹¹, теоретик В. Ревуцький⁹², викладач ритміки Н. Манчинська⁹³ та інші.

Незабаром інститут об'єднали з консерваторією, яка розпочала роботу ще в жовтні 1941 р. у складі науково-дослідного та хореографічного відділів. Консерваторію згодом перейменували на Українську академію музичного та драматичного мистецтва ім. Миколи Лисенка. Очолив заклад син композитора — Остап Лисенко⁹⁴. Для узгодження навчальних програм, планів та розв'язання мистецьких питань при установі було створено художню раду⁹⁵.

2 груд. № 72. С. 4; О. Життя театрального інституту. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 4 берез. № 49 (64). С. 4.

⁹¹ Затворницький Гліб Дмитрович (1902–1961) — український радянський кінорежисер, сценарист, педагог. Засновник кількох театрів, а також 1-ї КЕМ (Кіноекспериментальної майстерні) у Києві. У період нацистської окупації організував у Києві театр-студію «Гроно», яка, окрім іншого, виступала з гастрольями в Берліні. Після завершення Другої світової війни повернувся в Україну, де був заарештований органами МДБ. 5 лютого 1949 р. засуджений до 25 років виправно-трудових таборів за звинуваченням у колабораціонізмі.

⁹² Ревуцький Валеріан Дмитрович (1910–2010) — видатний український театрознавець, театральний критик, педагог і славіст, професор. Іноземний дійсний член Національної академії мистецтв України, заслужений діяч мистецтв України, лауреат літературно-мистецької премії ім. І. Котляревського. Дійсний член НТШ (США), УВАН (у США та Канаді) і Канадської асоціації славістів. Член Об'єднання українських письменників «Слово». У роки Другої світової війни працював у Києві: викладачем Музично-драматичної консерваторії (1941–1942) та мистецьким керівником театру-студії «Гроно» (1942–1943). Упродовж 1943–1944 рр. викладав у Театральній студії при Інституті народної творчості у Львові. Від 1944 р. перебував в еміграції: спочатку в Італії та Великій Британії, а з 1950 р. — у Канаді. Його подальша наукова кар'єра була пов'язана з канадськими університетами: у 1960–1976 рр. — професор славістики в Університеті Британської Колумбії (Ванкувер), а в 1976–1979 рр. — в Університеті м. Вікторія.

⁹³ Манчинська Ніла (Наталія) Степанівна (1906 — ?) — хореограф і педагог. У передвоєнні роки та в період нацистської окупації викладала ритмопластику в Київському театральному інституті й Київській консерваторії. У повоєнний час продовжила викладацьку діяльність у Київському інституті театрального мистецтва, зробивши значний внесок у підготовку акторських кадрів.

⁹⁴ Лисенко Остап Миколайович (1885–1968) — український музикознавець, педагог. Син видатного композитора Миколи Лисенка. Упродовж 1919–1934 рр. викладав у Київському музично-драматичному інституті ім. М.В. Лисенка. У період нацистської окупації ректор Київської музичної академії (Консерваторії). У повоєнні роки продовжував викладацьку діяльність у Львівській (1945–1951) та Київській (1951–1968) консерваторіях. Значну частину наукової роботи присвятив дослідженню та популяризації творчої спадщини свого батька.

⁹⁵ ДАКО Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 14; Спр. 2. Арк. 55; Спр. 168. Арк. 13; Л. О. Національна музична та теа-

Зі звіту директора перед міською управою дізнаємося, що в місті залишилося лише 40 % довоєнного педагогічного складу, 18–20 % студентів. Відновлення закладу просувалося повільно, адже будинок консерваторії разом із більшістю музичних інструментів та обладнанням згорів унаслідок пожежі на Хрещатику наприкінці вересня⁹⁶. Тому першочерговим завданням став пошук приміщення та збір інструментів, книг і нот у покинутих квартирах⁹⁷. І хоча офіційно консерваторія розпочала роботу 6 грудня, педагоги проводили заняття вдома ще влітку та восени, працюючи без офіційної оплати⁹⁸.

Згодом КМУ виділила кілька приміщень для освітньої установи (вул.: Короленко, 78; Хрещатик, 58; Пушкінська, 32). Але розташування закладу в різних будівлях і відсутність стабільного транспортного сполучення ускладнили роботу. Додатковими негативними факторами став дефіцит палива, електроенергії та брак ізольованих класів. Лише у квітні 1942 р. консерваторія отримала будинок колишнього інженерно-будівельного інституту (вул. Пирогівська, 9)⁹⁹.

У лютому 1942 р. академію знову реорганізували, цього разу в Київську музично-драматичну консерваторію у складі відділів: музики, драматургії, дослідного й хореографічного. На той час у ній навчалося понад 200 студентів, але через матеріальні труднощі та сумнівну лояльність до окупаційної влади частину з них відрахували. Проте до 1 квітня 1942 р. кількість студентів зросла до 258, більшість із них — на фортепіанному й вокальному факультетах¹⁰⁰.

Особливістю діяльності тогочасної консерваторії стало залучення до навчання дітей і молоді різного віку. Молодші здобували освіту у двох музичних школах із семирічним навчанням, які діяли за методичної підтримки педагогічного персоналу музично-драматичної консерваторії¹⁰¹.

Навчальні програми були орієнтовані на студіювання світової класики, з особливим акцентом на твори німецьких композиторів¹⁰².

тральна освіта в Україні. *Літаври* (Київ). 1941. 30 лист. № 3. С. 4; Музична та драматургічна консерваторія. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 27 лют. № 45 (60). С. 4.

⁹⁶ Хорошуніна Ірина. Перший год війни. 8 октябрю 1941. URL: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (дата звернення: 03.08.2025).

⁹⁷ Там же. 28 грудня 1941. URL: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (дата звернення: 03.08.2025).

⁹⁸ ДАКО Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 1–2.

⁹⁹ Там само. Арк. 2; Спр. 176. Арк. 1 зв.

¹⁰⁰ Там само. Спр. 168. Арк. 4–5, 10–11, 15.

¹⁰¹ Там само. Спр. 176. Арк. 2; КС. Київ за книжкою. *Краківські вісті*. 1942. 15 верес. № 204 (651). С. 2.

¹⁰² ДАКО Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 6.

Найталановитіші студенти додатково стажувалися у студії при Оперному театрі¹⁰³.

Викладацький та адміністративний персонал консерваторії налічував понад 55 осіб, з них 7 професорів, 11 доцентів і 21 асистент¹⁰⁴. Паралельно з навчальним процесом викладачі консерваторії здійснювали науково-дослідну роботу, зокрема працювали над укладанням української музично-театральної енциклопедії¹⁰⁵.

Незважаючи на складні умови, у 1942 р. відбувся перший випуск студентів (2 осіб з музичного відділу й 10 — з хореографічного). Більшість випускників працевлаштувалися в Театрі опери та балету, який функціонував від 27 грудня 1941 р. й до визволення Києва з короткими перервами¹⁰⁶. Така незначна кількість випускників пояснювалася низькою залученістю до навчання старшокурсників¹⁰⁷.

Педагоги та студенти активно інтегрувалися в культурне життя міста, беручи участь у мистецьких заходах. Зокрема, лише за період з 6 грудня 1941 р. по 1 травня 1942 р. відбулося 18 концертів, серед яких особливе місце посів захід, присвячений 100-річчю від дня народження Миколи Лисенка¹⁰⁸.

На завершення 1941/42 навчального року було проведено серію показових концертів. У першому з них, що відбувся 25 липня 1942 р. в залі Міської управи, взяли участь студенти музично-драматичного й диригентсько-хорового факультетів, Київської балетної школи і Київської хорової капели під керівництвом Василя Уманця¹⁰⁹.

¹⁰³ У золотомі Києві. *Дзвін* (Кривий Ріг). 1941. 31 жовт. № 13. С. 4; Культурне піднесення в Києві. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 13 черв. № 134 (149). С. 1.

¹⁰⁴ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 4–5, 10–11, 15.

¹⁰⁵ У золотомі Києві. *Дзвін* (Кривий Ріг). 1941. 31 жовт. № 13. С. 4; Культурне піднесення в Києві. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 13 черв. № 134 (149). С. 1.

¹⁰⁶ Детальніше про діяльність Оперного театру див.: Заболотна Т. Діяльність Київської опери в роки нацистської окупації. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. пр. 2009. Вип. 12. С. 193–200.

¹⁰⁷ ДАКО Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 176. Арк. 2; КС. Київ за книжкою. *Краківські вісті*. 1942. 15 верес. № 204 (651). С. 2.

¹⁰⁸ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 14; Спр. 177. Арк. 1 зв.; Приходько М. Концерти Консерваторії. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 4 квіт. № 76 (91). С. 3; Урочисті збори Київської консерваторії. Подолянин (Кам'янець-Подільський). 1942. 2 трав. № 38 (72). С. 3.

¹⁰⁹ Уманець Василь Андрійович (1916–1996) — український композитор, педагог, кандидат мистецтвознавства. Вищу музичну освіту розпочав у Київській державній консерваторії (нині НМАУ ім. П. Чайковського) ще до початку Другої світової війни. У період нацистської окупації продовжував навчання та працював помічником диригента Хорової капели, брав активну участь у мистецькому житті Києва того часу. У 1945 р. закінчив консерваторію. У повоєнні роки викладав у музичних школах Києва та Дніпра, а згодом працював у Київському дер-

Професор консерваторії А. Корольков¹¹⁰ виступив із концертом 26 липня в приміщенні Педагогічного інституту. У наступні дні студенти та викладачі консерваторії продовжували радувати відвідувачів своїми досягненнями¹¹¹. Концертна діяльність була запорукою існування мистецького навчального закладу, оскільки виручені кошти від продажу квитків йшли на фінансування установи¹¹².

У 1942 р. мало відбутися концертне турне артистів капели і студентів консерваторії на Волинь, але поїздки останніх з невідомих причин скасували¹¹³. У турі взяла участь тільки Київська капела бандуристів і солісти Київської опери¹¹⁴.

Адміністрація навчального закладу намагалася підтримати студентів. По-перше, О. Лисенко домігся бронювання від вивезення на примусові роботи до Німеччини, по-друге, клопотав перед КМУ про надання малозабезпеченим студентам стипендії на оплату навчання¹¹⁵.

Однак норми вербування на роботу в Райх невинно зростали, загроза закриття установи неблаганно наближалася. Вже з 9 вересня 1942 р., відповідно до розпорядження Київського міського голови, штат і контингент консерваторії зазнали суттєвих скорочень: кількість студентів зменшилася з 502 до 200 осіб, а викладачів — із 111 до 25. Списки скорочених працівників і студентів адміністрація мала подати на біржу праці¹¹⁶.

жавному педагогічному інституті ім. О. М. Горького (нині Український державний університет імені Михайла Драгоманова).

¹¹⁰ Корольков-Караліс Андрій Іванович (1907 — ?) — піаніст-віртуоз, композитор, педагог, професор. Закінчив Київську консерваторію (1925, кл. фортепіано). Від середини 1930-х років вів активну концертну діяльність у Києві та інших містах України. У 1943 р. емігрував до Австрії, де викладав у Віденській консерваторії та з успіхом виступав на провідних сценах Відня і Парижу. Був співзасновником і головою (1947–1948) Об'єднання українських професійних музикантів у Парижі. У 1948 р. переїхав до Аргентини, а згодом — до США, де поєднував гастрольну діяльність із педагогічною викладанням у музичних навчальних закладах.

¹¹¹ С. Г. Показові концерти Київської консерваторії. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 25 лип. № 170 (185). С. 4; Концерт студентів Київської музично-драматичної консерваторії. *Українські новини* (Сміла). 1942. 19 серп. № 66 (92). С. 3

¹¹² Хорошунова Ирина. Второй год войны. 24 июля 1942. URL: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (дата обращения: 08.06.2025).

¹¹³ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 170 зв., 174 зв.

¹¹⁴ Через ту бандуру... *Волинь* (Рівне). 1942. 21 черв. № 47 (75). С. 3; Ще про Київських гостей на Волині. *Волинь* (Рівне). 1942. 26 черв. № 48 (76). С. 3.

¹¹⁵ Хорошунова Ирина. Второй год войны. 30 апреля 1942. URL: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (дата обращения: 08.06.2025).

¹¹⁶ ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 44. Арк. 20.

У липні 1943 р. консерваторію як вищий навчальний заклад було остаточно ліквідовано й перетворено на семирічну музичну школу¹¹⁷. Багато студентів — молодих акторів — з консерваторії влилося до трупи новоствореного Українського державного драматичного театру, а деякі викладачі під час відступу німецьких військ виїхали з ними¹¹⁸.

Підсумовуючи, варто наголосити, що наявність висококваліфікованих викладачів, значної кількості студентів і частково збереженої матеріально-технічної бази створювали сприятливі передумови для відновлення закладів вищої освіти в місті. Проте нацистська окупаційна влада не мала наміру розвивати освіту окупованих регіонів, і, ба більше — її вищу ланку. Лише прагматичні міркування та гострий брак фахівців змусили її дозволити обмежене функціонування медичного, ветеринарного, сільськогосподарського, гідромеліоративного інститутів та консерваторії. Ці заклади готували фахівців, критично необхідних для підтримки окупаційного режиму.

Студенти, які розпочали навчання в довоєнний період, змогли завершити його за нової влади. За приблизними підрахунками, випускниками стало 340 осіб (найбільше в медичному інституті — 125 осіб). Попри те, що вже у 1942 р. фіксувався брак освітян та інженерів, ані КПІ, ані учительський інститут так і не відновили діяльність.

Функціонування київських інститутів у роки нацистської окупації було суворо регламентованим і повністю підпорядкованим цілям загарбників. Професорсько-викладацький склад був позбавлений можливості провадити повноцінну науково-дослідну й освітню діяльність. Реєстрація професорсько-викладацьких кадрів у 1941–1942 рр. дала змогу окупаційній владі виявити науковий потенціал міста й використати його для розроблення прикладних тем, що сприяли ефективнішому визиску окупованих територій.

Політика окупаційної влади, спрямована на обмеження доступу українців до вищої освіти, стала однією з причин невдачі нацистської окупаційної політики. Як згодом визнав генерал-комісар Києва В. Магунія: «Наше трактування освітнього питання було, без сумніву, джерелом озлоблення місцевого населення»¹¹⁹.

¹¹⁷ По Україні. *Гайсинська газета*. 1943. 18 лип. № 27. С. 2.

¹¹⁸ Український державний драматичний театр. *Миргородські вісті*. 1943. 6 черв. № 33 (172). С. 4; ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 44. Арк. 39.

¹¹⁹ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944–1945). Т. 4 / Упоряд. В.М. Косик Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2000. С. 82.

Загалом зусилля української інтелігенції щодо розбудови освіти наштовхнулися на системний опір або прагматичну інструменталізацію з боку окупантів. Як засвідчив 1943-й рік, спроби реанімувати роботу вищої школи

виявилися запізнілими й безперспективними: більшість закладів так і не запрацювала повноцінно, а їхня інфраструктура була остаточно знищена або пограбована під час відступу німецьких військ.

REFERENCES

- Hanitsevych, Ya. (2010). Do istorii stanovlennia ukrainskoi vyshchoi medychnoi shkoly (medychnyi instytut v okupovanomu hitlerivtsiamy Kyievi u 1941–1943 rr.). *Visnyk sotsialnoi hihiieny ta orhanizatsii okhorony zdorovia Ukrainy*, 3, 47–54 [in Ukrainian].
- Hinda, V. (2012). Osvitnia polityka natsystiv v Raikhskomisariati «Ukraina». *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. pr.* 15, 61–75 [in Ukrainian].
- Honcharenko, I. V. (2011). Pedahohichna osvita na terenakh Heneralnoho okruhu «Kyiv» Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.). *Mandrivets*, 2, 34–38 [in Ukrainian].
- Honcharenko, O. M., Honcharenko, I. V., & Kunitskyi, M. P. (2014). *Natsystska okupatsiina polityka u sferi osvity na terenakh Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.): monohrafiia*. Kyiv: PP NVTs «Profi» [in Ukrainian].
- Kosyk V. M. (Comp.). (1998). *Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv (1941–1942)*, 2. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
- Kosyk, V. M. (Comp.). (2000). *Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentam. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv (1944–1945)*, 4. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
- Lehasova, L. V. (Ed.). (2012). *Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv: Aerostat [in Ukrainian].
- Levchenko, Y. (2021). Osvitnya ta kulturna diialnist Kyivskoho pedahohichnoho instytutu v period natsystskoyi okupatsiyi (lystopad 1941 — veresen 1942 rr.) [Educational and Cultural Activities of the Kyiv Pedagogical Institute during the Nazi Occupation (November 1941 — September 1942)]. *Svit Clío / Clío World*, 4(3–4), 30–49 [in Ukrainian].
[https://doi.org/10.31392/CW-2021.4\(3-4\).03](https://doi.org/10.31392/CW-2021.4(3-4).03)
- Malakov, D. (2002). *Oti dva roky u Kyievi pry nimtsiakh*. Kyiv: Amadei [in Ukrainian].
- Smolii, V. A. (Ed.). (2012). *Kurenivska trahediia 13 bereznia 1961 r. u Kyievi: prychny, obstavyny, naslidky. Dokumenty i materialy*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Smolii, V. A. (Ed.). (2021). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Dokumenty i materialy*, 2. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Tsybul'skyi, V. (2012). Kyivskiyi hidromelioratyvnyi instytut v period natsystskoi okupatsii. *Istoriia nauky i biohrafistyky*, 2, 201–224 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.31073/istnauka202102-13>
- Yerzhabkova, B. (2008). *Shkilna sprava ta shkilna polityka v reikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944) u svitli nimetskykh dokumentiv: per. z nim.* (H. P. Zadverniuka, M. M. Shcherbatiuka, O. H. Holubtsova, I. M. Khatsevycha, trans.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. (2009). Diialnist Kyivskoi opery v roky natsystskoi okupatsii. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. pr.*, 12, 193–200 [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. (2015). Diialnist Kyivskoi miskoi upravly v sotsialnii sferi v pochatkovyi period okupatsii (za materialamy presy). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. pr.*, 17, 119–151 [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. (2023). Zaklady vyshchoi osvity v Ukraini u roky natsystskoi okupatsii: stan ta osoblyvosti diialnosti [Higher Education Institutions in Ukraine during the Nazi Occupation: State and peculiarities of activity]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy / Pages of Military History of Ukraine*, 27, 73–120 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.073>

Дата першого надходження статті до редакції: 18.02.2026 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.03.2026 р.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2026.18>
УДК 902.01

Марія ВІДЕЙКО,

магістерка археології та давньої історії,
лаборантка Факультету
суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Mariia VIDEIKO,

Master in Archeology and Ancient History,
Laboratory Assistant at the Faculty of Social
Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: m.videiko@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9786-9738>

Переправа через Дніпро біля літописного міста Треполь у 11–13 ст.

У статті розглянуто місце переправи через Дніпро біля міста Треполь у 11–13 ст., де проходила межа між землями Київського та Переяславського князівств. Літописні повідомлення, які висвітлюють події у цьому часовому проміжку, засвідчують факт і способи перетину Дніпра поблизу міста. Розташування сусідніх правобережних міст Халеп, Витачів і Святополч на високому березі річки дозволяло спостерігати як за місцем переправи, так і за пересуванням протилежним берегом. Саме там були розташовані чотири невеликі городища, які одночасно відігравали роль фортець. Про виключно військове їх призначення свідчать незначні розміри й округла форма. Така концентрація укріплень на протилежних берегах є унікальною для Дніпра. Використання військових топографічних мап, створених між другою половиною 19-го — першою половиною 20-го ст., дозволило реконструювати сітку польових доріг, які вели до берега річки з обох сторін. Розташування на цих шляхах городищ, поселень і могильників, датованих 11–13 ст., вказують на ймовірне місце переправи поблизу Треполя у часи княжої Русі.

Ключові слова: Дніпро, Треполь, середньовіччя, переправа, міста, городища, фортеці, археологічні пам'ятки.

The Crossing of the Dnipro River near the Town of Tropol in the 11th — 13th Centuries

The article identifies the location of the crossing over the Dnipro River near the town of Tropol in the 11th–13th centuries, where the border between the lands of the Kyiv and Pereiaslav principalities passed. Chronicle reports covering events during this period confirm the fact and methods of crossing the Dnipro near the town. The location of the neighboring right-bank towns of Khalep, Vytiachiv, and Sviatopolch on the high bank of the river allowed observation of both the crossing point and movement on the opposite bank. It was there that four small settlements were located, which also served as fortresses. Their small size and rounded shape indicate that they were used exclusively for military purposes. Such a concentration of fortifications on opposite banks is unique for the Dnipro River. The use of military topographic maps created between the second half of the 19th and the first half of the 20th centuries made

it possible to reconstruct the network of field roads that led to the riverbank on both sides. The location of fortified settlements, settlements, and burial grounds dating from the 11th — 13th centuries on these roads indicates the probable location of a crossing near Trepol during the time of Ancient Rus.

Keywords: Dnipro, Trepol, Middle Ages, crossing, cities, fortified settlements, fortresses, archaeological sites.

Пошук місць, де відбулися ті чи інші історичні події, є одним з поширених напрямів історичних досліджень. Найчастіше ці пошуки стосуються місця битв, що відіграли значну роль в історії. Значно менше прикладів успішних пошуків місць, де відбувалися менш гучні події, або реконструкцій мережі давніх шляхів. Для людської свідомості прив'язка події до певного місця відігравала й продовжує відігравати неабияку роль. Водночас літописні згадки про місце події у більшості випадків обмежені визначеннями на кшталт «коло», «поблизу», «біля». З цієї причини дослідникам, якщо вони бажають просунути далі у віднайденні подібних місць, доводиться застосовувати комплексний підхід, залучаючи археологічні джерела, старі мапи, давні топоніми. Це стосується й встановлення вірогідного місця переправи через Дніпро біля міста Треполь у 11–13 ст. Відповідно слід розглянути наявні літописні згадки, археологічні відомості стосовно розташування, характеристики й датування пам'яток на обох берегах Дніпра в районі Треполя, звернутися до військових топографічних мап 19-го — першої половини 20-го ст. для цього району.

Треполь і переправа біля нього неодноразово згадані у працях багатьох істориків, які висвітлювали перебіг подій 11–13 століть на Русі. Але як у загальних працях, так і у спеціальних розвідках, присвячених історії міста Треполь, вони послуговувалися насамперед літописними повідомленнями, на підставі яких вибудовували вже власні міркування. Такий підхід можливо показати на прикладі двох наукових досліджень¹.

У багатотомній «Історії України-Руси» Михайла Грушевського Треполь згадано понад три десятки разів, у кількох томах, починаючи з першого, в якому розглянуто питання давньої історії України. У другому томі «Історії» Треполь декілька разів було згадано на підставі літописних повідомлень у контексті історії Русі². Було наведено усі відомі на той час археологічні джерела, пов'язані із містом, зокрема археологічна карта Київської губернії В. Антоновича та інші публікації³. Визначаючи роль Треполя, М. Грушевський, на підставі літописного повідомлення, згадує

про наявність тут броду через Дніпро, але без точної локалізації його місця⁴.

Схожим був опис подій доби Русі також у спеціальних дослідженнях, присвячених давньому Треполю. Пишучи про заснування міста, Сергій Шамрай наголошував на його географічному становищі, виділяючи «панування над бродом через Дніпро». Ця обставина мала, на його думку, привернути увагу князя Володимира для вибору місця для заснування міста⁵. Надалі дослідник, посилаючись на літописні повідомлення, пов'язані із подіями 12–13 ст., писав про військово-стратегічне значення міста через «переїзд через Дніпро» і «найулюбленіший з усіх бродів через Дніпро»⁶. Однак він не встановив певного місця розташування цього броду, обмежуючись формулюванням, що той знаходився «коло нього» [Трипілля]⁷. Археологічні відомості, зокрема про знахідки монет, С. Шамрай у праці використовував, але щодо населених пунктів у цьому регіоні послуговувався виключно літописними повідомленнями. Цю обставину цілком можна пояснити відсутністю в історика відповідних навичок опрацювання та використання археологічних матеріалів.

Археологи, проводячи розвідки та впорядковуючи отримані попередниками відомості про пам'ятки археології на обох берегах Дніпра, традиційно цікавилися лише городищами, поселеннями й могильниками, звертаючи увагу на їх розташування, а також датування⁸. Завдяки цьому нині можливо з достатньо високим ступенем вірогідності реконструювати розташування населених пунктів — міст, сіл, а також фортець на обох берегах Дніпра у 11–13 ст., а також хронологію їх виникнення та існування. Усі ці відомості надзвичайно важливі для встановлення місця розташування давнього броду. Однак пошуки переправи засобами археологічних досліджень потребують якісно інших підходів, аніж звичайна археологічна розвідка.

Відзначимо, що ті історики, які у своїх працях використовували археологічні відомості, намагалися залучити зібрані у такий спосіб матеріали. Зокрема, М. Корінний у своєму дослідженні,

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905; Шамрай С. В. Містечко Трипілля на Київщині. *Історико-географічний збірник*. 1931. Т. 4. С. 8–9.

² Грушевський М. Історія України-Руси... С. 84, 85, 270, 280, 281

³ Там само. С. 281.

⁴ Там само. С. 280.

⁵ Шамрай С. В. Містечко Трипілля на Київщині. С. 9.

⁶ Там само. С. 12.

⁷ Там само.

⁸ Петрашенко В. О., Козюба В. К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). Київ, 1999; Шендрик Н. І. Довідник з археології України: Київська область. Київ, 1977.

присвяченому історії Переяславської землі у 10-му — першій половині 13-го століття, значну увагу приділив локалізації літописних міст, а також нумізматичним знахідкам з території князівства⁹. Комбінуючи літописні повідомлення та інформацію із зазначених джерел, він запропонував, зокрема, реконструкцію торговельних шляхів того часу на лівому березі Дніпра. На мапі ми бачимо дорогу, що йшла від Києва берегом річки на Переяслав¹⁰. Однак тут не позначені броди через річку, хоча в тексті знаходимо згадку про те, що броди на Дніпрі були під охороною фортець, серед них і Трипільський¹¹. Але дослідник не згадав про відповідні фортеці на лівому березі, які знаходилися у межах Переяславської землі. Це і не дивно, адже у таблиці 2 він не врахував відомостей про жодне із вже знаних на час його досліджень чотирьох городищ, розташованих на лівобережжі навпроти Треполя та Витачіва. Пояснення цьому знаходимо у списку використаної літератури¹², де відсутній виданий 1977 року довідник археологічних пам'яток Київської області, який і містить відомості щодо лівобережних городищ вздовж цього торгового шляху¹³.

Археологічні розвідки й розкопки, проведені за останні понад сто років по обох берегах Дніпра¹⁴, нині надають можливість відтворити загальну картину розташування літописних міст, городищ (рис. 1), поселень і могильників (рис. 2).

Мета статті — встановити місце розташування переправи через Дніпро біля міста Треполь 11–13 ст.

Характеристика заплави Дніпра біля Треполя. Згідно з описом ріки, що складений на початку 20-го ст., ширина основного річища біля Трипілля становила від 320 до 850 м. Під час паводка вода вкривала простір заплави Дніпра завширшки близько 5,6–10,6 км. Тоді загальна ширина алювіальної долини в районі Трипілля досягала близько 16 км¹⁵. На лівому березі долина була обмежена високим піщаним берегом, вкритим лісом. Нині цей берег став природною межею для Канівського водосховища. Відповідно до відомостей, викладених В. Максимовичем¹⁶, влітку глибина русла

Дніпра в окремих місцях у районі Трипілля не перевищувала 1–1,5 м, що упродовж частини року уможливлювало переправу без використання човнів чи поромів. Однак після перетину головного річища мандрівникам доводилося долати ще декілька водних перешкод у вигляді стариць, а також оминати численні озера, аби потрапити на високий, корінний, лівий берег Дніпра. Для цього слід було перетнути порослі чагарниками й деревами острови, подолавши відстань не менше 10 км. Ситуація другої половини 19-го ст. знайшла відображення на військових топографічних мапах того часу (рис. 3). Тобто для пішоходів переправа за Дніпро у цьому місці вимагала б витратити дві-три години, для кінних — понад годину.

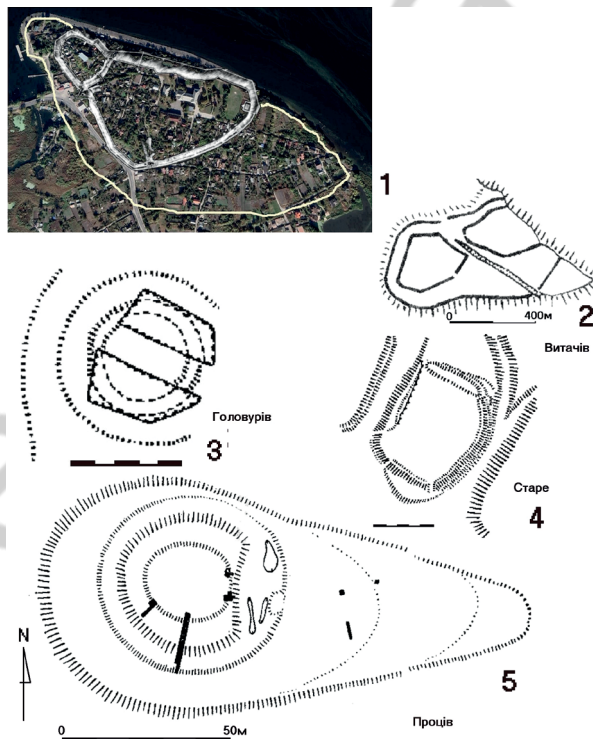

Рис. 1

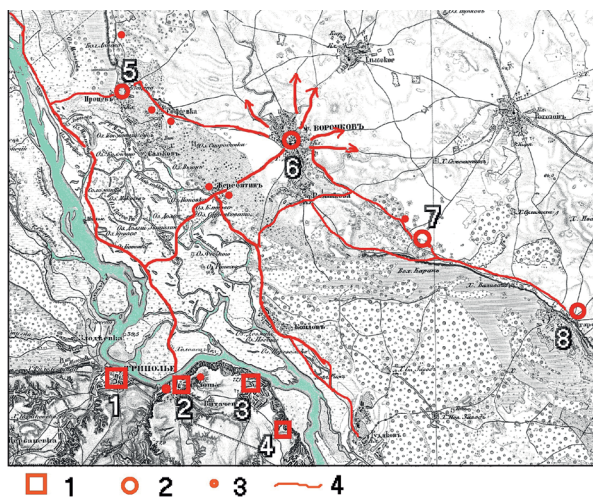

Рис. 2

⁹ Коринний Н. Н. Переяславская земля: X — первая половина XIII века. Киев, 1992. С. 252–273 (карта на с. 139).

¹⁰ Там же. С. 170.

¹¹ Там же. С. 169.

¹² Там же. С. 289.

¹³ Шендрик Н. І. Довідник з археології України: Київська область. С. 38–41.

¹⁴ Кучера М. П. Словяно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ: Інститут археології НАН України, 1999; Петрашенко В. О., Козюба В. К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). Київ, 1999. С. 15–16; Шендрик Н. І. Довідник з археології України: Київська область.

¹⁵ Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. Киев, 1901. С. 11.

¹⁶ Там же.

у першій половині 13 ст. Розквіт міста, на думку О. Приходнюка, припав на 12 — початок 13 ст.²²

Третє місто на правому березі — це Витичів (тепер — село Витачів). Це найдавніше (за писемною згадкою) місто в цьому районі, згадане ще у середині 10 ст.²³ Висота мису, на якому воно розташовувалося, становить до 50 м над рівнем Дніпра. Розміри укріплень, розташованих в урочищі «Городок», — 130×80 м. Вал споруджений без використання дерев'яних конструкцій. За межею укріплень знаходився посад площею кілька гектарів. Археологічні матеріали давньоруського часу датовані кінцем 9 — 12 ст. В 11 ст. місто зазнало руйнувань — розкопки виявили сліди пожежі. Біля Витачіва, згідно літописних згадок, також переправлялися через Дніпро²⁴. Руйнування укріплень міста у 11 ст. ймовірно спричинене подіями, пов'язаними із розширенням меж Київської землі на південь від річки Стугна або війнами з половцями. На схилі плато, в яру («Витачівський яр») нижче городища у Витичеві, також було виявлено давньоруські матеріали. Тут знаходилася нижня частина міста, через яке проходив шлях із фортеці на горі до берега Дніпра. Ця частина міста існувала від кінця 9 до початку 13 ст.²⁵

Четверте місто, крайнє на правобережжі Дніпра, — це літописний Святополч. Він розташований на мисі навпроти південної околиці сучасного села Витачів, в урочищі «Городище». Розміри мису — 140×60 метрів. Висота берега, на якому розташовувалося місто, становить близько 90 метрів над рівнем Дніпра. Мис було перекрито ровом і валом, а схили ескарповані. Неукріплений посад розташований на південний захід від укріплень. Часом заснування вважають 1095 рік, хоча археологічні матеріали датуються 12 — початком 13 ст. На думку істориків, Святополч був зруйнований монголами ще 1223 року, після битви на Калці. Поховання давньоруського часу, також і колективні, які виявлено на мисі під час розкопок, пов'язують саме із цією подією²⁶.

До того ж сліди давньоруського поселення (вірогідно, укріпленого) й могильника біля нього відомі на височині на північ від літописного Халепа, в урочищі Шанці (з матеріалами 11–13 ст.)²⁷. Ще один об'єкт з давньоруськими матеріалами виявлений на височині, на південь від Халепа в урочищі Гора Циганка (11–13 ст.)²⁸. Обидва ці об'єкти розташовані топографічно

вище за місцезнаходження самого Халепа і мають вигляд спостережних пунктів довкола нього. Загалом усі перелічені вище правобережні пам'ятки розташовані на високому березі Дніпра з інтервалом від 2–3 до 4–5 км, у межах прямої видимості.

Лівобережні пам'ятки навпроти ділянки між Треподем та Святополчем Дніпра представлені городищами й поселеннями (рис. 2). Усього їх відомо десять — чотири городища і шість поселень. Порядок їх розташування ми уявляємо за течією річки. Городищ різного стану збереженості тут відомо чотири. Перше розташоване біля с. Проців. Це кругле городище діаметром близько 25 м, знаходиться на підвищенні над заплавою ріки. На цьому місці розкопки проводив М. П. Кучера, який дослідив конструкцію укріплень. Він встановив, що основу валу складали рублені з дубу кліті. Ці укріплення загинули у пожежі, що свідчить про загибель фортеці під час бойових дій. На цьому городищі та на території довкола виявлено кераміку 12–14 ст. Дослідник відзначив незначну кількість знахідок, що, на його думку, є свідченням незначної заселеності укріплення²⁹.

Схожий характер культурного шару типовий саме для військових об'єктів — таборів і фортець. У цьому випадку ми, вірогідно, маємо справу із невеликою фортецею, біля якої було розташоване селище. Наявність у товщі валу вуглинок та фрагментів кераміки може свідчити, що ця фортеця мала попередницю, яка була спалена під час воєнних дій, а потім відновлена. Тобто укріплення цього городища біля Процева були знищені принаймні двічі. Враховуючи згадувані раніше літописні повідомлення щодо ситуації довкола переправи, це виглядає цілком закономірно.

Друге городище було розташоване на південь від Процівського і знаходилося у центрі сучасного с. Вороньків. Тут на зруйнованому замчищі 16–17 ст. виявлено кераміку 12–13 ст. Укріплення того часу було зруйноване пізнішими перебудовами³⁰.

Третє городище, кругле в плані, було розташоване понад дорогою до с. Старе біля с. Гологурів. За розмірами воно приблизно відповідає укріпленню у Процеві (рис. 1, 3). Поруч із ним із західної та південно-західної сторони присутні сліди неукріпленого селища. Неподалік є курганий могильник. Під час розкопок у похованні жінки виявлено фрагменти шовкової тканини зі слідами гаптування, гудзики й скроневі кільця. Згадані пам'ятки датовані 12–13 ст.³¹ Поховання під кур-

²² Приходнюк О. М. Городища Халеп'є і Григорівка на Середньому Дніпрі. *Археологія*. 1980. Вип. 33. С. 87–95.

²³ Петрашенко В. О., Козюба В. К. Узбережжя Канівського водосховища... С. 27.

²⁴ Там само. С. 27–29.

²⁵ Там само. С. 30–31.

²⁶ Там само. С. 32–33.

²⁷ Там само. С. 19.

²⁸ Там само. С. 23.

²⁹ Кучера М. П. Процівське городище на Київщині. *Археологія*. 1972. Вип. 5. С. 199; Петрашенко В. О., Козюба В. К. Узбережжя Канівського водосховища... С. 205–207.

³⁰ Шендрік Н. І. Довідник з археології України... С. 38; Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини. *Археологія*. 1978. Вип. 25.

³¹ Там само.

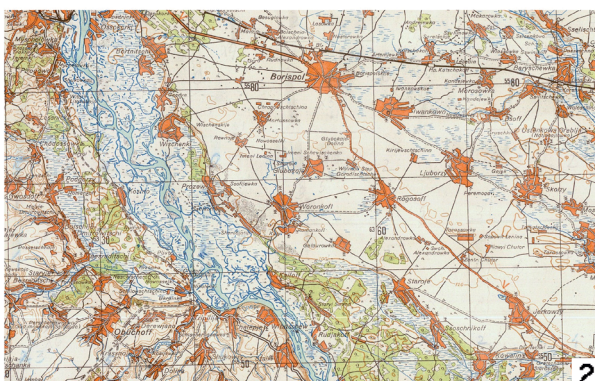
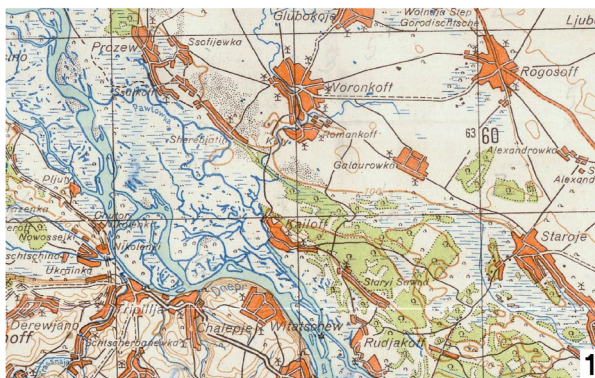

Рис. 5

ганом належало жінці, а гаптування на комірці сорочки складалося з «геральдичних зображень» птахів³². Р. С. Орлов, який опублікував цю знахідку, вважав, що це рядове сільське поховання 12–13 ст.³³ На наш погляд, таке поховання могло належати дружині військового з гарнізону фортеці, а знахідка гаптованого шовку засвідчує статус небіжчиці, вищий за статус пересічної мешканки поселення. Адже гаптування, на думку М. Новицької, яка досліджувала побутування таких тканин, традиційно розглядають, як прикрасу одягу знаті або заможних людей. Достатньо нагадати, що на Київщині відомо менше трьох десятків таких знахідок, що становить приблизно половину з-поміж гаптованих виробів 11–13 століть, що походять з території України³⁴.

Четверте городище було у самому с. Старе. Воно підпрямокутної форми, розмірами 80×60 м (рис. 1, 4). Укріплення розташоване у західній частині села, на високому мисі над рікою в урочищі Замок. Найпотужніший вал знаходиться з напільного боку. Городище у с. Старе датоване 12–13 ст. Тут також знайдено і матеріали 16–17 ст.³⁵ Укріплення у Старому було найбільшим

з чотирьох лівобережних фортець. Воно за площею удвічі-утричі більше за решту. Можливо, воно прикривало найбільш вразливу ділянку лівобережжя або ж було центром розквартированого навпроти бродів і переправи військового підрозділу. Не слід виключати й перебудову давніх укріплень у 16–17 ст., про що свідчить форма городища, що дійшла до наших днів.

На цьому відтинку лівого берега Дніпра, окрім згаданих городищ і поселень, існують сліди ще шести окремих поселень 11–13 століть, частина з яких продовжувала існувати у 14–15 ст. Перше з них поблизу Процева — на північний захід і у Процівському лісі (13–14 ст.)³⁶. Наступні два поселення — на південний захід від околиці с. Софіївка, одне із них представлене знахідками 12–15 ст., а інше, розташоване на південний схід від нього, датоване 12–14 ст. Ще три поселення давньоруського часу пов'язані із с. Жереб'ятин: одне з них розташоване у західній частині на дюнному підвищенні (датоване 12–14 ст.), ще два — в урочищах Церковне і Гай³⁷.

В урочищі Підбірне біля Жереб'ятина збереглися рештки ділянки «змійового валу», який іде вздовж Дніпра, має довжину близько 650 м та висоту до 1,6 м.³⁸ Він є частиною так званого «Дніпровського Лівобережного валу», що починався в районі с. Київлов. Рів біля цього валу розташований з боку річки³⁹. Тобто цей вал прикривав землі Переяславського князівства від наступу зі сторони заплави та правого берега ріки.

Відомості з військових топографічних мап 19 — першої половини 20 ст. важливі для пошуків ймовірного розташування давнього броду й переправи. Ми беремо до розгляду топографічні мапи, які були створені між 1879–1953 роками. Верхня хронологічна межа зумовлена змінами заплави, що спричинилися, починаючи з 70-х років 20 ст., після створення Канівського водосховища. На цих мапах ретельно нанесені усі польові дороги на обох берегах Дніпра. Їх розташування є відправною точкою для пошуків місця переправи та маршрутів, якими могли перетинати заплаву річки у 11–13 ст.

Слід зауважити, що у другій половині 19 — та у 20 ст., до утворення Канівського водосховища, на цій ділянці постійно відбувалися роботи щодо «покращення» річища, включно з його поглиблення. Як наслідок, береги, острови й протоки між ними змінювали свої обриси, отож час від часу доводилося прокладати нові дороги через острови. Наслідки «покращення» добре видно

³² Орлов Р. С. Давньоруська вишивка XII ст. *Археологія*. 1973. Вип. 12. С. 41.

³³ Там само. С. 50.

³⁴ Новицька М. О. Гаптування в Київській Русі. *Археологія*. 1965. Т. 18. С. 24–28.

³⁵ Шендрик Н. І. Довідник з археології України... С. 41; Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини... С. 30.

³⁶ Петрашенко В. О., Козюба В. К. Узбережжя Канівського водосховища... С. 208–210.

³⁷ Шендрик Н. І. Довідник з археології України... С. 38.

³⁸ Там само. С. 39.

³⁹ Кучера М. П. Змієві валы Среднего Поднепровья. Київ: Наукова думка, 1987. С. 53–54.

на мапі 1923–1924 рр., уточненій 1930 року (рис. 4). На ній ми бачимо цілу низку відрізків польових доріг, які втратили сенс через зміну річища. Враховуючи ту обставину, що у 11–15 ст. та пізніше річище змінювалося виключно під впливом природних факторів, є підстави припустити, що переправа й дороги до та від неї могли лишатися приблизно на одному й тому самому місці від 11 до 18 ст. включно.

Розпочнемо пошуки місця переправи з мапи 1879 року, звіряючи її з пізнішими. Навпроти місця розташування Трипілля на мапі 1879 року показана лише одна польова дорога (рис. 3, 1). Вона брала початок безпосередньо на лівому березі Дніпра на ділянці, протилежній розташуванню Трипілля та Халеп'я. Ця дорога прямувала заплавою на північний захід вздовж берега Дніпра й виходила в район Києва навпроти Видубицького монастиря. Зі згаданої дороги можливо було повернути в напрямку до сіл Проців і Софіївка. Однак у цьому місці на мапі позначена заболочена місцевість з численними озерами й протоками, не надто зручна для пересування. На німецькій військовій мапі (видання 1943 року) показано, що з цієї дороги усе ж таки було можливо дістатися до Процева, однак для її позначення використано пунктир, що відповідає проблемній дорозі. Саме цю проблемну дорогу й контролювало кругле городище біля Процева (рис. 2). На північ від цього місця на усіх мапах (рис. 3–6) позначена болотиста місцевість, яку перетнути було б досить складно. Тобто, вірогідно, місце для городища у Процеві було обрано із врахуванням саме цієї обставини.

Коротшим був шлях від переправи через заплаву до с. Жереб'ятин. Водночас на ньому існувала низка перешкод у вигляді озер, стариць і заболочених місць (рис. 3–6). Слід відзначити, що це село пов'язане дорогою з с. Вороньків. Обабіч цього шляху було виявлено два давньоруські селища (рис. 2). На американській військовій мапі 1953 року позначено фрагменти польових доріг, які перетинають заплаву в напрямку Жереб'ятини (рис. 6).

Дороги й розташування археологічних пам'яток. Цілком можливо, що у 11–13 ст. могла існувати й пряма дорога від переправи через Дніпро, до того ж це був найкоротший шлях до роздоріжжя, яке контролювало городище у с. Вороньків. Звідси дороги розходяться в усіх напрямках по Лівобережжю, включно зі шляхами на Бориспіль і Переяслав (рис. 2). З самого Жереб'ятини, довкола якого маємо два давньоруські селища, можливо було також потрапити до Кийлова й далі рухатися уздовж Дніпра на Переяслав. Саме цю дорогу зі сторони річки прикривав Змійовий вал. Пересування дорогою на Переяслав контролювали два городища, розташовані біля Головурова й Старого (рис. 2).

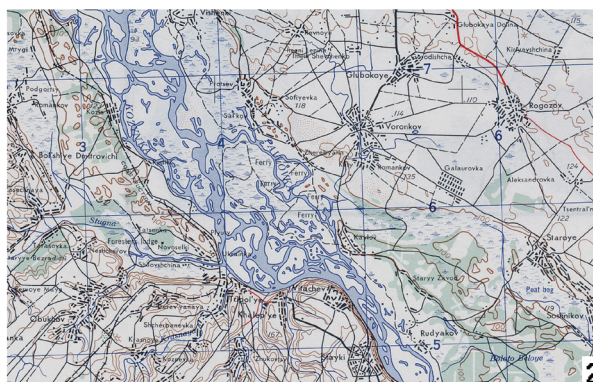
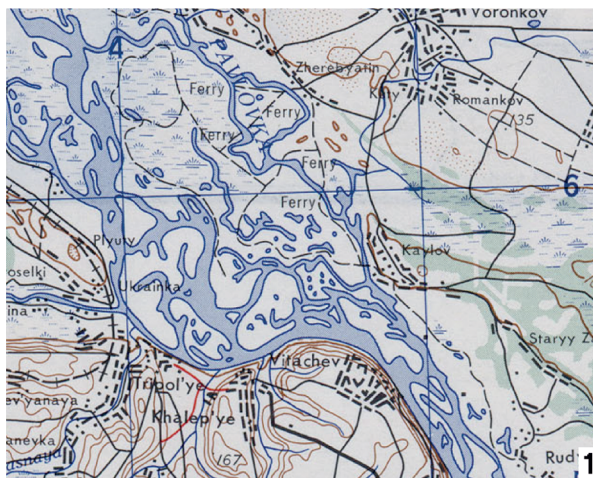

Рис. 6

Необхідність їх спорудження була зумовлена тим, що на переяславський шлях можливо було потрапити не лише через Вороньків, а й путівцями, які відходили від дороги з Жереб'ятини на Кийлів і йшли в обхід, лісами край заплави. Далі на південь єдиним укріпленням на лівобережжі, аж до Зарубського броду, лишалися Змійові вали. Ця обставина підтверджує попередній висновок про те, що усі чотири лівобережні городища — у Процеві, Воронькові, Головурові та Старому, вірогідно, пов'язані саме з існуванням у цьому місці можливості переправи з правого берега на лівий.

Про виключно військове призначення лівобережних фортець свідчать їх незначні розміри та округла форма (рис. 1, 3–5). На думку М. П. Кучери, це були державні фортеці, засновані для захисту володінь⁴⁰. Враховуючи ту обставину, що початково основу військових контингентів князів Русі становили варяги, цілком можливо шукати джерела цієї форми укріплень у їхньому середовищі, де вони й були поширені. Мова йде про форти на кшталт фортеці Треллеборг, які масово споруджували у 10–11 ст. Ці фортеці мали круглу форму й призначалися для розміщення контингентів державних військ у королівствах Данія, Норвегія та Швеція. Початки цих традицій

⁴⁰ Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини. *Археологія*. 1978. Вип. 25. С. 29.

фортифікації сягають ще епохи вікінгів, які споруджували у такий спосіб тимчасові укріплення під час війн і походів у різні країни⁴¹.

Отже, історіографія питання переправи біля Трипілля 11–13 ст. засвідчила відсутність у істориків сформованих уявлень щодо конкретного місця її розташування. Віддаючи перевагу літописним згадкам і власним міркуванням, вони не уповні використали потенціал археологічних відомостей і картографічних матеріалів. Комплексне поєднання цих джерел із писемними надало можливість з високим ступенем вірогідності встановити місце переправи через Дніпро біля Треполя, а також реконструювати дороги від неї по лівому березі. Головним містом біля переправи на правому березі було місто Треполь,

найбільше з чотирьох літописних міст у цій місцині. Саме біля нього сходилися важливі шляхи на правобережжі, зокрема й ті, що вели на Київ. Правобережні міста-фортеці розташовувалися на висотах від 30 до 90 м над рівнем Дніпра, що уможливлювало спостереження як за річкою, її широкою заплавою, так і за лівим берегом на багато кілометрів.

Центром укріпленого району на лівобережжі вірогідно було найбільше городище — у с. Старе, в урочищі Замок. Фортеці мали постійні гарнізони, де вояки часом мешкали разом із сім'ями. Це, зокрема, засвідчує статусне поховання у кургані поблизу городища, розташованого над дорогою на с. Старе біля с. Гологурів.

Переправа біля Треполя мала не лише військове, але й економічне значення. На правому березі Дніпра шляхи від неї вели до низки міст у межах річки Стугни й Росі — до Канева, Корсуня, Василева, Юр'єва, Торчеська. На лівому березі з Воронькова можна було вийти на торговий шлях Київ — Булгар, що постав наприкінці 10 — на початку 11 ст.

⁴¹ Heijnis A. Early Viking camps in Scandinavia and abroad. In Hansen, Jesper; Bruus, Mette (eds.). *The Fortified Viking Age. 36th Interdisciplinary Viking Symposium, Kulturhistoriske studier i centralitet — Archaeological & Historical Studies in Centrality*, vol. 3, Odense City Museums, University Press of Southern Denmark 2018. P. 35–36.

ВІЗУАЛЬНІ ДОДАТКИ

Рис. 1. Плани фортифікованих пам'яток давньоруського часу в районі літописного Треполя: 1 — Треполь; 2 — Витачів; 3 — Гологурів; 4 — Старе; 5 — Проців (2–5 за М. П. Кучерою)

Рис. 2. Пам'ятки археології та авторська реконструкція шляхів довкола Треполя та переправи через Дніпро.

Умовні позначення: 1 — літописні міста; 2 — Городища; 3 — поселення; 4 — вірогідні шляхи. Стрілки вказують на вірогідні подальші напрями руху. Цифрами позначені літописні міста: 1 — Треполь; 2 — Халеп; 3 — Витачів; 4 — Святополч та городища; 5 — Процівське; 6 — Вороньків; 7 — Гологурів; 8 — Старе.

Рис. 3. Район Треполя на військовій топографічній мапі 1879 року. URL: <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-trexverstovki-s-privyazkoj-dlya-gps/> (дата звернення: 9.03.2026)

Рис. 4. Район Треполя на військовій топографічній мапі 1923–1924 років з доповненням 1930 року. URL: <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-rkka-500metrovki/> (дата звернення: 9.03.2026)

Рис. 5. Район Треполя на німецькій військовій топографічній мапі 1943 року. URL: <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/nemeczkie-trexverstovki/> (дата звернення: 9.03.2026)

Рис. 6. Район Треполя на військовій топографічній мапі США 1953 року. URL: <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/amerikanske-karty-ukrainy/> (дата звернення: 9.03.2026)

REFERENCES

- Hrushevskyi, M. (1905). *Istoriia Ukrainy–Rusy*, 2. Lviv [in Ukrainian].
- Heijnis, A. (2018). Early Viking Camps in Scandinavia and Abroad. In J. Hansen & M. Bruus (Eds.), *The Fortified Viking Age. 36th Interdisciplinary Viking Symposium (Kulturhistoriske studier i centralitet — Archaeological & Historical Studies in Centrality*, 3, 35–43. Odense: Odense City Museums; University Press of Southern Denmark [in English].
- Korinnyi, N. N. (1992). *Pereyaslavskaya zemlya: 10 — pervaya polovina 13 veka*. Kiev [in Russian].
- Kuchera, M. P. (1972). Protsivske horodishche na Kyivshchyni. *Arkheolohiia*, 5, 109–113 [in Ukrainian].
- Kuchera, M. P. (1978). Davnioruski horodishcha v zakhidni chastyni Pereiaslavshchyny. *Arkheolohiia*, 25, 21–31 [in Ukrainian].
- Kuchera, M. P. (1987). *Zmiievyy valy Srednego Podneprovya*. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
- Kuchera, M. P. (1999). *Slovyano-ruski horodishcha 8–13 st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

- Maksimovich, N. I. (1901). *Dnepr i ego bassein*. Kiev [in Russian].
- Motzya, O. P., & Halikov, A. H. (1989). Novi doslidzhennia na shliakhu Bulhar–Kyiv. *Arkheolohiia*, 4, 143–149 [in Ukrainian].
- Novitska, M. O. (1965). Haptuvannia v Kiyivskii Rusi. *Arkheolohiia*, 18, 24–38 [in Ukrainian].
- Orlov, R. S. (1973). Davnoruska vyshyvka 12 st. *Arkheolohiia*, 12, 41–50 [in Ukrainian].
- Petrashenko, V. A., & Kozyuba, V. K. (1999). *Uzberezhzhya Kanivskogo vodoskhovyscha (katalog arkeologichnykh pamyatok)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Prikhodnyuk, O. M. (1980). Horodishcha Khalepie i Hryhorivka na Seredniomu Dnipro. *Arkheolohiia*, 33, 87–95 [in Ukrainian].
- Shamrai, S. V. (1931). Mistechko Trypillia na Kyivshchyni. *Istoryko-geohrafichnyi zbirnyk*, 4, 8–28 [in Ukrainian].
- Shendryk, N. I. (1977). *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy: Kyivska oblast*. Kyiv [in Ukrainian].
- Videiko, M. (2021). From Site on a Trade Route to a Key Royal City. *27th EAA Annual Meeting (Kiel Virtual, 2021): Abstract Book*, 1, 231–232 [in English].

Дата першого надходження статті до редакції: 18.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.03.2026.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Тетяна РУДИЧ,

докторка історичних наук,
провідна наукова співробітниця
Інституту археології НАН України,
Київ, Україна

e-mail: rudich@iananu.org.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0008-9046-957X>

Дмитро КУШТАН,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
Київ, Україна

e-mail: kushtan_dp@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6411-2154>

Вероніка УНГУРЯН,

аспірантка
Інституту археології
НАН України,
Київ, Україна

e-mail: verunh@iananu.org.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0001-0809-1299>

Tetyana RUDYCH,

Doctor of History, Lead Researcher,
Institute of Archaeology,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

Dmytro KUSHTAN,

PhD in History, Senior Researcher,
Institute of Archaeology,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

Veronika UNHURIAN,

PhD student,
Institute of Archaeology,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря 17–18 ст. в місті Черкаси

У статті представлено краніологічний аналіз антропологічного матеріалу з розкопок цвинтаря 17–18 ст. у місті Черкаси. Чоловіча серія з Черкас найбільш чітко (з урахуванням процесу брахікефалізації) демонструє антропологічні паралелі з окремими серіями давньоруської доби Середнього Подніпров'я та, що особливо важливо, з групами сільського населення земель, які колись належали полянам (Бучак, Козаровичі). Із серій ранньомодерного часу морфологічно та статистично черкаська чоловіча серія досить близька до окремих правобережних груп (київський Поділ) та лівобережних серій (Суми, Лютецька, Батурич). Це добре демонструє розселення правобережного населення на лівобережні землі. Зворотні міграції може ілюструвати краніологія жінок з даного могильника. Вони статистично близькі до низки лівобережних серій козацької доби та давньоруських (чернігівських) груп цього регіону. У мешканців Черкас, які поховані на даному могильнику, не фіксується відсутніх кочових впливів, таких як на могильниках у Чигирині, Суботові, Вишгороді.

Ключові слова: доба пізнього середньовіччя, ранньомодерний час, Центральна Україна, антропологія, краніологія.

Anthropological Materials from the Excavation of the 17th – 18th-Century Cemetery in Cherkasy

Anthropological material came from excavations of the 17th–18th-century cemetery of the Holy Trinity Church in Cherkasy Podil. The male series from Cherkasy, when considering the process of brachycephalization, demonstrates anthropological parallels with individual series from the Ancient Rus period in the Middle Dnipro region. Notably, the male series also shows similarities with rural populations from territories formerly inhabited by the Polianian tribes, such as Buchak and Kozarovychi. Morphologically and statistically, the Cherkasy male series is closely related to specific right-bank groups

(Kyiv Podil) and left-bank series (Sumy, Lyutenka, Baturyn) from the early modern period. This pattern may reflect the resettlement of right-bank populations to left-bank Dnipro territories. In contrast, the craniological characteristics of females from this cemetery suggest reverse migration patterns. Female skulls are statistically similar to several left-bank series from the Cossack period and Ancient Rus (Chernihiv) groups in the region. The inhabitants of Cherkasy do not exhibit significant nomadic craniological traits, which are present in populations buried in the cemeteries of Chyhyryn, Subotiv, and Vyshhorod.

Keywords: late medieval period, early modern period, Central Ukraine, anthropology, craniology.

Одним із пріоритетних напрямків сучасної фізичної антропології України є вивчення походження та складу давнього населення України за краніологічними даними. Значний відтинок часу від другої половини 13 ст. до кінця 18 ст. дуже слабо представлений антропологічним матеріалом. Це пояснюється тим, що тривалий час антропологічний матеріал післямонгольської доби не збирався та комплексно не досліджувався. Перші публікації матеріалів цього періоду з'являються лише наприкінці 1990-х років¹. Водночас він є цінним джерелом, що дозволяє розглянути динаміку фізичного типу населення на конкретній території, відстежити можливість наявності автохтонних ліній, говорити про міграції на ці землі та виявляти території попереднього проживання мігрантів. Звісно, інформація стосовно міграцій для цього хронологічного зрізу частково представлена писемними джерелами, тож антропологічні дослідження в напрямку їх виявлення є менш актуальними, чим для більш ранніх періодів. Але незаперечним є те, що аналіз матеріалу 14–19 ст. допомагає простежити етапи формування антропологічного складу населення України.

Метою статті є публікація антропологічного матеріалу з цвинтаря в Черкасах та опрацювання його за краніометричною програмою, що дозволить розширити базу даних вибірок, які репрезентують населення ранньомодерного часу території України.

Для дослідників, які спеціалізуються з етнічної антропології, ця серія з Черкас є особливо важливою та актуальною з низки причин. Вона походить з території правобережжя Середнього Подніпров'я — зони, де на сьогодні серед населення поширений центрально-український антропологічний тип, що вважається домінуючим серед сучасних українців та охоплює значні території Середньої Наддніпрянщини, Поділля, Слобожанщини². Час і етапи формування такого типу тривалий час залишаються під питанням, а щодо складників, які стали його основою, погляди дослідників різняться.

¹ Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. Київ : ІА НАН України, 2014. С. 167.

² Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. Київ : Наукова думка, 1965. С. 47.

Регіони, де на сьогодні домінує цей тип, мали різну історичну долю, що впливало на антропологічну ситуацію в них. Землі Правобережжя Середнього Подніпров'я, з яких походять матеріали черкаського цвинтаря, практично завжди мали складну антропологічну історію, бо знаходилися на кордоні лісостепу та степу. Це тривалий час забезпечувало міграційні хвилі зі степного півдня, які періодично змінювалися міграційними потоками з більш північних територій, західних і східних земель. Під час формування та розквіту княжої Русі Київська земля, що стала її політичним центром, була одним із найбільш строкатих регіонів як в антропологічному, так і в етнічному аспектах³. Ядро мешканців складали східні слов'яни, що були вихідцями переважно з колишніх полянських та, меншою мірою, древлянських племен. Для укріплення південного кордону Київської землі княжою владою залучалися як групи з різних територій східнослов'янського світу, так і представники балтських народів і кочових груп. Селилися тут також вихідці з західнослов'янських земель, були присутні і варяги. Інформацію про це несуть писемні джерела, археологічні та антропологічні дані⁴.

Ослаблення давньоруської держави, монголо-татарська навала, створення Монгольської імперії, а на її західних територіях — Золотої Орди, спричинили істотні зміни на значних просторах Східної Європи. Рівень людських і матеріальних втрат в окремих землях Русі був неоднаковий, економічне й політичне становище їх істотно відрізнялося, їх подальші долі складалися по-різному. Питання, наскільки саме правобережжя Середнього Дніпра зазнало демографічних і економічних втрат після монгольської навали, залишається відкритим, але політичні зміни були очевидними та епохальними⁵.

Тривалий час землі сучасної Київщини й Черкащини знаходилися у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, козацької держави Богдана Хмельницького, а наприкінці

³ Моця О. П. Етнічний склад населення південноруських земель. *Давня історія України* / ред. П. П. Толочко. Київ : Поліграфкнига, 2000. Т. 3. С. 476–514.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. До року 1340. Нью-Йорк : Книгоспілка, 1954. С. 366–428; Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я. С. 66–76.

⁵ Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. Київ : Наукова думка, 1996. С. 42.

18 ст. потрапили до складу Російської імперії. Якщо в 14–16 ст. землі регіону потерпали переважно від нападів степовиків з південних територій, то у 17–18 ст. вони були охоплені повстаннями та війнами. Усі ці події істотно впливали як на демографічну ситуацію, так і на напрямок міграцій потоків, які йшли на ці землі або у зворотному напрямку⁶.

Джерельною базою дослідження є серія із 12 чоловічих та 12 жіночих черепів, які походять з розкопок цвинтаря Свято-Троїцької церкви, що проводились Черкаською археологічною експедицією ІА НАН України під керівництвом Дмитра Куштана⁷. Дерев'яна церква була збудована у 1671 році на території черкаського Подолу та на сьогодні не збереглася. Вона була освячена з благословення митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, соратника Петра Дорошенка⁸. Автор розкопок датує цвинтар 17–18 ст. Нижня хронологічна дата цвинтаря визначається 70-ми роками 17 ст. за часом спорудження Свято-Троїцької церкви, а поховання на ній здійснювалися, ймовірно, до кінця 18 ст., бо на планах міста 1797 та 1800 років цей цвинтар відсутній⁹. Опрацьований матеріал походить з найбільш давньої частини цвинтаря. Він становить особливий інтерес, передусім тому, що територія Правобережжя Середнього Подніпров'я представлена невеликою кількістю хронологічно близьких серій.

Кісткові рештки з цього цвинтаря опрацьовувалися спочатку в польових умовах аспіранткою відділу біоархеології ІА НАНУ Веронікою Унгуран, опис матеріалу, визначення статі та віку були оформлені у вигляді додатку до археологічного звіту. Статі та вік визначалися за допомогою низки методів¹⁰. Для формування чоловічої та жіночої вибірок з матеріалів могильника було залучено черепи дорослих людей, ріст кісток яких закінчився та статі яких можна було визначити. Надалі опрацювання матеріалів продовжувалося в лабораторії Відділу біоархеології ІА НАНУ за різними антропологічними програмами.

Краніологічні виміри проводилися за методиками, використовуваними вітчизняною

антропологічною школою¹¹. Під час опису черепів стали в нагоді рубрикації Георгія Дебеца. У процесі роботи над матеріалами з цього могильника ми отримали декілька варіантів міжгрупового порівняльного аналізу з використанням низки статистичних методів (пакет програм Systat).

Характеристика чоловічої серії. У середньому чоловіча серія характеризується середньодовгою, середньоширокою, середньовисокою черепною коробкою. Форма черепа в середньому виявляє брахікранна, але в групі фіксуються й доліхокранні форми. Найменша ширина лоба середня, кут нахилу лобної кістки відноситься до категорії середніх.

Обличчя середньошироке на верхньому рівні, на рівні вилиць і на середньому рівні. Висота обличчя мала, за верхньолицевим показником в середньому виявляє воно відноситься до категорії мезен, хоча у вибірці присутні вузьколиці та широколиці форми. Обличчя мезогнатне, його горизонтальне профілювання різке як на верхньому рівні, так і на середньому рівні.

Орбіти за абсолютними розмірами низькі та вузькі (з тенденцією до середніх), за орбітним індексом вони потрапляють до категорії мезоконхних. Ніс середньої висоти (на межі з низьким), середньоширокий, за носовим показником він мезоринний. Кістки носа виступають на межі середніх та великих значень. Перенісся високе (табл. 1).

Таблиця 1

Максимальні та мінімальні значення, середні характеристики чоловічих черепів з вибірки матеріалів з цвинтаря Свято-Троїцької церкви на території черкаського Подолу¹²

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	12	170	192	179,41	5,99
8. Поперечний діаметр	12	135	152	143,5	4,79
17. Висотний діаметр b-br	12	130	140	133,75	4,16
20. Вушна висота p-br	11	108,8	124,8	114,05	4,62
5. Довжина основи черепа	12	90	110	100,5	5,28
9. Найменша ширина лоба	11	91	107	98,18	4,49
10. Найбільша ширина лоба	11	115	127	121,09	3,93
11. Вушна ширина	12	113	130	124,25	5,06
12. Ширина потилиці	12	99	120	108,5	5,44
26. Лобна дуга	12	110	134	125,08	7,09
27. Тім'яна дуга	12	115	160	132,33	12,72
28. Потилична дуга	12	97	127	112	8,74
29. Лобна хорда	12	97	116	108,5	5,36
30. Тім'яна хорда	12	106	130	114,12	6,59
31. Потилична хорда	12	82	101	92,42	4,94

¹¹ Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. Jena: Gustav Fischer, 1928 S. 505–584; Алексеев В. П., Дебеч Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва: Наука, 1964. С. 49–75.

¹² Table 1. Maximal, minimal and mean values of male skulls from the Holy Trinity Church cemetery, Cherkasy Podil.

⁶ Рудич Т. О. Населення Середнього... С. 167.

⁷ Куштан Д. Розкопки на території Черкаського Подолу. *Археологічні дослідження в Україні 2022* / ред. Ю. В. Болтрик. Київ : ІА НАНУ, 2023. С. 323–331.

⁸ Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. Киев : Киево-Печерская Лавра, 1864. С. 613.

⁹ Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. Київ; Черкаси : ІА НАНУ, 2016. С. 213.

¹⁰ Buikstra J., Ubelaker D. Standards for data collection from human skeletal remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series*. 1994. Vol. 44. P. 15–21.

Висота вигину лоба	12	23	29	25,33	2,05
Висота вигину потилиці	12	20	35	25,5	4,77
40. Довжина основи обличчя	8	90	102	94,87	4,58
43. Верхня ширина обличчя	11	100	111	104,82	4,33
45. Діаметр вилиць	12	118	144	131,7	6,10
46. Середня ширина обличчя	11	90	102	96,45	3,69
48. Верхня висота обличчя	12	60	73	67,67	3,62
60. Довжина альвеолярної дуги	9	48	57	54	2,92
61. Ширина альвеолярної дуги	10	54	67	61,8	4,16
55. Висота носа	11	44	56	50	2,89
54. Ширина носа	11	23	28	25	2,09
51. Ширина орбіти	12	38	44	40,58	1,88
52. Висота орбіти	12	29	35	32,21	1,72
MS. Максиллофронтальна ширина	12	17	25	20,55	2,38
MS. Максиллофронтальна висота	12	7	10	8	1,13
SC. Симотична ширина	12	5	12	9,25	2,09
SS. Симотична висота	12	2,5	6	4,04	1,03
DC. Дакріальна ширина	12	21	28	23,67	2,22
DS. Дакріальна висота	12	10	17	12,58	2,06
32. Кут профілю лоба (nasion)	12	80	89	85,9	3,5
77. Назомалярний кут	12	133,5	146	139	4,4
Zm. Зигомаксиллярний кут	12	120	132	124,8	3,9
72. Загальний кут обличчя	12	82	90	85,4	2,9
73. Кут середньої частини обличчя	12	82	90	85,4	2,93
75.1. Кут носа	11	16	41	28,6	7,07
Fc. Глибина іклової ямки	12	2	6	4,29	1,4
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	4	111	128	120,25	8,09
66. Кутова ширина нижньої щелепи	9	96	114	103,66	5,74
71a. Найменша ширина гілки щелепи	10	30	35	32,65	1,63
67. Передня ширина нижньої щелепи	10	44	53	47,7	2,91
69. Висота симфізу нижньої щелепи	8	30	38	33,87	3,04
69(1). Висота тіла нижньої щелепи	9	28	34	31,16	2,32
69(3). Товщина тіла нижньої щелепи	8	10	13	11,75	0,88
Надперенісся (1-6)	10	1	3	2,2	0,63
Зовнішній потиличний виступ /0-5/	10	2	5	3,5	0,97
Соскоподібні виростки /1-3/	9	2	4	2,78	0,67
Індекс:					
Черепний	12	74,4	89,4	80,1	4,78
Лицевий	11	43,4	58,5	50,7	4,29
Орбітний	12	70,7	86,8	79,5	5,6
Носовий	12	45,1	56	49,76	3,41
Симотичний	12	27,8	80	45,6	14,8
Дакріальний	12	42,8	69,6	53,2	7,63

Характеристика жіночої серії. Жіноча серія характеризується середньодовгою на межі з довгою, середньоширокою, середньовисокою черепною коробкою. Черепна коробка має у середньому вияві брахікранну форму. Найменша ширина лоба на межі малої та середньої, кут нахилу лобної кістки великий.

Верхня ширина обличчя середня, діаметр вилиць середній, ширина обличчя на зигомаксиллярному рівні середня. Висота обличчя мала на межі з середньою. За верхньолицевим індексом обличчя відноситься до категорії мезен, але з тенденцією до еурієн. Воно ортогнатне. У горизонтальній площині обличчя на верхньому рівні профільоване різко на межі з помірним, а на середньому рівні його профілювання різке.

Орбіти низькі, середньоширокі, а за індексом мезоконхні. Ніс низький на межі з середнім, середньоширокий, за індексом він мезоринний. Кут виступу носа на межі середнього та значного. Перенісся середньовисоке на симотичному рівні та високе на дакріальному рівні (табл. 2).

Таблиця 2

Максимальні, мінімальні та середні значення жіночих черепів з кладовища церкви Святої Трійці, Черкаський Поділ¹³

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	12	160	178	169,4	5,26
8. Поперечний діаметр	12	127	146	138,25	6,16
17. Висотний діаметр b-br	12	115	140	128,5	6,93
20. Вушна висота p-br	12	104,6	119	110,47	3,62
5. Довжина основи черепа	12	90	103	95,5	4,34
9. Найменша ширина лоба	12	92	102	95,67	3,45
10. Найбільша ширина лоба	11	111	126	118,8	4,3
11. Вушна ширина	12	110	129	119,9	6,23
12. Ширина потилиці	12	98	115	106,3	5,43
26. Лобна дуга	12	106	134	120,7	8,2
27. Тім'яна дуга	12	101	132	116,7	9,39
28. Потилична дуга	12	88	128	109,7	11,09
29. Лобна хорда	12	97	122	107,7	6,58
30. Тім'яна хорда	12	80	117	104,58	9,53
31. Потилична хорда	11	79	111	93,36	8,11
Висота вигину лоба	12	22	31	25,6	2,61
Висота вигину потилиці	12	22	35	26	3,97
40. Довжина основи обличчя	12	82	96	89,9	4,72
43. Верхня ширина обличчя	12	97	108	101,25	3,77
45. Діаметр вилиць	12	116	132	125,17	5,18
46. Середня ширина обличчя	12	85	102	93,5	6,2
48. Верхня висота обличчя	12	57	69,5	63,17	4,61

¹³ Table 2. Maximal, minimal and mean values of female skulls from the Holy Trinity Church cemetery, Cherkasy Podil.

60. Довжина альвеолярної дуги	8	50	55	52,3	1,59
61. Ширина альвеолярної дуги	8	52	67	57,25	5,42
55. Висота носа	11	42	53	47,6	3,41
54. Ширина носа	12	22	27	23,96	1,4
51. Ширина орбіти	12	38	42	39,58	1,56
52. Висота орбіти	12	28	35	31,75	2,34
МС. Максиллофронтальна ширина	12	16	22	18,92	1,93
MS. Максиллофронтальна висота	12	4	14	7,5	2,58
SC. Симотична ширина	12		10		1,43
SS. Симотична висота	12	1	7	3	1,55
DC. Дакріальна ширина	11	18	24	21	1,89
DS. Дакріальна висота	11	8	14	11,77	1,81
32. Кут профілю лоба (nasion)	12	82	92	87,17	3,07
77. Назомаллярний кут	11	133	147	140,3	4,2
Zm. Зигомаксиллярний кут	11	119	135	126	5,09
72. Загальний кут обличчя	12	78	90	86	3,27
73. Кут середньої частини обличчя	12	82	90	86,7	3,13
75.1. Кут носа	9	16	35	25,3	5,81
Fc. Глибина іклової ямки	12	2	5	3,8	1,00
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	10	104	123	114,1	6,5
66. Кутова ширина нижньої щелепи	11	82	103	92,5	7,17
71a. Найменша ширина гілки щелепи	12	28	35	31,08	1,93
67. Передня ширина нижньої щелепи	12	41,5	48	44,9	2,12
69. Висота симфізу нижньої щелепи	9	25	33	29,27	2,51
69(1). Висота тіла нижньої щелепи	10	21	33	27,6	3,95
69(3). Товщина тіла нижньої щелепи	11	8	13	10,47	1,7
Надперенісся (1-6)	12	1	2	1,42	0,52
Зовнішній потиличний виступ /0-5/	12	1	4	2,07	0,98
Соскоподібні виростки /1-3/	12	1	2	1,58	0,52
Індекс:					
Черепний	12	78	86,2	81,6	2,96
Лицевий	12	46	54,7	50,42	2,9
Орбітний	12	70	86,8	80,27	5,06
Носовий	12	45	55,5	50,17	3,7
Симотичний	12	11,1	70	35,6	14,8
Дакріальний	11	30	68,4	53,6	12,2

Візуальні спостереження та внутрішньогруповий статистичний аналіз дозволяють говорити про антропологічну неоднорідність як чоловічої, так і жіночої частини групи. Така картина характерна для більшості міських груп регіону доби середньовіччя та ранньомодерного періоду.

У межах внутрішньогрупового аналізу для нашої серії були також розраховані

коефіцієнти статевих диморфізмів, а їх значення порівняно з даними, розрахованими для однорідних груп¹⁴. З урахуванням статевих диморфізмів жіноча частина популяції характеризується коротшою, але вищою черепною коробкою, ширшим обличчям, вищим, але вузким носом, ширшими та нижчими орбітами. Це свідчить на користь неоднорідності групи, а також того, що жіноча та чоловіча частини серії формувалися з дещо різних складників.

Тож за результатами внутрішньогрупового аналізу можна говорити про неоднорідність вибірки, а також відмінність у формуванні чоловічої та жіночої частини групи, що також характерно для більшості серій цього періоду. Як правило, такі відмінності добре підтверджують результати міжгрупового аналізу чоловічих та жіночих серій, поданого нижче.

Міжгруповий аналіз. Передусім нас цікавить місце черкаської вибірки в колі хронологічно близьких груп Середнього Подніпров'я. Таких груп небагато. Найбільш північною з них є серія з Вишгорода першої половини 17 ст.¹⁵. Дві вибірки черепів походять з Києва. Одна з них репрезентує цвинтар біля Михайлівського Золотоверхого собору 15–18 ст. (матеріали Рудич Т.), інша представляє населення київського Подолу 16–18 ст.¹⁶. Серія з сотенного містечка Стайки 17 ст. територіально знаходиться нижче за течією Дніпра, між Києвом і Каневом¹⁷. Група 16–17 ст. з Чигирини (матеріали Рудич Т.) та вибірка з Суботова, яка орієнтовно датується 15 ст.¹⁸, є найбільш південними. Усі серії є антропологічно неоднорідними, але в кожній із них виділяються домінуючі складники, що визначають їхнє місце під час проведення міжгрупового статистичного аналізу, поданого нижче.

Звернемо увагу на ознаки, що традиційно використовували для типологічного розмежування чоловічих груп східних слов'ян¹⁹. За черепним індексом з семи перелічених груп шість

¹⁴ Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. Jena: Gustav Fischer, 1928. S. 505–584; Алексеев В. П., Дебеч Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва: Наука, 1964. С. 49–75.

¹⁵ Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я... С. 272–277.

¹⁶ Долженко Ю. В. Краниологія населення Київського Подолу XVI–XVIII ст. (могилиник по вул. Юрківська, 3). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія». 2016. Т. 2, № 3. С. 3–17.

¹⁷ Потехіна І. Д. Краниологічний комплекс мешканців містечка Стайки XVII–XVIII ст. і його походження. Історична антропологія та біоархеологія України / ред. І. Д. Потехіна. Київ: ІА НАНУ, 2020. Вип. 2. С. 125–149.

¹⁸ Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я... С. 177.

¹⁹ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. Москва: МГУ, 1973. С. 46–68.

характеризуються брахікранією, одна серія мезокранією з тенденцією до доліхокранії. Діаметр вилиць, який характеризує ширину обличчя, відноситься до категорії широких та середньошироких. Усі групи потрапляють за носовим індексом до категорії мезоринних. Кут виступання носа в одних випадках середній, а в інших — великий.

Від використання типологічного підходу для аналізу матеріалу антропологія на сучасному етапі практично відмовилася, до того ж вона розраховувалася для серій давньоруської доби. Водночас, зауважимо, що серії доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу Середнього Подніпров'я віднести до одного типу, навіть у захопленні результатами, навряд чи можна. Це, найперше, віддзеркалює відмінність у складниках, які мали генетичні витоки у різних давніх групах.

Морфологічно серія чоловічих черепів з Черкас виявляється в цьому регіоні найближчою до групи з київського Подолу, але найбільш віддаленою від південних серій з Чигирини й Суботова. Останні дві відрізняються від черкасів ширшим обличчям (різниця в останньому випадку є статистично достовірною) та горизонтальним профілюванням обличчя, яке в останніх двох випадках тяжіє до помірному.

Відзначимо, що черкаські чоловіки мають найменші розміри обличчя серед пізньосередньовічних і ранньомодерних груп правобережжя Середнього Наддніпров'я, саме це і робить їх єдиною з відомих на сьогодні серій у регіоні, яким можна спробувати знайти аналогії серед місцевого населення давньоруської доби.

Для об'єктивізації висновків в антропології використовуються методи багатовимірної статистики. У процесі роботи над матеріалами з цього цвинтаря нами було проведено декілька варіантів міжгрупового порівняльного аналізу з використанням низки статистичних методів.

Міжгруповий статистичний аналіз, чоловіки. Серія з Черкас розглядалася в колі хронологічно близьких груп (пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби з території України, Східної Європи, Середньої, Північної та Південної Європи).

Аналіз проводився у декілька етапів: у колі груп доби раннього модерну з території України й серій доби середньовіччя з території України; у колі серій давньоруської доби Східної Європи; у колі серій, які представляли слов'ян та групи представників інших етнічних груп Східної Європи (балтів, представників степових груп, населення Кавказу).

Для ілюстрації роботи ми відібрали варіанти аналізу, які вважаємо найбільш цікавими й показовими. На нашу думку, така процедура є раціональною та пов'язує емпіричні спостереження зі статистичними результатами. На жаль, у краніології деякі статті перевантажені статистичним

аналізом, в окремих випадках досить беззмисловим. Вони демонструють неспроможність автора визначити мету аналізу, а також утруднюють інтерпретацію результатів, що, на жаль, іноді призводить до некоректних висновків.

До цього варіанту факторного аналізу увійшли серії ранньомодерної доби території України, а також низка серій давньоруського часу з цих територій. До порівняльного аналізу було залучено групи 14–18 ст.: Чигирин, Суботів, Вишгород (матеріали Рудич Т.), Меджибіж (матеріали Рудич Т.), Стайки²⁰, Ратнів²¹, Рівне²², Батурич²³, Лютецька²⁴, Суми²⁵, Ужгород²⁶, дві серії з Києва. Одна з них (Київ 2) представляє людей з цвинтаря Михайлівського Золотоверхого монастиря (матеріали Рудич Т.), а друга (Київ 3) — мешканців Подолу²⁷.

До порівняльного аналізу увійшли серії давньоруської доби, найперше Середнього Подніпров'я: Григорівка, Бучак²⁸, Козаровичі²⁹, Миколаївський могильник, хутір Половецький³⁰,

²⁰ Потехіна І. Д. Краніологічний комплекс... С. 125–139.

²¹ Долженко Ю., Златогорський О. Краніологічні матеріали XIV–XV ст. з розкопок с. Ратнів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2016. Т. 1. № 4. С. 11–22.

²² Долженко Ю., Прищеп Б. Краніологія похованих в Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст. *Археологічні студії Меджибіж*. 2015. Вип. 4. С. 7–16.

²³ Dolzhenko Yu. Craniological characteristics of the Baturyn's population in 17–18 centuries. *Ніжинська старовина. Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України»*. 2014. Т. 18. № 21. С. 40–56.

²⁴ Долженко Ю. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька. *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України* / ред. В. В. Отрошенко. Луганськ, 2012. С. 487–507.

²⁵ Білінська Л. І., Долженко Ю. В. Населення Сум другої половини XVII–XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2018. Вип. 22. С. 67–89.

²⁶ Долженко Ю., Мойжес В. Краніологія та статевовікова характеристика поховань другої половини XIV–XVII ст. з церкви Ужгородського замку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2022. Т. 1. № 46. С. 228–264.

²⁷ Долженко Ю. В. Краніологія населення... С. 3–17.

²⁸ Козак А. Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак). *Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология* / ред. В. П. Алексеев. Москва : Новый сад, 2000. Ч. 2. С. 243–259; Козак А. Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника. *Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка* / ред. В. А. Петрашенко. Киев : Академперіодика, 2005. С. 226–241.

²⁹ Рудич Т. О. Антропологічний матеріал із розкопок могильника давньоруської доби біля с. Козаровичі. *Історична антропология та біоархеология України* / ред. І. Д. Потехіна. Київ : ІА НАНУ, 2020. Вип. 2. С. 78–91.

³⁰ Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. Київ : Наукова думка, 1967. С. 138–145.

Юр'єв, Яблунівка³¹, Монастирок³², Княжа Гора, Вітачів³³, Лука (матеріали Рудич Т.), Київ 1, який є об'єднаною серією 10–13 ст.³⁴, об'єднана серія з давньоруського Чернігова³⁵, група з Любеча³⁶, серія з Переяслава, Галича, Зеленчого (матеріали Рудич Т.), Звягеля³⁷, Василіва, Бранешти³⁸, Жванця³⁹. Було залучено для порівняння також три збірні серії давньоруської доби з лівобережних земель. Серії об'єднують матеріали сільських могильників 10–13 ст. та фігурують у літературі під назвами «збірна серія полян переяславських», «збірна серія полян чернігівських», «збірна серія сіверян»⁴⁰. Вони сформовані Тетяною Алексеевою за схемою розподілу племенних територій, які були проведені Валентином Седовим. Назви збірних серій інколи викликають нарікання в археологів, але вони є авторськими й зручними для опису результатів міжгрупового аналізу.

Серії порівнювалися методом головних компонент за низкою таксономічно важливих ознак: довжина, ширина, висота черепа, ширина лоба, висота обличчя, ширина обличчя, висота та ширина орбіт, ширина й висота носа, назомальярний та зигмаксілярний кути горизонтального профілювання обличчя, кут кісток носа, симітичний індекс, дакріальний індекс.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два головних фактора, у яких навантаження більше за 1. Найбільші додатні

навантаження після варімаксної ротації мають за першим фактором ширина лоба, діаметр вилиць, висота обличчя, ширина та висота орбіт, висота носа. Вони розділяють 21,08 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несе довжина черепа, ширина носа, а найбільші від'ємні — ширина черепа та зигмаксілярний кут. Вони розділяють 18,4% сукупності.

За результатами аналізу уся сукупність чоловічих серій була розподілена за навантаженнями двох факторів, а усі групи було вписано у простір головних факторів поліморфізму за факторними навантаженнями на них (рис. 1). Ознаки, які несуть навантаження за 1 фактором найбільш чітко диференціюють матеріали давньоруської доби.

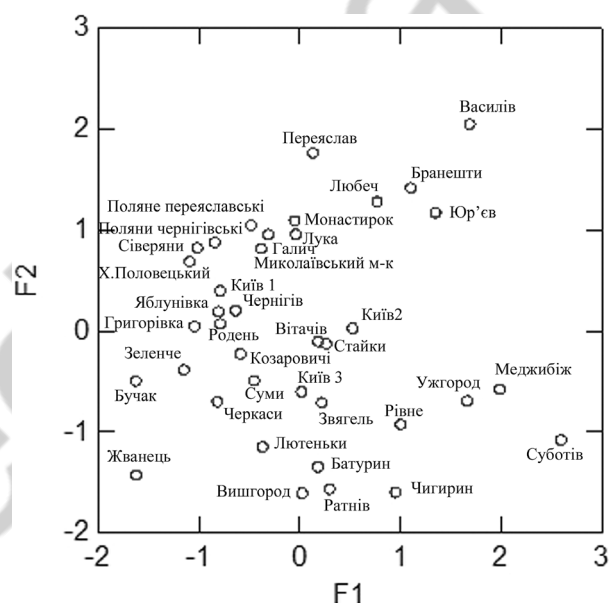

Рис. 1. Міжгруповий статистичний аналіз, чоловіки

Чоловічі серії давньоруської доби й пізнього середньовіччя — ранньомодерного часу найбільш чітко диференціюють ознаки, що несуть навантаження за другим фактором. Усі серії доби пізнього середньовіччя й ранньомодерного часу опиняються в нижній половині факторного поля. Для цих груп характерні менша довжина, але більша ширина черепної коробки, вужчі носи, слабкіше профілювання обличчя на зигмаксілярному рівні, нижче перенісся.

Стосовно поздовжнього й поперечного діаметрів, які найбільш диференціюють ці масиви, то вони обумовлюють форму черепної коробки в напрямку брахікефалізації. Процес брахікефалізації, який припав на другу половину 2 тис. н. е., охопив більшість країн Європи, Південний Сибір, Японію тощо⁴¹. Брахікефалізацію, яку відзначили антропологи ще в кінці 19 ст., відносять

³¹ Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследование летописного Юрьева на Руси и его окрестностей. *Земли Южной Руси в IX–XIV вв.* / ред. П. П. Толочко. Киев : Наукова думка, 1985. С. 57–62.

³² Покас П. М. Антропологическая характеристика погребений. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре* / ред. Е. В. Максимов, В. А. Петрашенко. Киев : Наукова думка, 1988. С. 136–138.

³³ Алексеева Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68.

³⁴ Там само; Дяченко В. Д. Антропологичний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.). *Стародавній Київ* / ред. П. П. Толочко. Київ : Наукова думка, 1993. С. 151–166; Козак О. Д. Кияни княжої доби. Київ : Академперіодика, 2010. С. 330–345; Рудич Т. О., Козак О. Д. Населення київського Подолу давньоруської доби. *Археологія*. 2021. Вип. 2. С. 63–79.

³⁵ Алексеева Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68; Долженко Ю. В. Антропологичний склад давньоруського Чернігова. *Історична антропологія та біоархеологія України* / ред. І. Д. Потехіна. Київ : ІА НАНУ, 2014. Вип. 1. С. 49–84.

³⁶ Алексеева Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68.

³⁷ Рудич Т. О. Антропологичний склад населення північних районів України X–XIII ст. (правий берег Дніпра). *Vita Antiqua*. 2003. Вип. 5–6. С. 202–214.

³⁸ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. Москва : Наука, 1975. С. 232–249.

³⁹ Долженко Ю. В. Могильник XII–XIII ст. Жванець на Дністрі за даними краніології. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історичні науки»*. 2020. Т. 31. № 70. С. 134–143.

⁴⁰ Алексеева Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68.

⁴¹ Сегеда С. П. Антропологичний склад українського народу. Етногенетичний аспект. Київ : Видавництво

до епохальних змін. Її природа залишається під питанням. Вона охопила далеко не всі країни Європи, а темпи та розміри її не були однаковими в різних регіонах.

Проте в нижній частині факторного поля окрім серій доби ранньомодерного часу присутні також окремі групи давньоруської доби з території Середнього Подніпров'я та південних районів Правобережжя України.

Населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби було неоднорідним. Це особливо добре прослідковується на матеріалах міських некрополів. У формуванні населення регіону брали участь як вихідці з місцевих сільських груп, так і вихідці з інших східнослов'янських земель, люди з земель західних слов'ян. Присутні тут були також люди, які мали коріння в іраномовних⁴², балтських⁴³ популяціях, а також тюркомовних групах. Це фіксується за писемними джерелами, археологічними та антропологічними даними. Але найбільш репрезентативними для характеристики населення регіону доби середньовіччя в антропології вважається сільське населення. У нашому випадку статистична й морфологічна близькість черкаської серії з групами Бучака та Козаровичі може відображати генетичну спорідненість частини населення Черкас з частиною сільського населення Середнього Подніпров'я давньоруської доби, а також окремими серіями Східного Прикарпаття (Зеленче).

Згруп 15–18 ст., що представляють Дніпровське Правобережжя, до чоловічої серії з Черкас статистично та морфологічно найближчою виявляється населення київського Подолу. Стосовно серій з південних територій сьогоденної Черкащини, таких як Чигирин та Суботів, то вони досить суттєво дистанціюються за низкою ознак, які несуть навантаження на 1 фактор, так і за ознаками, що несуть навантаження на 2 фактор. Ці групи відрізняються більшими розмірами обличчя, орбіт, вужчими носами, слабкішим профілюванням обличчя на зігмаксілярному рівні, нижчим переніссям. Відхилення цих серій саме за такими ознаками від решти слов'янських груп свідчить про включення до їх складу істотної домішки, притаманної кочовим народам степу⁴⁴. Те, що степовий компонент потрапив до серій козацької доби не через групи давньоруського часу, добре демонструють результати статистичного аналізу. Хоча вихідці з кочових груп перебували на службі в давньоруських князів, але у цьому випадку ми

маємо справу з більш пізніми, післямонгольськими, включеннями.

За результатами міжгрупового аналізу вимагується низка статистично близьких чоловічих груп козацької доби, які представляють населення Подніпров'я та походять з прибережних районів правого берега Дніпра, й з окремих територій Лівобережжя. Це групи з Черкас, київського Подолу, Сум, Лютецьок. До неї тяжіють також групи зі Стайок (Правобережжя) і Батурина. Меншою мірою можна говорити про Вишгород, серед населення якого відчувається степова домішка.

Міжгруповий статистичний аналіз, жінки. Розробки й аналіз у галузі етнічної антропології базувалися тривалий час передусім на чоловічих вибірках. Вони, як вже відзначалося вище, краще фіксують міграційні процеси. Надалі (в 90-х роках 20 ст.) ситуація почала змінюватися. Жіночі серії у міжгруповому аналізі почали набувати ролі вагомого аргументу. Вважалося, що жіночі групи краще віддзеркалюють безперервність місцевих генетичних ліній. З'ясувалося, що це може залежати від часу й території.

До цього варіанту факторного аналізу увійшли серії ранньомодерної доби території України, а також низка серій давньоруського часу з цих територій. Підбірка жіночих серій для аналізу дещо відрізняється від чоловічої, це пов'язано з тим, що з окремих пам'яток ми маємо або лише чоловічі, або тільки жіночі вибірки.

До порівняльного аналізу було залучено групи 14–18 ст.: Чигирин, Вишгород⁴⁵, Меджибіж (матеріали Рудич Т.), Стайки⁴⁶, Ратнів⁴⁷, Батурина⁴⁸, Лютецька⁴⁹, Суми⁵⁰, Ужгород⁵¹, дві серії з Києва. Одна з них (Київ 7) представляє людей із цвинтаря Михайлівського Золотоверхого монастиря (матеріали Рудич Т.), а друга (Київ 6) — мешканців Подолу⁵². До порівняльного аналізу увійшли такі серії давньоруської доби: Бучак⁵³, Козаровичі⁵⁴, Миколаївський могильник, хутір Половецький⁵⁵, Княжа Гора (Родень), Витачів⁵⁶, Лука (матеріали Рудич Т.). Київ у даному варіанті представляють декілька серій з різних могильників міста: Київ

⁴⁵ Там само. С. 170–185.

⁴⁶ Потехіна І. Д. Краніологічний комплекс... С. 125–149.

⁴⁷ Долженко Ю., Златогорський О. Краніологічні матеріали... С. 11–22.

⁴⁸ Dolzhenko Yu. Craniological characteristics... С. 40–56.

⁴⁹ Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали... С. 487–507.

⁵⁰ Білинська Л. І., Долженко Ю. В. Населення Сум... С. 67–89.

⁵¹ Долженко Ю., Мойжес В. Антропологічний аналіз... С. 228–264.

⁵² Долженко Ю. В. Краніологія населення... С. 3–17.

⁵³ Козак А. Д. Новые материалы... С. 243–259; Козак А. Д. Древнерусское население... С. 226–241.

⁵⁴ Рудич Т. О. Антропологічний матеріал... С. 78–91.

⁵⁵ Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии... С. 138–145.

⁵⁶ Алексеева Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68.

імені Олени Теліги, 2001. С. 144; Рудич Т. О. Населення Середнього... С. 190.

⁴² Там само. С. 139.

⁴³ Івакін В., Баранов В., Дяченко Д. Середньовічні старожитності балтів у Порослі. *Археологія України за роки незалежності* / ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко. Київ : ІА НАНУ, 2022. С. 349–354.

⁴⁴ Рудич Т. О. Населення Середнього... С. 174.

1 — «об'єднана серія 10–13 ст.»⁵⁷, Київ 2 — «місто Ярослава» (матеріали Рудич Т.), Київ 3 — «місто Володимира»⁵⁸, Київ 4 — Щекавиця⁵⁹; Київ 5 — збірна серія Подолу⁶⁰, об'єднана серія з давньоруського Чернігова⁶¹, серія з Переяслава, Галича, Звягеля (матеріали Рудич Т.), Пересопниці⁶², Бранешти⁶³. Для порівняння були залучені також три збірні серії давньоруської доби з лівобережних земель. Серії об'єднують матеріали сільських могильників 10–13 ст.⁶⁴

За результатами аналізу найбільші навантаження за 1 фактором несуть: довжина черепа, ширина лоба, ширина орбіт, носа, висота обличчя та носа (додатні), кут носа (від'ємні). Вони розділяють 20,1 % загальної сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть: висота черепа, орбіт, симотичний та дакріальний покажчики, а найбільші від'ємні — кути горизонтального профілювання обличчя. Вони розділяють 16,6 % сукупності.

За результатами аналізу ми отримали таку картину (рис. 2).

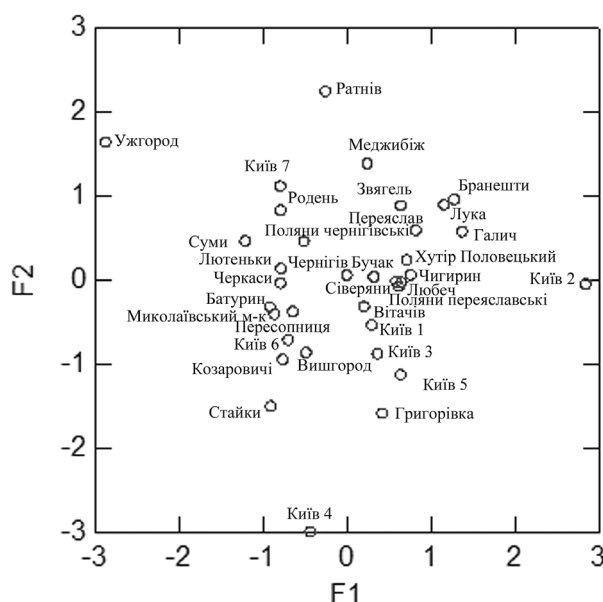

Рис. 2. Міжгруповий статистичний аналіз, жінки

Більша частина серій доби пізнього середньовіччя опиняються в лівій половині

факторного поля. Вони мають меншу довжину й більшу ширину черепа, що забезпечує більший черепний індекс. Це відбиває процес брахікефалізації, який охопив наші території, та позначається як на чоловічому, так і на жіночому загалі, хоча на чоловічому він означений чіткіше. За 1 фактором серія з Черкас чітко відходить до більшості груп пізнього середньовіччя та раннього модерного періоду. За 2 фактором досліджувані матеріали розташовуються на межі між верхньою та нижньою частинами факторного поля.

Ми можемо відзначити, що жіноча серія з Черкас виявляє найбільшу статистичну й морфологічну подібність, передусім до низки жіночих груп ранньомодерного часу, зокрема Лівобережжя: Лютенька, Батурин, Суми. Дещо далі знаходяться жінки з Верхнього Києва (серія з цвинтаря Михайлівського Золотоверхого монастиря), київського Подолу, Вишгорода.

Якщо звернутися до серій давньоруської доби, що статистично та морфологічно близькі до черкаської жіночої групи, то це лівобережна збірна серія полян чернігівських, Чернігова та територіально досить далекої Пересопниці. Це свідчить на користь того, що у формуванні антропологічного складу населення Черкас могли брати участь жінки, які мали витоки в більш північних серіях давньоруської доби Правобережжя Середнього Подніпров'я і загалом походили з більш північних територій України давньоруської доби.

Обговорення результатів. За результатами аналізу населення черкаського Подолу демонструє статистичну близькість з низкою груп 17–18 ст. як Правобережжя, так і Лівобережжя. Воно зближається з населенням київського Подолу, з лівобережними серіями з сотенного містечка Лютенька та Сумами, меншою мірою з Батурина, правобережних Вишгорода і Стайок. Перелічені групи є статистично близькими, але не тотожними. Це добре продемонстрували результати аналізу з включенням матеріалів давньоруської доби з цих територій.

Для нас важливо, що серед похованих на черкаському Подолі домінували люди, які статистично й морфологічно демонструють подібність до давньоруських груп Правобережжя, передусім Середнього Подніпров'я, та окремих серій з південно-західних територій колишньої Давньоруської держави. Чоловіча серія з Черкас, як і очікувалося, статистично максимально віддалена від давньоруських вибірок Лівобережжя. Однак варто підкреслити, що від останніх максимально дистанціюються також усі серії ранньомодерного часу, й не тільки Правобережжя, але й Лівобережжя. Така картина добре демонструє суттєві зміни у складі чоловічого населення Лівобережжя, що мали місце після монгольської

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Козак О. Д. Кияни княжої... С. 330–345.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Рудич Т. О., Козак О. Д. Населення київського... С. 63–79.

⁶¹ Алексеева Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68; Долженко Ю. В. Антропологический состав... С. 49–84..

⁶² Долженко Ю. В., Прищепа Б. А. Антропологический материал X–XIII ст. з Пересопниці. *Вісник інституту археології. Львівський університет*. 2016. Вип. 11. С. 8–16.

⁶³ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского... С. 232–249.

⁶⁴ Алексеева Т. И. Этногенез восточных... С. 46–68.

навали. Частково ці зміни відбувались через переселення частини мешканців з Правобережжя. Приміром, статистична близькість до черкасів лівобережних груп козацької доби з Лютеньок, Сум й Батурина, ймовірно, відображає досить пізні, постмонгольські, міграції.

Не завжди переселення з Правобережжя були добровільними. Переконливим прикладом є згадки про «великий згін» правобережного населення на Лівобережжя. Пізніше відбувались переселення й у зворотному напрямку. Наслідком таких міграцій може бути статистична близькість жінок з черкаського могильника до низки лівобережних ранньомодерних могильників, а також, що особливо важливо, до більш ранніх давньоруських серій з могильників чернігівських земель.

Переселення призводило до змішування населення, яке часто є передумовою метисації, саме на тих землях, де сьогодні домінує центрально-український (придніпровський) антропологічний тип. Але матеріали 17–18 ст. добре демонструють, що говорити про наявність єдиного антропологічного типу для саме цього періоду й на цих землях ще передчасно. Відбувався процес його формування.

На основі комплексного аналізу 80 груп (10 тисяч осіб) сучасного населення України в 1956–1963 рр., проведеного антропологічною експедицією Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України, було виділено центрально-український (придніпровський) антропологічний тип, який панує сьогодні на Середньому Подніпров'ї, Слобожанщині та Поділлі. До комплексного аналізу входило вивчення соматологічних, одонтологічних, дерматогліфічних і гематологічних ознак⁶⁵. Треба зазначити, що база таких матеріалів доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу населення України істотно менша, аніж та, якою оперували наші колеги в роботі з сучасним населенням. Це є однією з причин того, що час і етапи формування центрально-українського типу тривалий час залишалися під питанням, а погляди дослідників на його складники різнилися.

Судячи з матеріалів, що їх антропологи мають на сьогодні, можна стверджувати, що у 17–18 ст. триває процес уніфікації антропологічних форм, які мають витоки в давньоруських серіях різних регіонів України. На матеріалах краніології ці давні зв'язки ще зчитуються як в чоловічій, так і жіночій частинах населення.

Погляди на участь давніх груп у формуванні антропологічного типу українців розходилися. Валерій Алексєєв вважав, що дуже значну, якщо не переважну, роль у формуванні антропологічного типу українського народу зіграв

морфологічний тип древлян. Не відкидаючи повністю участі в цьому процесі антропологічного типу полян і сіверян, дослідник вважав, що морфологічних обґрунтувань такої участі менше, ніж для визнання спадкових зв'язків між древлянами та сучасними українцями⁶⁶. Т. Алексєєва пов'язувала з українцями переважно західні серії давньоруського часу (тиверців, древлян, волинян) та меншою мірою полян⁶⁷. Т. Рудич вважала, що у формуванні пізньосередньовічного населення Середнього Подніпров'я брали участь переважно вихідці з древлянських, волинських, тиверських, північних галицьких земель, а участь нащадків більш грацильних полянських груп зчитується переважно на жіночих черепах⁶⁸. На превеликий жаль, антропологічні матеріали давньоруської доби північних районів Правобережжя представлені досить фрагментарно. До статистичного аналізу можливо залучити лише одну серію зі Звягеля 13 ст.⁶⁹, тоді як збірні серії древлянських і волинських територій досліджені за короткою краніологічною програмою⁷⁰. Так чи інакше можна говорити про значний масив їх.

Поява нового матеріалу з цвинтаря козацької доби з Черкас дозволила відкоригувати наші уявлення стосовно давніх складників, які брали участь у формуванні населення Середнього Подніпров'я козацької доби.

Серія з Черкас характеризується пропорціями та розмірами черепа, обличчя та його деталей, типовими для слов'янського масиву території України доби середньовіччя та ранньомодерного часу. Горизонтальне профілювання обличчя дозволяє говорити, що за середніми виявами тенденцій до послаблення європеїдності в серії не спостерігається. Цим серія з Черкас відрізняється від груп з Чигирина, Суботова й Вишгорода, де відчуються домішки, пов'язані з степовими кочовиками⁷¹.

Морфологічно серія з Черкас є дуже далекою від мешканців Кавказу, починаючи від римської доби до ранньомодерного часу. Антропология Кавказу досліджена непогано, регіон представлений значною кількістю серій, що позиціонує різні культурні та етнічні групи. З огляду на відсутність морфологічних аналогій між черкаськими й населенням Кавказу, вдаватися до статистичного аналізу не було особливого сенсу. Однак статистичний аналіз із залученням черкаської групи й серій кавказького регіону (від римської доби до ранньомодерного часу) ми провели,

⁶⁶ Алексєєв В. П. Происхождение народов Восточной Европы. Москва : Наука, 1969. С. 195.

⁶⁷ Алексєєва Т. И. Этногенез восточных... С. 203.

⁶⁸ Рудич Т. О. Населення Середнього... С. 223.

⁶⁹ Рудич Т. О. Антропологічний склад... С. 202–214.

⁷⁰ Алексєєва Т. И. Этногенез восточных... С. 53–56.

⁷¹ Рудич Т. О. Населення Середнього... С. 174.

⁶⁵ Дяченко В. Д. Антропологічний склад... С. 132; Сегеда С. П. Антропологічний склад... С. 29–33.

але цей розгляд зайвий раз підтвердив відсутність між ними морфологічної та статистичної близькості. Вдатися до цього варіанту аналізу нас змусило те, що походження назви Черкаси окремі дослідники пов'язують з Кавказом, також існують писемні згадки про перебування черкесів на цих землях, хоча висловлювалися ще й інші версії походження цього топоніма⁷².

Зауважимо, однак, що могильник 17–18 ст. на черкаському Подолі не представляє населення міста часів заснування та раннього періоду його історії. Інколи генетичні лінії на матеріалах антропології зчитуються досить довго, але варто враховувати одне: могильники одного міста можуть істотно відрізнитися між собою за антропологічним складом. Це напроочуд добре демонструє антропологічний матеріал міста Києва як давньоруської, так і козацької доби⁷³. Люди, пов'язані військовою службою у замку Черкас з козацтвом, могли за антропологічним складом відчутно відрізнитися від міщанського загалу в бік більшої різноманітності. Можливо, в їхньому середовищі чіткіше проявлялися лінії, які пов'язували населення Черкас з вихідцями з більш західних і північних територій, а також зі степовим масивом. Могильник на Подолі, ймовірно, був місцем останнього спочинку міщанського населення торгово-ремісницького посаду. Принаймні травм, пов'язаних з веденням бойових дій, на кістках людей з цвинтаря не знайдено, на відміну, наприклад, від людей з козацького цвинтаря в Чигирині, на яких сліди стріляних і рублених ран залишилися у значній кількості. Ми очікуємо, що антропологічні матеріали з більш ранніх могильників міста, особливо пов'язаних з людьми військових професій, можуть дати дещо іншу краніологічну картину.

Тобто, можемо виснувати, що антропологічний матеріал з правобережних придніпровських територій ранньомодерного періоду прогнозовано складний, але представлений у більшому обсязі, ніж в інших регіонах України, що дозволяє скласти більш-менш об'єктивну картину антропологічних змін. До сьогодні він свідчив на користь істотних змін у антропологічному складі населення козацької доби цих земель у порівнянні з давньоруським часом. Для козацької доби краще фіксується присутність у його складі людей, які мали коріння в північних районах України, а також збільшення степової домішки. Давні місцеві середньодніпровські лінії прослідковувалися слабо. Поява нових антропологічних матеріалів 17–18 ст. з Черкас

дозволяє ще раз звернутися до теми антропологічної спадковості населення регіону від княжої до ранньомодерної доби.

Форма черепа в чоловічій серії з Черкас в середньому вияві брахікранна, але в групі фіксуються й доліхокранні форми. Обличчя мезогнатне, його горизонтальне профілювання різке. Орбіти за абсолютними розмірами низькі та вузькі, за орбітним показником вони потрапляють до категорії мезоконхних. Ніс середньої висоти, середньоширокий, за носовим показником він мезориний, Кістки носа виступають на межі середніх та великих значень. Перенісся високе.

Черепна коробка жінок у середньому вияві має брахікранну форму. За верхньолицевим показником обличчя відноситься до категорії мезен, але з тенденцією до еурієн. Обличчя ортогнатне, на верхньому рівні профілювання різке на межі з помірним, але на середньому рівні профілювання різке. Орбіти низькі, середньоширокі, а за показником мезоконхні. Ніс низький, середньоширокий, за показником він мезориний. Кут виступу носа на межі середнього й значного.

Результати аналізу добре демонструють неоднорідність населення Правобережжя Середнього Дніпра в період 17–18 ст., що віддзеркалює складність його формування. Чоловіча серія з Черкас найбільш чітко (з урахуванням процесу брахікефалізації) демонструє антропологічні паралелі з окремими серіями давньоруської доби Середнього Подніпров'я та, що особливо важливо, з групами сільського населення земель, які колись належали полянам (Бучак, Козаровичі). З серій ранньомодерного часу морфологічно й статистично черкаська чоловіча серія досить близька до окремих правобережних (Київський Поділ) і лівобережних серій (Суми, Лютенька, Батурич). Це добре демонструє розселення правобережного населення на лівобережні землі. Зворотні міграції, можливо, ілюструє краніологія черкащанок, яка має паралелі як у низці лівобережних серій козацької доби, так і в давньоруських (чернігівських) групах лівобережних земель. У черкасців не фіксується відчутних кочових впливів, таких як на могильниках у Чигирині, Суботові, й у Вишгороді.

Говорити про приналежність більшої частини населення Центральної України до одного антропологічного типу станом на 17–18 ст. поки не представляється можливим. Найімовірніше центральноукраїнський антропологічний тип, який є сьогодні базовим для населення Придніпров'я, Поділля та Слобожанщини, перебував у стадії формування.

Наприкінці хочемо подякувати редколегії журналу за увагу до проблематики нашого дослідження.

⁷² Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання... С. 213.

⁷³ Рудич Т. О. Населення Середнього... С. 134; Козак О. Д. Кияни княжої... С. 48; Рудич Т. О., Козак О. Д. Населення київського... С. 77.

REFERENCES

- Alekseev, V. P., & Debets, G. F. (1964). *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovaniy*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Alekseev, V. P. (1969). *Proiskhozhdenie narodov Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Alekseeva, T. I. (1973). *Etnogenez vostochnykh slavian*. Moscow: MGU [in Russian].
- Bilyska, L. I., & Dolzhenko, Yu. V. (2012). Naseleennia Sum druhoi polovyny 17–18 st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, 208–214 [in Ukrainian].
- Buikstra, J., Ubelaker, D. (1994). Standards for data collection from human skeletal remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series*, 44 [in English].
- Diachenko, V. D. (1965). *Antropolohichniy sklad ukrainskoho narodu*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Diachenko, V. D. (1993). Antropolohichniy sklad Kyieva i yoho okolytsi u serednovichchi (11–13 st.). P. P. Tolochko (Ed.), *Starodavniy Kyiv*, 151–166. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. (2012). Antropolohichni materialy mohylnya kozatskoho chasu Liutenka. In: V. V. Otroshchenko (Ed.). *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii skhidnoi Ukrainy*, 487–507. Luhansk [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. (2014). Craniological Characteristics of the Baturyn's population in 17–18 centuries. *Nizhynska starovyna. Seriya «Pamiatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy»*, 18(21), 40–55 [in English].
- Dolzhenko, Yu. V. (2014). Antropolohichniy sklad davnioruskoho Chernihova. In: I. D. Potiekhina (Ed.), *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 1, 49–84. Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V. (2016). Kraniolohia naselennia Kyivskoho Podolu 16–18 st. (mohylnyk po vul. Yurkivska, 3). *Naukovi zapysky Ternopilskoho nacionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seria «Istoriia»*, 2(3), 7–16 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V. (2020). Mohylnyk 12–13 st. Zhvanets na Dnistri za danymy kraniolohii. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya «Istorychni nauky»*, 31(70), 134–143 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V., & Pryshchepa, B. A. (2015). Kraniolohiia pokhovannykh v rymo-katolytskomu kosteli sv. Antonii mista Rivnoho 16–17 st. *Arkheolohichni studii Medzhybizh*, 4, 7–16 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. V., Pryshchepa, B. A. (2016). Antropolohichniy material 10–13 st. z Peresopnytsi. *Visnyk instytutu arkheolohii. Lvivskiy universytet*, 11, 91–112 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu., & Moizhes, V. (2022). Kraniolohiia ta statevo-vikova kharakterystyka pokhovan druhoi polovyny 14–17 st. z tserkvy Uzhhorodskoho zamku [Craniology and Sex-Age Characteristics of the Uzhhorod Castle Church Burials of the second half of 14th–17th centuries]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, Seriya «Istoriia»*, 1(46), 216–252 [in Ukrainian].
[https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257842](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257842)
- Dolzhenko, Yu., & Zlatohorskyi, O. (2016). Kraniolohichni materialy 14–15 st. z rozkopok s. Ratniv. *Naukovyi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya «Istoriia»*, 1(4), 11–22 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. S. (1954). *Istoriia Ukrainy-Rusy. Do roku 1340*, 3. New York: Knyhospilka [in Ukrainian].
- Ivakin, H. Yu. (1996). Istorychniy rozvytok Kyieva 13 — seredyny 16 st. (istoryko-topohrafichni narysy). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Ivakin, V., Baranov, V., & Diachenko, D. (2022). Serednovichni starozhytnosti baltiv u Porossi. In: Ya. P. Hershnovych, D. S. Hrechko (Eds.). *Arkheolohiia Ukrainy za roky nezalezhnosti*, 349–354. Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Kozak, A. D. (2000). Novye materialy iz srednevekovykh slavianskikh mogilnikov Podneprov'ia (Grigorovka, Buchak). In: V. P. Alekseev (Ed.). *Narody Rossii: ot proshlogo k nastoiashchemu. Antropologiya*, 243–260. Moscow: Novyi sad [in Russian].
- Kozak, A. D. (2005). Drevnerusskoe naselenie Grigorovki po materialam mogilnika. In: V. A. Petrashenko (Ed.). *Drevnerusskoe selo po materialam poselenii u s. Grigorovka*, 226–241. Kiev: Akademperiodika [in Russian].
- Kozak, O. D. (2010). Kyiany kniazhoi doby. Kyiv: Akademperiodyka [in Ukrainian].
- Kushtan, D. P. (2023). Rozkopky na terutorii cherkaskoho Podolu. In: Yu. V. Boltryk (Ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022*, 323–331. Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Kushtan, D., Lastovskiy, V. (2016). *Arkheolohiia ta ranniia istoriia Cherkas*. Kyiv; Cherkasy: IA NANU [in Ukrainian].
- Martin, R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fisher [in German].
- Motsia, O. P. (2000). Etnichniy sklad naselennia pivdennoruskyykh zemel. In: P. P. Tolochko (Ed.). *Davnia istoriia Ukrainy*, 3, 497–505. Kyiv: Polihrafknyha [in Ukrainian].
- Orlov, R. S., Motsia, M. P., & Pokas, P. M. (1985). Issledovanie letopisnogo Iureva na Rosi i ego okrestnostei. P. P. Tolochko (Ed.). *Zemli Iuzhnoi Rusi v 9–14 vv.* 30–62. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Pokas, P. M. (1988). Antropologicheskaya kharakteristika pogrebenii. In: E. V. Maksimov, V. A. Petrashenko (Eds.). *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*, 136–138. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

- Pokhilevich, L. (1864). *Skazanie o naselennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii*. Kiev: Kievo-Pecherskaia Lavra [in Russian].
- Potekhina, I. (2020). Kraniologichnyi kompleks meshkantsiv mistechka Staiky XVII st. i yoho pokhodzhennia [The Craniological Complex and Origin of the 17th Century Inhabitants of the Town of Staiky]. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 2, 125–139, Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Rudych, T. O. (2003). Antropolohichnyi sklad naselennia pivnichnykh raioniv Ukrainy 10–13 st. (pravyi bereh Dnipra). *Vita Antiqua*, 5–6, 202–214 [in Ukrainian].
- Rudych, T. O. (2014). *Naselennia Serednoho Podniprovia 1–2 tysiacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NANU Ukrainy [in Ukrainian].
- Rudych, T. O. (2020). Antropolohichnyi material z rozkopok mohylnyka davnioruskoi doby bilia s. Kozarovychi [Anthropological Material from the Excavation of the Cemetery of Kyiv Rus Period near Kozarovychi Village]. I. D. Potekhina (Ed.). *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 2, 78–91, Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Rudych, T. O., Kozak, O. D. (2021). Naselennia kyivskoho Podolu davnioruskoi doby [Population of Kyiv Podil in Ancient Rus Period]. *Arkheolohiia*, 2, 63–79 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.063>
- Seheda, S. P. (2001). *Antropolohichnyi sklad ukrainskoho narodu. Etnoheneychnyi aspekt*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihiy [in Ukrainian].
- Velikanova, M. S. (1975). *Paleoantropologii Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Zinevich, G. P. (1967). *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].

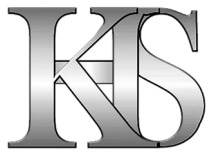
Дата першого надходження статті до редакції: 10.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Історіографія та джерелознавство *Historiography and Source Studies*

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2026.110>
УДК: 94(477.51)"1762":929Розумовський:378.4.091

Євген КОВАЛЬОВ,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Yevhen KOVALOV,

PhD in History,
Associate Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Причинок до історії університету, проєктованого для Батурина за часів гетьманування Кирила Розумовського: привілей 1762 року

Розвідка присвячена нездійсненому проєкту заснування університету в Батурині 1762 р. за часів гетьманування Кирила Розумовського. Цей документ належав бібліотеці Вологодської духовної семінарії, а з 1953 р. зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки в Москві. З'ясовано, що для складання тексту привілею використовувався проєкт заснування університету в Батурині, написаний Григорієм Тепловим у 1760 р., і статут Московського університету 1755 р. Привілей унаочнює соціокультурні рухи в Україні середини 18 ст. Висловлено припущення про можливу участь у його редагуванні Г. Теплова й про те, що цей рукопис міг належати духовним особам українського походження, які мешкали у Вологді в останній третині 18 ст. Водночас переатрибутовано авторство іншого рукопису, який входить до одного зшитку з привілеєм, — встановлено, що це список «Історії про козаків запорозьких» князя Семена Мишецького, а не твір Олександра Рігельмана, як вважалося досі.

Ключові слова: гетьман Кирило Розумовський, Григорій Теплов, Батурин, університет.

Addition to the History of the University Planned for Baturyn during the Hetmanship of Kyrylo Razumovsky: The Privilege of 1762

The article is devoted to the unfulfilled project of founding a university in Baturyn during the hetmanship of Kyrylo Razumovsky. The aim of the article is to introduce into scientific use a new important source on this topic — the privilege for founding the Baturyn University in 1762, which was supposed to be approved by the Russian Emperor Peter III. This document belonged to the library of the Vologda Theological Seminary, and since 1953 it has been kept in the manuscripts department of the Russian State Library in Moscow. It was found that the basis for drafting the text of the privilege was the project for founding a university

in Baturyn, written by Grigoriy Teplov in 1760, and the charter of Moscow University in 1755. The privilege is studied in connection with socio-cultural and political movements in Ukraine (Hetmanate) in the mid-18th century. It is suggested that Grigoriy Teplov may have participated in editing the privilege and that this manuscript may have belonged to clergymen of Ukrainian origin who lived in Vologda in the last third of the 18th century. In addition, the authorship of another manuscript, which is included in the same privileged notebook, has been reattributed — it has been established that this is a list of the “History of the Zaporozhian Cossacks” by Prince Semyon Myshetskiy, and not the work of Alexander Rigelman, as was previously believed. The text of the 1762 privilege is attached to the article.

Keywords: Hetman Kyrylo Rozumovskyi, Grigoriy Teplov, Baturyn, university.

Нездійснений задум заснування університету в Батурині за часів гетьманування Кирила Розумовського вже тривалий час привертає увагу істориків. Дослідники української минувшини довідалися про нього 1863 р. завдяки публікації в «Чтениях в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете» «Проекту утворення університету Батуринського», складеного в 1760 р. Григорієм Тепловим¹. Публікатором цього документа був Осип Бодянский, московський науковець українського походження, редактор «Чтений...», який доклав чимало зусиль для оприлюднення історіографічних пам'яток і важливих джерел з історії України. Проект 1760 р. містив нарис устрою майбутнього університету й вказував на можливі джерела його матеріального забезпечення. Це був ескіз, попередні міркування щодо бажаності й можливості заснування вищої школи в Батурині — приватній резиденції гетьмана Розумовського. Публікацією проекту Теплова скористався Олександр Васильчиков, нащадок Розумовського за жіночою лінією і біограф свого знаомитого предка. У своїй праці «Семейство Розумовских», вперше виданій 1869 р. в одному з випусків історичного збірника Петра Бартењева «Оснадцатый век», він не лише докладно переповів зміст проекту 1760 р., але показав, що справа заснування Батуринського університету цим не обмежилася. З'ясувалося, що гетьман листувався щодо цього з визначним науковцем Герхардом Фрідріхом Міллером і в листопаді 1761 р. оглянув Московський університет, устрій якого мав би стати зразком для створення університету в Батурині. Ці свідчення Васильчиков навів з посиланням на «Історію Московського університету» Степана Шевирьова, видану 1855 р.²

¹ Проект к учреждению университета Батуринского, 1760 года. (Писан Григ. Ник. Тепловым для графа гетмана). Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі — ЧОИДР). 1863. Кн. 2. V. Смес. С. 67–85.

² Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. Оснадцатый век. Ист. сборник, изд. П. Бартењевым. Кн. 2. Москва, 1869. С. 432–435, 437. Згодом ці матеріали увійшли до розширеного перевидання цієї праці: Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. Т. 1. Санкт-Петербург, 1880. С. 260–262, 279. Шевырев С. История

У 1883 р. на сторінках часопису «Киевская старина» історик права Олександр Кістяківський публікує ще одне джерело, яке стосується заснування Батуринського університету, — «Прохання малоросійського шляхетства і старшини, разом з гетьманом, про відновлення різних старовинних прав Малоросії, подане Катерині II-й у 1764 р.»³. Це була програма реформ, спрямованих на розширення й зміцнення автономії Гетьманщини, вироблена на Глухівській раді восени 1763 р.⁴ З-поміж різних політичних і соціально-економічних вимог у «Проханні...» висловлювалося побажання створення в Гетьманщині двох університетів — у Києві й Батурині, а також низки гімназій при них. Обидві вищі школи мали бути під протекцією російського монарха. Батуринський університет мав складатися з трьох факультетів (не зазначалося, яких саме), а його куратором був би гетьман. У «Проханні...» також у загальних рисах визначалися засоби їх фінансування⁵.

У 1910 р. Сергій Рождественський, дослідник у царині історії освіти в Російській імперії, опублікував «План створення різних училищ для поширення наук і виправлення моралі», запропонований 1764 р. професором Московського університету правником Філіпом Генріхом Дільтеєм⁶. У цьому розлозі плані йшлося, між іншим, про заснування університетів в автономних західних регіонах Російської імперії — у Дерпті для Лівонії та Батурині для Гетьманщини. «Неймовірно — зазначав Дільтей, — яка державі користь звідти вийти може, оскільки всі в Малоросії аматори наук місце, де навчатися їм (наукам. — Є. К.) можуть, зручне отримують»⁷. Усі університети в імперії,

Императорского Московского университета к столетнему его юбилею. 1755–1855. Москва, 1855. С. 91–92.

³ Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году. Киевская старина. 1883. № 6. С. 317–345.

⁴ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. Київ, 1996. С. 85–87.

⁵ Прошение... С. 342–345.

⁶ Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках. Сост. С. В. Рождественский. Санкт-Петербург, 1910. С. 10–81.

⁷ Там же. С. 30.

зокрема й проєктований Батуринський, повинні були, на його думку, мати уніфікований устрій. Вони мали складатися, за німецьким взірцем, з чотирьох факультетів. Спочатку всі студенти повинні були здобути загальноосвітню підготовку на філософському факультеті, а після цього могли вступати до медичного, юридичного та богословського факультетів. Університети мали очолювати призначені урядом куратори й обрані з професорів ректори. Окрім того, університетам планувалося підпорядкувати початкові й середні освітні заклади — тривіальні школи та гімназії. У Гетьманщині гімназія мала бути в Батурині при університеті, а тривіальні школи — у Києві та Глухові⁸. Проєкт проф. Дільтея залишився нездійсненим. Того-таки 1764 р. Розумовського було усунуто з гетьманства і плани щодо заснування Батуринського університету поховано в архівах.

Метою статті є запровадження до наукового вжитку ще одного джерела, дотичного цій темі, — проєкту привілею на заснування Батуринського університету 1762 р.

Даний документ зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки в Москві в одному зшитку зі списком «Описания о казаках запорожских, как оные издревле зачались и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии находятся»⁹. Цей зшиток входить до «Вологодського зібрання рукописів» — різноманітних матеріалів, переданих у 1953 р. з Вологодської обласної бібліотеки та Вологодського обласного краєзнавчого музею. Більша їх частина раніше належала Вологодській духовній семінарії. З семінарської бібліотеки походить і зшиток, про який ідеться¹⁰. Автори опису «Вологодського зібрання рукописів», складеного після його переміщення з Вологди до Москви, датували список «Описания о казаках запорожских» третьою чвертю XVIII ст. (папір датовано 1756 р.) і встановили його тотожність «Истории о казаках запорожских», опублікованій у 1847 р. О. Бодянським¹¹. У передмові до публікації цього джерела Бодянский висловив припущення, що його автором міг бути історик XVIII ст. Олександр Рігельман¹². Укладачі опису «Вологодського зібрання рукописів» прийняли цю атрибуцію і визнали «Описание...» з Вологди списком Рігельманового твору. І досі в каталозі

відділу рукописів Російської державної бібліотеки цей текст приписується Рігельману. Проте така атрибуція є хибною, це визнав ще сам Бодянський, який зрештою з'ясував, що справжнім автором «Истории о казаках запорожских» є князь Семен Мишецький¹³. Отже, «Описание...» є одним із списків твору Мишецького. У зшитку з «Вологодського зібрання рукописів» цей текст обіймає перші 40 аркушів. За ним, на аркушах з 41-го до звороту 46-го, йде привілей російського імператора Петра III гетьману Розумовському на заснування університету в Батурині. Дати цей документ не містить. Папір за філігранями датується 1760-ми рр.¹⁴ Укладачі опису «Вологодського зібрання рукописів» визначили хронологічні межі, до яких вкладається поява привілею, — від 23 березня 1762 р., коли Г. Теплов, що мав стати куратором Батуринського університету, здобув чин дійсного статського радника, з яким згадується у документі, до 28 червня 1762 р., коли Петро III втратив владу¹⁵. Це чернетка, написана доволі акуратним писарським почерком другої половини XVIII ст., з правками й вставками, внесеними іншою рукою¹⁶.

У привілеї міститься обґрунтування потреби заснування університету в Батурині, визначається, що він складатиметься з чотирьох факультетів, гетьману доручається бути його фундатором і протектором, а Теплов призначається куратором з покладенням на нього обов'язку безпосередньо керувати організацією нової вищої школи. За основу привілею було взято проєкт Теплова 1760 р., але між ними є істотні відмінності.

Теплов складав свій проєкт 1760 р. за зразком статуту Московського університету 1755 р.¹⁷ Історик освіти Лев Миловидов показав, що між ними навіть є текстуальні збіги¹⁸. Проте було враховано також традиції німецьких університетів, зокрема в Батурині передбачалося запровадити виборну посаду ректора, чого не було в Москві, де тоді взагалі університетська автономія була гранично обмеженою. Теплов критикував існуючі українські школи, себто Києво-Могилянську академію, Чернігівський, Переяславський та Харківський колеґіуми, за схоластичність тамтешньої освіти та пропонував

¹³ Материалы отечественные. ЧОИДР. 1847. № 9. П. С. 138.

¹⁴ Описание Вологодского собрания рукописей. С. 27.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Высочайше утвержденный проект об учреждении Московского университета. 12 января 1755 г. Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). Собрание 1-е. Т. 14. № 10346. С. 287–294.

¹⁸ Миловидов Л. Проєкти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.). Записки Чернігівського наукового товариства. Т. 1. Чернігів, 1931. С. 76–77.

⁸ Там же. С. 29–44.

⁹ Відділ рукописів Російської державної бібліотеки. Ф. 354. № 183. 46 арк. Текст привілею міститься на арк. 41–46 зв.

¹⁰ Струминский М. Указец старинных рукописей. Вологда, 1919. С. 26.

¹¹ Описание Вологодского собрания рукописей (фонд № 354). Москва, 1955. С. 27. Див. також: История о казаках запорожских. ЧОИДР. 1847. № 6. IV. Смесь. С. 1–42.

¹² История о казаках запорожских. С. III.

заснувати університет у Батурині для викладання наук, яких марно було би шукати в Києві, Чернігові, Переяславі та Харкові, як-от юриспруденції, фізики, математики тощо. На заснування університету він вважав за потрібне асигнувати 20 тис. руб. Ці значні кошти передбачалося добувати з найрізноманітніших джерел: від оподаткування усіх млинів у Гетьманщині, магістратів, ввезених з-за кордону кіс, пожертвувань козацької старшини, митних прибутків. Розглядалася навіть можливість запровадження особливого податку з циган. Університету мали відійти маєтності Батуринського монастиря. Окрім того, університетські статки могли би поповнюватися за рахунок пожалування вільних військових маєтностей і відумерщини. Проект 1760 р. не містив згадок про поділ університету на факультети (можливо, Теплов вважав це справою другорядною чи такою, що не потребує особливого обговорення), але передбачав утворення дев'яти професорських кафедр («професій»). Керування навчальною частиною в університеті покладалося на Директорію, яка мала складатися з професорів на чолі з ректором, а господарська частина доручалася директору. Вельми важливим університетським підрозділом мала стати семінарія, в якій «публічним коштом» готувалися би майбутні викладачі, а також працівники друкарні, бібліотеки, архіву тощо. Семінаристи, за проектом Теплова, здобували б освіту до класу риторики включно, а далі продовжували би навчання як студенти, отримуючи «жалування». Потім вони мали приступати до викладання і поступово могли дослужитися до професорських посад. Студенти повинні були навчатися впродовж щонайменше трьох років. До університету могли би вступати лише вільні люди, доступ кріпаків туди заборонявся. Зрештою, Теплов пропонував надати університетській корпорації низку особливих прав, як-от звільнення приватних садиб її членів від військового постю, звільнення студентів з-під юрисдикції звичайних судів, за винятком кримінального, і наділення судовою владою над ними Директорії.

У привілеї 1762 р. містяться численні запозичення з проекту 1760 р., аж до дослівних збігів. Зокрема, дуже близькими є критичні зауваження щодо дотеперішніх українських освітніх закладів (Київської академії та колегіумів):

Проект 1760 р.	Привілей 1762 р.
«[Они] составляют знание в высших науках весьма малое, или справедливо сказать, еще никакое, потому что, кроме посредственного обучения латинского языка и старых аристотелических преданий, нет в них никакого понятия о высоких науках...»	«...В оных не преподаются учения наукам высоким, к экономии жития человеческого полезным, но дети и юношество обучаются одних только школьных преданий и латинского языка...»

Гадаємо, що наведеного прикладу достатньо, аби пересвідчитися, що для укладання

привілею 1762 р. за основу було взято проект 1760 р. Істотною відмінністю між ними є згадка у привілеї про поділ майбутнього університету на чотири факультети — словесних наук, філософський, юридичний та медичний, чого немає у попередньому проекті. Окрім того, привілей передбачав запровадження посади куратора, про яку раніше не йшлося, а замість однієї семінарії мали бути створені гімназія й училище для семінаристів, тобто до семінарії, поійменованої тепер «училищем», додавалася гімназія. Появу цих розбіжностей можна пояснити врахуванням досвіду діяльності Московського університету, з яким Розумовський ознайомився, як уже зазначалося, восени 1761 р. При Московському університеті існували дві гімназії для підготовки молоді до здобування вищої освіти: одна — для дворян, а інша — для різночинців (окрім кріпаків)¹⁹. Можливо, щось подібне мало бути й при Батуринському університеті. Проте згадування семінаристів у привілеї могло означати, що призначення училища для них було би тотожним з тим, що передбачалося для семінарії проектом 1760 р., себто що це мав бути заклад, зорієнтований на підготовку майбутніх викладачів, а також друкарів, бібліотекарів та архівістів. Зрештою, замість численних можливих джерел матеріального забезпечення університету в Батурині, згаданих у проекті 1760 р., у привілеї йдеться лише про оподаткування млинів і винокурних котлів, а також про маєтності Батуринського монастиря. При цьому, як і в попередньому проекті, визнається, що для створення університету потрібно щорічно асигнувати щонайменше 20 тис. руб.

Привілей передбачав, що гетьман буде протектором університету, а Теплов — куратором, себто безпосереднім керівником. За статутом Московського університету, схваленим у 1755 р., його протектором вважався російський монарх (на той час — імператриця Єлизавета), а безпосередній нагляд за університетськими справами доручався кураторам²⁰. Це означає, що Розумовський мав намір скористатися заснуванням університету в Батурині як претекстом для оприлюднення своїх претензій на політичний статус, рівний монархічному (про гетьмана як протектора йшлося ще у проекті 1760 р.). Можливо, то був один із кроків на шляху, який мав привести до закріплення гетьманської влади за родом Розумовських, — ця справа сколихнула громадське життя Гетьманщини 1763 р. і зрештою обернулася усуненням Розумовського з посади гетьмана.

Правки і вставки, внесені до тексту привілею, переважно є стилістичними, але частина їх має суттєве значення. По-перше, спочатку в привілеї

¹⁹ ПСЗРІ. Собрание 1-е. Т. 14. № 10346. С. 292–293.

²⁰ Там же. С. 289.

йшлося про передачу на користь майбутнього університету маєтностей двох монастирів — Батуринського та Гамаліївського, проте редактор тексту вирішив обмежитися лише Батуринським. По-друге, з'явилося доповнення, спрямоване на посилення влади гетьмана в університеті, аби вона не була суто номінальною. По-третє, зазначено, що право на звільнення садиб членів університетської корпорації від військового постю й інших повинностей поширюється і на куратора. Спадає на думку, що така особлива турбота про інтереси куратора вказує на того, хто міг би відредагувати привілей, — того, хто мав обійняти цю посаду, себто Теплова.

Чому цей привілей не було остаточно схвалено Петром III? Упродовж його недовгого царювання становище Розумовського у правлячих колах імперії залишалося непохитним²¹. Теплов за «нескромні слова» на адресу Петра був за доносом ув'язнений, але навесні 1762 р. уже перебував на свободі й навіть здобув чин дійсного статського радника²². Припускаємо, що привілей складався у той час, коли правління Петра вже добігало кінця, десь наприкінці весни або на початку літа 1762 р., і Розумовський не знайшов слушної нагоди чи не встиг подати його на підпис імператорові.

Проте чому привілей не схвалила й спадкоємиця Петра Катерина II? На початку її царювання Розумовський був однією з найвпливовіших постатей у придворних й урядових колах Петербурга, він і Теплов брали активну участь у державному перевороті 28 червня 1762 р., завдяки якому Катерина стала правлячою імператрицею²³. Можливо, що зі зміною політичних обставин заснування університету в Батурині відступило на другий план перед важливішими реформами в Україні, до яких Розумовський збирався приступити. А втім, до кінця його гетьманування справа Батуринського університету не знімалася з порядку денного.

Залишається ще з'ясувати, яким чином привілей на заснування університету в Батурині опинився разом зі списком твору про запорозьких козаків князя Мишецького в такій далекій від України Вологді й потрапив до бібліотеки тамтешньої духовної семінарії. Ми зустрічаємо українців серед вологодського духовенства останньої третини XVIII ст. Зокрема, тоді у Вологді єпископом був Іриней (Братанович), а ректором семінарії — архімандрит Йоакимф (Карпинський), доволі освічені церковні достойники. Можна припустити, що саме через духовних осіб

українського походження обидва рукописи потрапили до Вологди.

Сподіваємося, що публікація тексту привілею 1762 р. на заснування Батуринського університету сприятиме подальшому поглибленому вивченню соціокультурних процесів в Україні середини XVIII ст. Олександр Оглоблин, визначний знавець тієї доби, писав: «Маєстатична постать останнього гетьмана Старої України — Кирила Розумовського, який поводився на Україні як справжній володар, його далекосяжні династичні пляни, блиск глухівської гетьманської резиденції, грандіозний плян відновити українську столицю в Батурині з його «національними строєніями», проєкт заснувати там перший університет на Україні, яскраві твори української національної історіографії (наприклад, «Описание о Малой России» Григорія Покаса), утворення поважного кола української патріотичної інтелігенції, — все це було відповіддю старої Гетьманської України на ту навалу московського імперіялізму, яка невблаганно сунула на Україну, загрожуючи її державній автономії і кінець-кінцем — існуванню української нації та її культури»²⁴. Впевнено можна стверджувати, що заснування університету в Батурині створило би поважну інституційну опору для подальшого українського національного руху. Проте роль, призначену було Батуринському університету, відіграє університет у Харкові.

Публікуємо привілей мовою оригіналу з дотриманням сучасних правописних норм, але зі збереженням стилістичних особливостей документа. У квадратних дужках відтворюються закреслені слова, якщо їх вдалося прочитати. Курсивом позначені виправлення і вставки, зроблені рукою редактора тексту.

ТЕКСТ

Божиею поспешествующею милостию мы, Петр Третий, император и самодержец всероссийский, киевский, владимирский, новгородский, царь казанский, царь астраханский, царь сибирский, государь псковский и великий князь смоленский, наследник норвежский, герцог шлезвиг-голстинский, стормарнский и дитмарский, граф ольденбургский и дельменгорстский, князь эстляндский, лифляндский, корельский, тверский, югорский, пермский, вятский, болгарский и иных, государь и великий князь Новгорода низовския земли; черниговский, рязанский, ростовский, ярославский, белозерский, удорский, обдорский, кондийский и всея северныя страны повелитель и государь; иверския земли, картлинских и грузинских царей, и кабардинския земли,

²¹ Когут З. Назв. праця. С. 79.

²² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. XIII. Москва: Мысль, 1965. С. 84.

²³ Когут З. Назв. праця. С. 78–80.

²⁴ Оглоблин О. Люди Старої України. Мюнхен, 1959. С. 14.

черкаских и горских князей и иных наследный государь и обладатель.

Высоко и благоустроенному, нам любезному нашему подданному малороссийскому Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетману, действительному камергеру, Академии наук президенту, нашей гвардии Измайловского полку полковнику и кавалеру графу Кириле Григорьевичу Разумовскому и всему Войску Запорожскому наше императорское милостивое слово:

Понеже искреннее наше желание есть в империи нашей ничего того не пренебречь, что к благосостоянию оная потребно, и пространство ея столь обширно, что на каждую часть государства нашего мы взирать долг имеем, предусматривая по состоянию и склонности народа все то, от чего внутренняя оного польза, а целому обществу просвещение последовать могут. Того ради при учреждении ныне многих полезных дел в государстве нашем между прочим приемлем мы в уважение, самое первое, воспитание юношества, от которого все добро и зло истекает, поелику оное добрым или худым путем от младых лет [слово закреслено] производится. К сему ближайший способ во всех государствах учреждение училищ на добром и неподвижном основании, в которых преподаются науки к человеческому житию полезные [закреслено: и здравому природному рассуждению] и открывающие путь к естественным законам и нравованию, вкореняющему в сердца благонравие. А сверх того происходят из таких [закреслено: постоянных] училищ люди государству полезные, яко то [закреслено: добрые] *искусные* писатели, юрисконсульты, политики, математики, астрономы, доктора медицины и другие многие ученые люди, которых разум, украшенный знанием [закреслено: многих] наук, первым подкреплением служит в общем сожитии, и от которого цветет изобилие и обогащение народов. Неоспоримым сему доказательством быть могут многие другие государства, в которых многими веками прежде нашего думать о том начато. К таковой нашей склонности и отеческим намерениям, ревнуя всем нашим полезным [закреслено: намерениям] *предприятиям* и по усердию к славе и чести имени нашего, а по любви к отечеству, представили вы нам, наш верноподданный, что народ малороссийской от многих лет оказывает свою склонность к достохвальным учениям и что хотя в Малой России и есть училища, яко то киевское, черниговское, переяславское и по близости слобочное харьковское, однако ж в оных не преподаются учения *наукам высоким* [виправлено з: наук высоких], к экономии жития человеческого полезным [виправлено з: полезных], но дети и юношество обучаются одних только школьных преданий и латинского языка. Чего ради сие им служит или потерян timer времени, буде которые понятия и к тому не имеют, или поощрением,

ежели вкусят пользу, странствовать в чужих университетах, с потерян timer иногда здоровья и с разорением домов своих, и по таковым обстоятельствам всеподданнейше просили вы нас, дабы мы всемилостивейше вам, нашему гетману, дозволили в городе Батурине, который собственно вам и наследникам вашим принадлежит, учредить университет на таком основании и обрядах, как во всей немецкой земле от многих лет уже учреждены, то есть на правах, вольностях и прерогативах таковому ученому корпусу приличных и на основании неподвижном в рассуждении его места и доходов, дабы вы, гетман наш, получа от нас таковую привилегию, сами оному университету были фундатором и протектором, и чтоб к тому мы вам определили из наших верных подданных доброго и искусного куратора, который бы по искусству своему радетельно сие учреждение делом самим под глазами вашими произвел. И мы столь благому и к общей государства нашего пользе склоняющемуся намерению охотно согласуя, на память будущих веков и для славы верноподданного и нам благоприсоединенного народа малороссийского всемилостивейше соизволяем вам учредить в Малой России в вашем городе Батурине университет, состоящий из четырех факультетов, а именно: 1. Первый факультет — словесные науки, в которых красноречие, стихотворство, древности и всех родов истории. 2. Философской, в котором философия практическая, теоретическая, физика теоретическая и экспериментальная и математика. 3. Факультет юридической, в котором права натуральные и народные, законы приватные и общие, права российские и употребление их. 4. Факультет медической, то есть медицина теоретическая и практическая, анатомия и хирургия, химия, ботаника и история натуральная, а при том — сверх сих факультетов — архитектура военная и гражданская с практикою. К содержанию же такового университета всемилостивейше мы повелеваем быть вечному неподвижному доходу следующему: 1) определить вы, наш гетман, имеете сбор со всех находящихся в Малой России мельниц водяных и ветряных, учиня единожды годовую раскладку таким образом, чтоб одному перед другим помещиком обиды не было и чтоб сбор сей не меньше десяти тысяч рублей в год доходу приносил постоянного. 2) Хотя прежде со всякого винокуренного котла собирался сбор денежный в скарб во всей Малой России, который уже и отставлен, но для сей национальной малороссийской нужды паки оный повелеваем возобновить и собирать со всякого котла винокуренного в год по толику, дабы и [закреслено: таковая] *сия на котлы винокуренные* накладка выносить [закреслено: также должна] *могла* не меньше десяти тысяч рублей. 3) Сверх сих доходов ежегодно собираемых повелеваем из *монастыря* [закреслено: двух монастырей, а именно из

Гамалеевского и] Батуринаского вывести монахов в другие монастыри той же епархии для малого числа в [закреслено: оных] нем монахов, а деревни [закреслено: оных монастырей] *оного монастыря* со всеми угодиями и наличностями приписать и отдать вечно и неподвижно к сему новозаведенному Батуринаскому университету для экономии и содержания студентов, семинаристов, учителей и служителей; строение же все монастырское [закреслено: обоих монастырей] *сего Батуринаского монастыря* определяем на [закреслено: гимназии и училища] *гимназию и училище* семинаристам, так чтоб [закреслено: сим обоим монастырям] *сему монастырю* Батуринаскому [закреслено: и Гамалеевскому] более [закреслено: монастырями] *монастырем* не именовать и не быть, а в университете Батуринаском, кроме церкви *летней и зимней*, больших аудиторий для высоких наук, театра анатомического, лаборатории и саду ботанического с обсерваториею астрономическою, библиотекою, камерою физическою, профессорским и студентским жилищем, типографиею и что к тому еще принадлежит, ничего другого не было. Чего ради и [закреслено: из утвари тех монастырей] *утварь того монастыря* отдать повелеваем в тот же университет и гимназии [закреслено: сколько потребно]. А яко о сем полезном учреждении нам представлено от вас, нашего гетмана, то мы сею к тому вам данною привилегиею подтверждаем вас самих того новозаведенного университета фундатором и отдаем оный в единственную вашу в Малой России протекцию, а куратором соизволяем быть нашему действительному статскому советнику и двора нашего голстинского камергеру Григорию Теплову, которому и пенсию за труд им понесенный получать от того же университета по две тысячи по пяти сот рублей в год повелеваем, и что до учреждения штата, законов, прав и преимуществ того университета принадлежит, то вам, нашему гетману, яко фундатору учредить и утвердить своими универсалами гетманскими соизволяем. Сею же нашею в роды и на будущие веки данною вам и народу

малороссийскому привилегиею всемилостивейше призываем [закреслено: во-первых] всех всякого чина и достоинства и всякого народа малороссийских и чужестранных *людей*, как самих по состоянию лет, так и детей их, воспользоваться сим нашим отеческим о воспитании в науках попечением, кроме крепостных, также [закреслено: и иноверных] махометанцов, идолопоклонников и других нехристианских народов. А профессорам, учителям и студентам правом малороссийским шляхетским пользоваться дозволяем, исключая *кураторские*, профессорские и учительские дома, в которых они сами живут, пока они служат университету, от всяких постоев и поборов, так, как и всех чинов вышних и нижних и самих студентов и служителей их при университете живущих, ни к какому, кроме криминальных и земских дел, по их персонам суду не привлекать, а ведать в случае их расправы в самом университете. В заключение же сего желаем, дабы сие наше благое и полезное намерение с божиею помощию отселе в три месяцы начато было самим делом в учреждении доходов, зачатию строения и протчих установлений, а мы и наследники наши *не токмо сами* всемилостивейше споспешествовать обещаем и во всех случаях предохранять в своей силе сию данную нами привилегию, почитая оную правом неперменным и непоколебимым, от нас и наследников наших в роды неподвижно всемилостивейше пожалованным, *но и вам, яко нашему гетману, фундатору и протектору сего университета, все нужды по состоянию времени предусматривать и награждать народным вспоможением и подачами по власти гетманской*. Чего ради во уверение в роды и на вечную память сию привилегию утвердили нашим собственноручным подписанием и приложением государственной нашей печати.

Дано в Санктпетербурге.

Російська державна бібліотека в Москві.

Відділ рукописів. Ф. 354. № 183. Арк. 41–46 зв.

REFERENCES

- Kistiakovskii, A. F. (Ed.). (1883). Proshenie malorossiiskogo shliakhetstva i starshin, vmeste s getmanom, o vosstanovlenii raznykh starinnykh prav Malorossii, podannoe Ekaterine II-i v 1764 godu. *Kyiv Antiquity*, 6, 317–345 [in Russian].
- Kohut, Z. (1996). *Rosiiskyi tsentralizm i ukrainska avtonomiia. Likvidatsiia Hetmanshchyny. 1760–1830*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Mylovodov, L. (1933). Proiekt vyshchoi shkoly na Chernihivshchyni (1760–1803 rr.). *Notes of the Chernihiv Scientific Society*, 1, 65–89 [in Ukrainian].
- Myshetckii, S. (1847). Istoriia o kazakakh zaporozhskikh. *Readings at the Imperial Society of Russian History and Antiquities at Moscow University*, 6, 1–42 [in Russian].
- Ohloblyn, O. (1959). *Liudy Staroi Ukrainy*. Miunkhen: Dniprova khvyliia [in Ukrainian].
- Rozhdestvenskii, S. V. (Ed.). (1910). *Materialy dlia istorii uchebnykh reform v Rossii v XVIII–XIX vekakh*. Peterburg [in Russian].

- Shevyrev, S. (1855). *Istoriya Imperatorskogo Moskovskogo universiteta k stoletnemu ego yubileyu. 1755–1855*. Moscow [in Russian].
- Solovev, S. M. (1965). *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen*, 13. Moskva: Mysl [in Russian].
- Struminskii, M. (1919). *Ukazetc starinnykh rukopisei*. Vologda [in Russian].
- Teplov, G. N. (1863). Proekt k uchrezhdeniiu universiteta Baturinskogo, 1760 goda. *Readings at the Imperial Society of Russian History and Antiquities at Moscow University*, 2, 67–85 [in Russian].
- Vasilchikov, A. A. (1869). Semeistvo Razumovskikh. *Eighteenth Century*, 2, 260–502 [in Russian].
- Vasilchikov, A. A. (1880). *Semeistvo Razumovskikh*. Peterburg [in Russian].

Дата першого надходження статті до редакції: 29.11.2025.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.01.2026.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Ігор СРІБНЯК,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

Анна ХЛЄБИНА,

магістр філології, бібліотекар,
Слов'янська бібліотека —
Національна бібліотека Чеської республіки,
Прага, Чехія

e-mail: anna.khlebina@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8767-3042>

Мачей КРОТОФІЛ,

доктор габілітований, професор УМК,
завідувач кафедри військової історії
Інституту історії і архівістики
Університету Миколая Коперніка в Торуні,
Торунь, Польща

e-mail: makr@umk.pl
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6691-5532>

Ihor SRIBNYAK,

Doctor of History, Professor,
Head of the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv
Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

Anna CHLEBINA,

Master in Philology, Librarian,
Slavonic library —
National Library of the Czech Republic,
Prague, Czech Republic

Maciej KROTOFIL,

Habilitation Doctor, Professor at NCU,
Head of the Department of Military History,
Institute of History and Archival Sciences,
Nicolaus Copernicus University in Toruń,
Toruń, Poland

Просвітні курси інтернованих вояків-українців у таборах Ліберець і Йозефов, Чехословаччина, у 1921–1922 рр. (за матеріалами часопису «Український Скиталець»)

У статті розглянуто особливості функціонування освітніх курсів інтернованих вояків Української Галицької Армії у таборах Ліберець і Йозефов ЧСР упродовж 1920–1922 рр. У них старшини мали можливість відвідувати матуральні гімназійний реальний та семінарійний курси, натомість для стрілецького складу інтернованих було засновано низку практичних курсів, із завершенням яких вони мали вагомі шанси на працевлаштування та отримання гідної зарплатні. Водночас у таборах опікувалися й тими вояками, хто мав низький освітній ценз, організуючи для них проведення курсів неграмотних і малограмотних. Освіта таборян стала одним із найпотужніших інструментів для подальшої їх адаптації та соціалізації в ЧСР, що значно полегшувало комбатантам процес інтеграції до чехословацького суспільства. До ведення курсів залучалися кращі представники старшинського корпусу УГА, які мали для цього необхідні знання та навички, а також патріотичні почування і бажання підготувати своїх земляків до тривалого перебування на чужині. Саме тому всі освітні осередки (школи, гуртки, курси), що діяли в таборах, виконували й важливу національну місію, яка полягала в збереженні української культури, мови та історичної пам'яті інтернованого вояцтва.

Ключові слова: освітні курси, старшини, інтерновані вояки УГА, Ліберець, Йозефов, Чехословаччина.

Educational Courses for Interned Ukrainian Soldiers in the Liberec and Josefov Camps, Czechoslovakia, in 1921–1922 (based on materials from the “Ukrainskyi Skytalets” journal)

This article examines the characteristics of the educational courses for interned soldiers of the Ukrainian Galician Army in the Liberec and Josefov camps in Czechoslovakia during the period from 1920 to 1922.

The foremen had the opportunity to attend matriculation, gymnasium, real and seminary courses there, and a whole series of practical courses was established for the riflemen, the completion of which would give them a good chance of employment in the Czechoslovak Republic and at the same time receive a decent salary. At the same time, the camps also took care of those soldiers who had low educational qualifications, organizing courses for the illiterate and semi-illiterate persons. The education of camp inmates became one of the most powerful tools for their further adaptation and socialization in the Czechoslovak Republic, which greatly facilitated the combatants' process of integration into Czechoslovak society. The best representatives of the officers' corps of the Ukrainian Galician Army were involved in conducting the courses, who had the necessary knowledge and skills, as well as patriotic feelings and a desire to prepare their fellow countrymen for a long stay in a foreign country. Because of this, all educational centers (schools, clubs, courses) operating in the camps also fulfilled an important national mission, which consisted of preserving the Ukrainian culture, language, and historical memory of the interned soldiers.

Keywords: educational courses, foremen, interned soldiers of the Ukrainian Galician Army, Liberec, Josefov, Czechoslovakia.

Після прибуття з Італії до Чехословаччини (ЧСР) групи колишніх полонених галичан із складу вже неіснуючої австро-угорської армії (вересень 1920 р.) їх розмістили у таборі Ліберець вже в статусі інтернованих. На цей час у ЧСР вже перебували вояки Української Галицької Армії (УГА), які були інтерновані раніше в таборі Німецьке Яблонне. У 1921 р. всі інтерновані українці були переведені до табору Йозефов. У всіх цих таборах провадилася інтенсивна національно-організаційна й культурно-освітня робота, діяли різноманітні гуртки, аматорські театральні трупи, були створені самодіяльні оркестри. Інтерновані мали можливість долучитися до спорту, до самоосвіти в таборових бібліотеках і читальнях, у таборах виходило кілька часописів, завдяки яким задовольнялися інформаційні потреби українського вояцтва. Починаючи з 1920 р., значна частина інтернованого вояцтва мала можливість тимчасово залишати табори, працюючи у складі робітничих команд у різних місцевостях ЧСР, що дозволяло їм робити грошові заощадження та витрачати їх для придбання одягу й поліпшення харчування. У цій ситуації командування інтернованих військ УГА, намагаючись зберегти єдність і згуртованість таборян, докладало всіх зусиль для задоволення їхніх освітніх потреб.

Одним із перших до вивчення цієї проблеми звернувся дослідник історії української політичної еміграції Симон Наріжний, чия книга до сьогодні зберігає своє першоджерельне значення для всіх дослідників життя й побуту інтернованих вояків-українців у ЧСР¹. У ній автор торкнувся різних аспектів культурно-просвітницької діяльності вояцтва УГА, зокрема й діяльності освітніх курсів. У другій половині 1990-х рр. до вивчення проблематики таборового соціуму звернулися

українські дослідники, чиї наукові розшуки дозволили істотно розширити наші уявлення про основні прояви життєдіяльності інтернованих вояків УГА в ЧСР². Одночасно Наталія Сидоренко вдалася до вивчення особливостей видання та змістового наповнення часопису «Український Скиталець»³.

Слід відзначити, що інтерес до цієї проблематики не згасав і в подальшому, реалізувавшись у кількох змістовних публікаціях⁴. Прикметним є те, що й останнім часом активно вивчається

² Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). Київ, 1999. С. 175–250; Срібняк І., Купцов А. З історії культурно-освітньої роботи у таборі інтернованих військ УГА в Йозефові (1921–1922 рр.). *Доповіді та повідомлення IV Міжнародного конгресу українців* (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.). Історія. Частина 2: XX століття / Міжнар. асоц. україн. Одеса; Київ; Львів, 1999. С. 423–429; Срібняк І. В. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924 рр.). Київ, 2000. С. 75–128.

³ Сидоренко Н. Відчакхнута від рідного дерева галузка (Таборовий часопис «Український Скиталець» (Ліберці — Йозефов — Відень, 1920–1923) та його значення у формуванні національної громади у Чехії). *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Журналістика*. 1997. Вип. 5. С. 66–72; Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. Ч. II: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919–1924). Київ, 2000. 262 с.

⁴ Ямкова О. М. Культурно-просвітницька діяльність та національно-патріотичне виховання у таборах інтернованих українців у Чехословаччині. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2004. Вип. 74–76. С. 56–59; Krotofil M., Sribnyak I. Activity of schools and educational courses for soldiers of the Ukrainian Galician Army interned in Czechoslovakia as a form of their socialization (1919–1920) *Схід*. 2018. № 6(158). С. 58–62; Срібняк І., Хлебін А. «Культурно-Просвітній Кружок» у таборі інтернованих вояків УГА Йозефов, ЧСР (1921–1922 рр.): організаційно-освітній напрям діяльності. *Європейські історичні студії*. 2023. № 24. С. 83–98.

¹ Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. I. 372 с.

джерельний потенціал цього журналу, на шпальтах якого було розміщено значний масив інформації про обставини перебування вояків УГА у таборах Ліберець та Йозефов⁵. Крім поодиноких заміток про різні активності вояків у таборах, на сторінках «Українського Скитальця» з'являлися й розлогі звіти «Праці відділу Культурно-Просвітнього Кружка та поодиноких секцій та установ». Уміщені у ньому матеріали дозволяють досить детально реконструювати перебіг культурно-мистецьких акцій таборян і почерпнути цінну інформацію про роботу таборових освітніх курсів.

Метою статті є реконструкція особливостей діяльності просвітніх курсів, створених для інтернованих вояків УГА у таборах Ліберець і Йозефов (1921–1922 рр.), за матеріалами часопису «Український Скиталець».

Керівництво всією просвітньою роботою у таборах інтернованих вояків УГА в ЧСР здійснювалося виборними культурно-просвітніми кружками (гуртками). Їх члени (у переважній більшості — старшини УГА) працювали на добровільних засадах, вважаючи це своїм патріотичним обов'язком. Попри плановість і систематичність їхніх зусиль, на роботі гуртків суттєво позначалася низка негативних чинників, зокрема: перманентне формування з числа інтернованих робітничих команд і відрядження їх на різноманітні роботи, від'їзд на навчання до університетів Праги, Подебрад та інших європейських міст значної кількості старшин УГА, чутки про ліквідацію (перенесення) таборів, страх декого з таборян перед майбутнім і сумна перспектива чергового зимування в бараках, відсутність коштів для задоволення мінімальних життєвих потреб, зрештою, виразне намагання чехословацької влади «покласти край своїй гостинності»⁶.

⁵ Мартянова Я., Срібняк І., Хлебін А. Матеріали часопису «Український скиталець» як джерело для реконструкції таборового повсякдення інтернованих вояків-українців УГА в Чехословаччині (1922 р.). *Człowiek w historii vs historia człowieka*. Monografia zbiorowa. Warszawa-Paryż: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra, 2021. S. 161–166; Кротофіл М., Срібняк І., Хлебін А. Основні прояви життєдіяльності робітничих команд УГА в ЧСР, 1922 — березень 1923 рр. (за матеріалами часопису «Український Скиталець»). *Terrae motor, solis caelique stator*. Monografia zbiorowa z okazji 550. rocznicy urodzin wybitnego polskiego astronoma Mikołaja Kopernika. Warszawa-Paryż: Międzynarodowe Konsorcjum Naukowo-Edukacyjne im. Luciena Febvra, 2023. S. 242–251.

⁶ Звіт відділу праці, секцій, курсів і установ КПК укр[аїнського] вій[ськового] табору в Йозефові за час від 24 червня по 30 листопада 1921. *Український Скиталець*. Йозефов, 1922. Лютий — березень. № 12. С. 19.

Рис. 1. Під час складання іспитів слухачами гімназійного курсу табору інтернованих українських вояків. Ліберець, ЧСР, 1921 р. Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів. Од. обл. А-98. П-151

У таборі Ліберець Культурно-Просвітній Кружок (КПК) постав у вересні 1920 р., і вже невдовзі заходами його членів було організовано цілу низку різних курсів: гімназійний і семінарійний, французької та німецької мов, курси для неграмотних і малограмотних, відчитова комісія (для забезпечення читання часописів стрілецтву). Налагодженню їхньої діяльності в різний спосіб сприяли бібліотека КПК і редакція часопису «Український Скиталець»⁷. Останній регулярно висвітлював на своїх шпальтах перебіг освітнього процесу в таборах Ліберець і Йозефов, приміром, повідомивши в одному зі своїх номерів про склад викладачів гімназійного курсу протягом 1920–1921 рр. (загалом його відвідували 59 таборян). До їх числа належали старшини УГА Олександр Лукіянович, Яків Голота, Олекса Балицький, Дмитро Вахняк, О. Кравець, Федір Гула й місцевий вчитель Йосиф Тонеш (викладав інтернованим чеську мову). Семінарськими курсами (35 учнів) опікувалися вже згадані Я. Голота, О. Кравець, Д. Вахняк, а також Василь Чернецький, Петро Будз, Михайло Бринський, Володимир Кипріян⁸.

Рис. 2. Слухачі семінарійного курсу з членами іспитової комісії у таборі інтернованих українських вояків. Ліберець, 1921 р. Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів. Од. обл. А-98. П-149

⁷ З діяльності Культурно-Просвітнього Кружка. *Український Скиталець*. Ліберці, 1921. Лютий. № 4. С. 22.

⁸ З життя і буття в таборі в Ліберцях. *Український Скиталець*. Ліберці, 1921. Лютий. № 4. С. 31.

Заходами сотника Миколи Пенчака з 16 листопада 1920 р. розпочалися виклади на заснованих ним у таборі шестимісячних курсах зі справи торгівлі. Вони відбувалися щоденно в приміщенні КПК протягом однієї години (з 16:00 до 17:00) і забезпечувалися директором і викладачами торговельної академії з Ліберця. Останні у свою чергу виявили бажання відвідувати курс англійської мови в таборі, на який вписалося 50 інтернованих⁹.

Рис. 3. Слухачі курсу з основ торгівлі табору інтернованих українських вояків. Ліберець, 1920–1921 рр. Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів. Од. обл. А-98. П-156

З 6 грудня 1920 р. були започатковані курси для неграмотних у складі 31 учня. Усі неграмотні були забезпечені абетками, щоправда для тих, хто мешкав поруч в одному бараці, один примірник видавався на двох. Курс для малограмотних налічував 37 слухачів, але для них не вистачало підручників, і виходом з цієї ситуації стало використання як навчальної літератури випозичених у таборовій бібліотеці брошур, зміст яких корелювався зі змістом навчання (читання, письмо, історія України, історія народного господарства, лічба, співи). Навчання для учнів на обох курсах було безкоштовним, так само безоплатно видавалися підручники, олівці та зошити¹⁰.

Рис. 4. Слухачі курсу для неграмотних табору інтернованих українських вояків. Ліберець, 1920–1921 рр. Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів. Од. обл. А-98. П-157

З огляду на збільшення числа курсів нагальною проблемою стало залучення до роботи фахових викладачів, для об'єднання зусиль яких 25 грудня 1920 р. був заснований «Гурток українських учителів». На своїх перших загальних зборах його члени визначили своїм найголовнішим завданням поширення освіти серед інтернованого стрілецтва УГА. У подальшому зусиллями його членів розпочалася робота низки освітніх курсів (вищої освіти для стрільців, Державно-поштовий курс, поглиблений курс французької та базові курси французької і німецької мов). Філологічні виклади відвідувало доволі небагато слухачів — 33 вояки, до того ж їхня кількість коливалася через виїзд з табору в складі робітничих команд. Курс поглибленої французької відвідували учні базового курсу французької мови або «ті, які були настільки ознайомлені з французькою мовою, що початкової науки цієї мови не потребували»¹¹. Ще 65 стрільців відвідували курс вищої освіти, який розпочався 15 січня 1921 р.¹²

Слухачі курсів здебільшого дуже відповідально ставилися до навчання, підтверджуючи здобуті знання на випускних іспитах. Зокрема, 8 червня 1921 р. для слухачів матурального курсу вчительської семінарії був проведений іспит, який витримали 18 кандидатів (також і одна жінка, котра пройшла навчання екстерном). Один із таборян склав цей іспит з відзнакою, продемонструвавши високий рівень знань і навичок¹³.

Після чергових перевиборів керівництва (виділу) КПК, що були проведені на його загальних зборах 24 червня 1921 р., до його нового складу увійшли: Роман Волощук (голова), Іван Мельницький (заступник), Михайло Дацків (писар), Роман Мегельський (скарбник), Богдан Білінкевич (фінансовий референт), Володимир Семака (бібліотекар), Ярослав Пастернак (архіваріус), Юліан Головінський, Михайло Гринів (члени). На цей час загальна кількість діючих у таборі організацій та гуртків становила вже 18, разом із читальною, бібліотекою, крамницею та редакцією «Українського Скитальця». До вже діючих курсів додався курс техніків, слухачі якого отримували практичні знання.

Започаткований 28 травня 1921 р. у таборі Йозефов Державний поштово-телеграфічний курс зібрав 39 учасників (серед них — 21 особа зі старшин, 18 підстаршин і стрільців). Для них були організовані щоденні заняття протягом чотирьох годин зранку (з 8:00 до 12:00) та трьох годин після обіду (з 14:00 до 17:00). До програми цього курсу увійшли такі предмети, як листовна й ввозова пошта (викладав місцевий поштовий

⁹ Там само.

¹⁰ З діяльності Культурно-Просвітнього Круга. С. 25.

¹¹ Там само. С. 22–23.

¹² Там само. С. 22.

¹³ З життя-буття в таборі в Йозефові. *Український Скиталець*. Йозефів, 1922. Серпень. № 16. С. 13.

урядник Атанас Мидляк¹⁴), касова служба й поточні рахунки (начальник пошти в Йозефові Іван Гуриш¹⁵), телеграф і телефони (поштовий ад'юнкт Гриць Доскоч¹⁶), фізика (сотник Остап Кравець), географія (четар Олександр Балицький); державний лад (четар Іван Мельницький), французька мова (поручник Тадей Онишкевич). Після завершення теоретичної частини для учнів було організовано проходження практики. Для 35 слухачів цього курсу 24–27 серпня 1921 р. було проведено іспитові випробування, на які був запрошений урядовець Міністерства пошти й телеграфу ЧСР Франс Петровський. Успішно їх витримали перед екзаменаційною комісією 30 кандидатів, які отримали свідоцтва державного зразка¹⁷.

Рис. 5. Сотник УГА Остап Кравець, голова учительської секції Культурно-Просвітнього Круга (гуртка) в Українському військовому таборі. Йозефов, 1921 р. Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів. Од. обл. А-98. П-139

¹⁴ Атанас Мидляк (чес. Atanas Mydlák). Слід відзначити, що редколегія «Українського Скитальця», наводячи це та інші прізвища чехів, могла вдатися до їх українізації. Взагалі пристосування іноземних імен до власної мовної традиції є природною частиною народного менталітету слов'янських народів. Питання відтворення чеських прізвищ у російських / радянських документах та їх реконструкція у чеськомовних текстах було стандартизовано та описано у редакційному вступі публікації: Великий терор в Україні 1937–1938 рр.: переслідування чеської меншини = Velký teror na Ukrajině 1937–1938: perekuce české menšiny : зб. док. / Ін-т дослідж. тоталітар. режимів Чеської Республіки, Галуз. держ. архів служби безпеки України; [авт. передм.: Л. Кудрна. А. Когут; ред.: Я. Дворжак та ін.]. Прага; Київ, 2023.

¹⁵ Ймовірно, Ян Гурих (чес. Jan Hurých). — Авт.

¹⁶ Ймовірно, Ржегорж Доскоч (чес. Řehoř Doskoč). — Авт.

¹⁷ Державний поштово-телеграфічний курс. Український Скиталець. Йозефів, 1922. Лютий–березень. № 12. С. 21.

Рис. 6. Слухачі поштово-телеграфічного курсу табору інтернованих українських вояків. Ліберець, 1920–1921 рр. Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів. Од. обл. А-98. П-155

16 вересня 1921 р. завершився курс вищої освіти, який скінчили 13 учнів з числа інтернованих, про що їм видали відповідні свідоцтва. З цієї нагоди директор (управитель) курсів четар М. Дольницький привітав випускників і закликав їх до передачі знань іншим, щоб і їхні учні стали «корисними членами власного народу». Окрема подяка була висловлена членам КПК, оскільки вони допомогли віднайти приміщення для курсу й доклали всіх зусиль задля забезпечення учнів усією необхідною літературою¹⁸.

Висвітлюючи різні форми залучення таборян у просвітне життя табору, не можна не згадати про зусилля різних гуртків, які заохочували своїх членів до здобуття нових знань. У цьому контексті доцільно відзначити створений в Йозефові «Союз українок», завдання якого полягало у наданні моральної та матеріальної підтримки жінкам у таборі, які разом з дітьми найбільше страждали від складних умов барачного повсякдення (особливо взимку) й антисанітарії. З метою урізноманітнення побуту жіноцтва й наповнення його конструктивним змістом члени Союзу активно долучалися до організації різних культурних заходів, а також дбали про поширення освіти серед жінок та їхніх дітей¹⁹.

«Союз Українок» розпочав свою діяльність у таборі з організації викладів на курсі української мови, літератури та історії для жінок, а також спромігся відкрити дитячий садок-школу (з 1 серпня 1922 р.), доручивши його управління поручнику Боківу²⁰. У школі класи були поділені на молодші (від 3 до 8 років) та старші (від 8 до 14 років), причому перший клас школи відвідували семеро дітей, другий — п'ятеро. Передбачалося, що у цій школі діти таборян у віці від 3 до 14 років

¹⁸ Курс вищої освіти. Український Скиталець. Йозефів, 1922. Лютий–березень. № 12. С. 21.

¹⁹ Звіт відділу праці, секцій, курсів і установ КПК... С. 19.

²⁰ З життя-буття у таборі в Йозефові. Український Скиталець. Йозефів, 1922. Жовтень. № 18. С. 8.

отримуватимуть базову освіту на засадах патріотичного виховання у відповідності до системи навчання видатного німецького педагога Фрідріха Фребеля²¹.

Але вже невдовзі робота Союзу була фактично паралізована. Це сталося внаслідок загострення внутрішніх протиріч і надмірної конфліктності деякого з жіноцтва. Здебільшого з'ясування стосунків між жінками відбувалося під час спільних засідань, про що першим дізнавалося українське командування інтернованих військ УГА в таборі. За наполяганням останнього провід КПК був змушений ухвалити рішення про припинення діяльності Союзу та його розпуск, передавши все його майно в розпорядження гуртка вчителів. Так само ліквідували й дитячу школу, залишивши її вихованців та їхніх матерів сам на сам із своїми проблемами²².

Ще одним громадським осередком, який активно сприяв своїм членам у отриманні нових знань, був «Правничий кружок» (гурток). Він об'єднав у своєму складі 48 таборян, які прагнули допомагати одне одному в підготовці до вступних іспитів на правничі факультети університетів. Ця категорія інтернованих нагально потребувала відповідної навчальної літератури, і за короткий час заходами української Академічної громади з Праги була передана частина необхідних книжок. Крім того, завдяки дотації КПК, гурток придбав ще 24 томи з юриспруденції, які стали в особливій нагоді тим, хто готувався до іспитів або ригорозу (основні іспити, які передують захисту наукового ступеня (докторату). — *Авт.*). Водночас члени гуртка виступали перед колегами з лекціями із різних сфер юриспруденції (насамперед з римського й цивільного права). Завдяки усьому цьому вісім осіб з їх числа склали т. зв. «перший іспит з права», а ще один таборянин успішно відбув ригороз²³.

Отримані у таборі знання стали для частини таборян вагомим спонукальним чинником до отримання довгострокових відпусток у спробі вступити на навчання до університетів ЧСР або й інших країн. У листопаді 1921 р. так вчинило 36 таборян, які планували продовжити свої студії з метою отримання фаху з юриспруденції, медицини, музики, торговельної справи тощо. Проте, як зазначав таборовий часопис, ця інформація була далеко не повною, бо не всі майбутні студенти вважали за потрібне інформувати про свої плани комендатуру табору²⁴. Ускладнювало

підрахунок й те, що доволі часто вступники й студенти вдавалися до «міграцій», коли дехто з них виїздив з табору, водночас частина тимчасово поверталася. Також до табору постійно приїздили поодинокі старшини й стрільці УГА, які втекли «чи то з польських таборів, чи від переслідувачів», або ті, котрі з різних життєвих обставин перебували в Австрії, Німеччині, Італії²⁵.

Прагнучи підготувати вояцтво до перебування на чужині, КПК табору Йозефов у січні 1922 р. ініціював заснування торговельного кооперативного курсу (директор — І. Мельницький). Його викладацький склад і запропоновані ним дисципліни для викладів були досить переконливими: економічні основи торговельного та вексельного права (викладав В. Яворський), організація [кооперативних] спілок (І. Мельницький), книговодство (діловодство) (П. Костюк), торговельна географія (Л. Семчук), торговельна кореспонденція (М. Сірий), фінансові розрахунки (М. Шах), торговельна справа (А. Шенгафт) і українська мова (В. Чернецький). Про викладання чеської мови для учнів торговельного кооперативного курсу вдалося домовитись з одним із вчителів місцевої школи. Обов'язковими предметами цього курсу були також машинопис і українська стенографія. Тому не є дивним, що на його відвідування зголосилося близько 80 таборян, переважно підстаршин та стрільців, які воліли отримати необхідні їм знання для успішної роботи в місцевій торгівлі та кооперації²⁶.

Слід відзначити, що дехто з місцевих вчителів (чехів) намагався створити для таборян додаткові можливості для здобуття спеціальних знань. Таке їх бажання реалізувалося у започаткуванні при державній садівничій школі в Сміржице²⁷ 2 травня 1922 р. господарсько-садівничого курсу, який був відкритий для всіх охочих таборян (таких віднайшлося 27 осіб). Навчання тут відбувалося відповідно до програми, розробленої вчителями згадуваної школи, що не лише містила теоретичну частину, а й передбачала проходження практики²⁸.

На шпальтах таборового часопису присутня коротка інформація про започаткований 1 серпня 1922 р. четарем В. Флюнтом курс для неграмотних і малограмотних, який відтоді регулярно працював у таборі, хоча кількість учнів була невеликою (7 неграмотних і 12 малограмотних)²⁹. Курс вищої математики розпочався у таборі 1 вересня 1922 р. та поділявся на дві спеціалізації — інтегрального

²¹ Дитячий садок-школа Союзу українців. *Український Скиталець*. Йозефів, 1922. Лютий-березень. № 12. С. 22.

²² Союз українців. *Український Скиталець*. Йозефів, 1922. Лютий-березень. № 12. С. 21.

²³ Кружок правників. *Український Скиталець*. Йозефів, 1922. Лютий-березень. № 12. С. 20.

²⁴ З життя-буття в таборі в Йозефові. *Український Скиталець*. 1921. Листопад-Грудень. № 10. С. 10.

²⁵ З життя-буття в таборі в Ліберці. Березень. № 5. С. 34.

²⁶ З життя-буття в таборі в Йозефові. Січень. № 11. С. 10.

²⁷ Сміржице (чес. Smiřice) — місто в Градець-Краловському районі Чехії, за 7 км на південь від Йозефова. — *Авт.*

²⁸ З життя-буття в таборі в Йозефові. Липень. № 15. С. 8.

²⁹ З життя-буття у таборі в Йозефові. Жовтень. № 18. С. 8.

рахунку (6 слухачів) та теоретичної механіки (13 таборян)³⁰.

17 листопада 1922 р. у таборі було скликано першу організаційну конференцію, що розглянула питання надання статусу «державних» таборним освітнім закладам. Після затвердження вищим керівництвом ЗУНР відповідного подання (грудень 1922 р.) у Йозефові постала «Українська державна еміграційна гімназія імені Президента Євгена Петрушевича» та «Державний еміграційний учительський семінар імені Івана Франка зі школою вправ». Тоді ж усі навчальні курси та школи в Йозефові перейшли під управління учительського семінару й організаційної конференції, таборовий гурток вчителів відтоді опікувався лише курсом для неграмотних і малограмотних, який 3 листопада 1922 р. відкрився знову для 13 учнів з числа членів робітничих відділів (після їх повернення до табору)³¹.

У період з 18 грудня 1922 р. по 3 червня 1923 р. у таборі був повторно проведений торговельно-кооперативний курс, який відвідали 70 таборян, але екзаменаційні випробування (після двотижневої підготовки) успішно склали лише 24 особи з числа його слухачів. На думку таборового часопису, це було незаперечним досягненням: «Поле наших кооперативів дістане 24 нових трудовиків і нехай лиш цих осіб направити в 24 різних місцевостей — це буде заслуга нашого Культурно-Просвітнього кружка»³².

Одним із найбажаніших освітніх курсів для таборян став курс з вивчення моторів (до числа його слухачів вписалося 106 стрільців та підстаршин), який розпочав свою роботу 25 грудня 1922 р. У цей час бракувало автомеханічних шкіл, а кількість автомашин невинно збільшувалася. КПК залучив до викладів на ньому поручника Томорука, четаря Грицина й сотника Кравця, управителем курсу був призначений поручник Прохурський. Їхніми зусиллями було проведено теоретичний курс (фізика, устрій поодиноких елементів моторів та креслення їх в розрізі, принцип роботи двигунів внутрішнього згорання та обслуговування їх, моделі автомобілів). Заняття проходили щоденно (крім святкових днів) і тривали понад п'ять місяців (до літа 1923 р.). КПК надав у користування учням цього курсу все наявне у таборі приладдя, призначене для слюсарської роботи. Але з усіх слухачів курсу стягувалися щомісячні побори в 10 чехословацьких крон для часткової оплати витрат курсу. Після

закінчення курсу його випускникам були присвоєні кваліфікації «шофера, машиніста моторових машин і моторових плугів»³³.

Протягом другої половини 1922 р. активно діяв і вже згадуваний «Правничий кружок», члени якого увійшли до складу Української академічної громади (УАГ) в Празі. На той час він складався з 51 учасника, більшість гуртківців проходила навчання в Празі або Брно, повертаючись до табору лише під час «феєрій» (канікул). Решта ж працювала в різних секціях і установах КПК, активно долучаючись до таборового культурно-освітнього життя. За результатами навчання протягом 1921/1922 навчального року один член гуртка склав екзамени для отримання ступеня доктора права, 7 осіб склали перший іспит, 5 — другий і 4 успішно завершили третій іспит. Гурток утворив невеличку власну фахову бібліотечку, у фондах якої нарахувалося 96 наукових видань³⁴.

Тобто, просвітницька робота в таборах Ліберець і Йозефов завжди залишалася в центрі уваги команди й виборних органів інтернованих вояків-українців, полягала у заснуванні та організаційно-педагогічному забезпеченні функціонування різних освітніх курсів. До цього активно залучалися ті старшини УГА, які мали необхідні знання та навички, а також патріотичні почуття та бажання підготувати своїх земляків до тривалого перебування на чужині. Тому всі освітні осередки (школи, гуртки, курси), що діяли в таборах, виконували й важливу національну місію, яка полягала у збереженні української культури, мови та історичної пам'яті інтернованого вояцтва.

Особливо пильна увага очільників КПК була прикута до матуральних гімназійного реального та семінарійного курсів, бо вони давали можливість молодим старшинам УГА підготуватися до вступу в університети й здобути в подальшому вищу освіту. Натомість для стрілецького складу інтернованих заснували низку практичних курсів, завершення яких давало вагомий шанс на працевлаштування у ЧСР та отримання гідної зарплатні. Водночас у таборах опікувалися й тими вояками, хто мав низький освітній ценз (чи взагалі його не мав), пропонуючи їм відвідування курсів неграмотних і малограмотних.

Про освіту своїх членів з числа інтернованих дбали й деякі громадські організації, що діяли у таборах, хоч це й не було їх безпосереднім завданням. Зрештою, завдяки солідарним зусиллям всіх заавансованих до освіти гуртків, установ і виборних представництв вояцтва УГА

³⁰ Звіт відділу культурно-просвітнього кружка та його секцій, курсів і установ від 1 червня 1922 до 31 грудня 1922. *Український Скиталець*. Відень, 1923. № 27. 1 березня. С. 52–53.

³¹ Звіт відділу культурно-просвітнього кружка та його секцій... № 26. 15 лютого. С. 39.

³² Зі Скитальщини. *Український Скиталець*. Відень, 1923. № 35. 1 липня. С. 29.

³³ Звіт відділу культурно-просвітнього кружка та його секцій... № 27. 1 березня. С. 52–53.

³⁴ Звіт відділу культурно-просвітнього кружка та його секцій... 1923. № 26. 15 лютого. С. 41.

стало можливим зробити освіту й самоосвіту одним із головних трендів таборового життя інтернованих. Є всі підстави стверджувати, що освіта таборян стала одним із найпотужніших інструментів для їх подальшої адаптації та соціалізації в ЧСР, що значно полегшувало комбатантам процес інтеграції до чехословацького суспільства.

Насамкінець автори зазначають, що цю статтю було підготовлено на основі інституційної підтримки довгострокового концептуального

розвитку науково-дослідної організації, наданої Міністерством культури Чеської Республіки³⁵.

³⁵ Studie «Prosvitni kursy u taborach internovaných vojakiv-ukrajinciv Liberec i Jozefov, ČSR u 1921–1922 rr. (za materialamy časopysu „Ukrajinskij skytalec“) [Educational courses in the camps of interned Ukrainian soldiers in Liberec and Jozefov, Czechoslovakia in 1921–1922 (based on materials from the „Ukrajinskij Skytalets“ magazine)] vznikla na základě institucionální podpory dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace poskytované Ministerstvem kultury České republiky.

REFERENCES

- Brailian, N. (2018). Ukrainski taborovi chasopysy u Chekhoslovatskii Respublitsi yak dzherelo do martyrolohu internovanykh ukrainsiv (1919–1923 rr.). *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho instytutu presoznavstva*, 8, 75–98 [in Ukrainian].
- Furtes, O. (2008). Istoryko-memuarnyi litopys UHA «Ukrajinskij Skytalets» 1920–1923 rr. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 17, 130–137 [in Ukrainian].
- Krotofil, M., & Sribnyak, I. (2018). Activity of Schools and Educational Courses for Soldiers of the Ukrainian Galician Army Interned in Czechoslovakia as a Form of Their Socialization (1919–1920). *Skhid*, 6(158), 58–62 [in English]
[https://doi.org/10.21847/1728-9343.2018.6\(158\).154914](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2018.6(158).154914)
- Krotofil, M., Sribnyak, I., & Chlebina, A. (2023). Osnovni proiavy zhyttiedialnosti robitnychkh komand UHA v CHSR, 1922 — berezen 1923 rr. (za materialamy chasopysu «Ukrajinskij Skytalets») «Terrae motor, solis caelique stator». Monografia zbiorowa z okazji 550 rocznicy urodzin wybitnego polskiego astronoma Mikołaja Kopernika. Warszawa-Paryż, 242–251 [in Ukrainian].
- Martyanova, Ya., Sribnyak, I., & Chlebina, A. (2021). Materialy chasopysu «Ukrajinskij skytalets» yak dzherelo dla rekonstruktsii taborovoho povsiakdennia internovanykh voiakiv-ukrayintsiv UHA v Chekhoslovachchyni (1922 r.). *Człowiek w historii vs historia człowieka*. Monografia zbiorowa. Warszawa-Paryż, 161–166 [in Ukrainian].
- Narizhnyy, S. (1942). *Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma Svitovymy viinamy*, 1. Prague [in Ukrainian].
- Pavlenko, M. I. (1999). *Ukrainski viiskovopoloneni i internovani u taborakh Polshchi, Chekhoslovachchyni ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy перебування (1919–1924 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sydorenko, N. (1997). Vidchakhnuta vid ridnoho dereva haluzka (Taborovyi chasopys «Ukrajinskij Skytalets» (Libertsii-Yozefov-Viden, 1920–1923) ta yoho znachennia u formuvanni natsionalnoi hromady u Chekhi). *Visnyk Kyivskoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Zhurnalistyka*, 5, 66–72 [in Ukrainian].
- Sydorenko, N. (2000). *Natsionalno-dukhovne samostverdzhenia. Ch. II: Presa internovanykh ukrainsiv ta tsyvilnoi emihratsii (Chekhiia, Polshcha, Rumuniia, Yehypet, 1919–1924)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sribnyak, I., & Kuptsov, A. (1999). Z istorii kulturno-osvitnoi roboty u tabori internovanykh viisk UHA v Yozefovi (1921–1922 rr.) IV Mizhnarodnyi konhres ukrainistiv (Odesa, 26–29 serpnia 1999 r.). Dopovidi ta povidomlennia. Istoriia. Ch. 2: XX stolittia, Mizhnar. asots. ukrain. Odesa; Kyiv; Lviv, 423–429 [in Ukrainian].
- Sribnyak, I. (2000). *Ukrainci na chuzhyni. Poloneni ta internovani voiakiv-ukrainsiv u krainakh Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy: stanovyshe, orhanizatsiia, kulturno-prosvitnytska diialnist (1919–1924 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sribnyak, I., & Chlebina, A. (2023). «Kulturno-Prosvitnyi Kruzhok» u tabori internovanykh voyakiv UHA Yozefov, CHSR (1921–1922 rr.): orhanizatsiino-osvitnii napriam diialnosti [“Cultural and Educational Section” in the Camp for Interned Soldiers of the UGA at Jozefov, Czechoslovakia (1921–1922): Organizational and educational activities]. *Yevropeyski istorychni studii / European Historical Studies*, 24, 83–98 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.17721/2524-048X.2023.24.7>
- Yamkova, O. M. (2004). Kulturno-prosvitnytska diialnist ta natsionalno-patriotychne vykhovannia u taborakh internovanykh ukrainsiv u Chekhoslovachchyni. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriia «Istoriia»*, 74-76, 56–59 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до редакції: 03.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2026.112>
УДК: 94(477.5)»1861/1862»:711.4]:070.48

Олег ІВАНЮК,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Oleh IVANIUK,

PhD in History,
Associate Professor
at the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Олександр ПИСАРЕВСЬКИЙ,

здобувач вищої освіти
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Oleksandr PYSAREVSKYI,

Higher Education Applicant,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko
Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: ompysarevskiy.fshn24@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-4802-0024>

Освіта й просвітництво в містах Лівобережної України в оптиці кореспондентів літературно-наукового журналу «Основа»

У статті розглядається коло питань, пов'язаних з публікаціями у часописі «Основа», які висвітлюють освітнє життя міст Лівобережної України 50-х — початку 60-х рр. 19 ст. Основою для розвідки стали статті, надруковані у виданні упродовж 1861–1862 рр., тобто від заснування до його закриття. Основна увага авторів приділялася розвитку жіночої освіти, а також питанням народної, тобто доступної для широких верств населення, освіти. Переважно вони зосереджувалися на процесах, які відбувалися у містах Полтавської губернії. Встановлено, що основними питаннями, які турбували кореспондентів, були жіноча освіта й робота недільних шкіл, бібліотеки й поширення українських книжок. Розгляд питань розвитку освіти має фрагментарний характер, проте вибір тематики авторами статей був не випадковим, бо для багатьох членів редакції часопису й кореспондентів видання «Основа» Лівобережжя було або регіоном, де вони народилися, або місцем, де вони жили й працювали упродовж тривалого часу, а отже, вони добре розумілися на проблемах життя регіону.

Ключові слова: часопис «Основа», міста Лівобережної України, Полтава, освітнє середовище, жіноча освіта, українська книга.

Education and Enlightenment in the Cities of the Left-Bank Ukraine from the Perspective of the Correspondents of the Literary and Scientific Journal «Osnova»

The article discusses a range of issues related to publications in the journal «Osnova», which cover the educational life of the cities of Left-Bank Ukraine in the 50s — early 60s 19-th century. The basis

for the exploration was the articles published in the publication during 1861-1862, that is, from its foundation to its closure. Among the authors who analysed the urban educational space were O. Konyskyi, V. Kulyk, I. Rudchenko, V. Shevych, and others. They focused on the development of women's education, as well as on the issues of popular, that is, education accessible to the general population. Basically, the authors focused on the processes that took place in the cities of the Poltava province. In the course of the study, it was found that the main issues that worried the correspondents were women's education and the functioning of Sunday schools, libraries and the distribution and reading of Ukrainian books. During the analysis of publications, it was found that the consideration of issues of education development is fragmentary. The choice of topics by the authors of the articles was not accidental, because for many members of the editorial board of the magazine and correspondents of the publication «Osnova», the Left Bank was either the region where they were born, or the place where they lived and worked for a long time, and therefore were well versed in the problems of life in the region.

Keywords: journal «Osnova», cities of Left-Bank Ukraine, Poltava, educational environment, women's education, Ukrainian book.

«Основа» — суспільно-політичний і літературний журнал, перший український часопис на теренах колишньої Російської імперії та одне з помітних видань епохи «товстих журналів». Він виходив щомісячно з січня 1861 р. до вересня 1862 р. у Санкт-Петербурзі (підготовка нових номерів тривала до 1863 р.). Творцями часопису були Василь Білозерський (редактор), Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Олександр Кістяківський (секретар) та інші. Одним з основних його завдань засновники вважали пробудження народу шляхом його ознайомлення з історією, мовою, культурою і формування української ідентичності.

Історія заснування часопису «Основа», редакційний і авторський склад видання, а також проблематика публікації неодноразово ставали об'єктом досліджень українських науковців, зокрема: Спартака Айтова¹, Михайла Бернштейна², Віктора Дудка³, Антона Котенка⁴ та інших. У 2023 р. колективом Національної історичної бібліотеки України було створено систематичний показник змісту видання⁵. Питання істо-

ріографічного осмислення спадщини «Основи» з 1940-х рр. до сьогодення розглянув Армен Тоноян⁶. Водночас освіта й просвітництво в містах Лівобережної України в оптиці кореспондентів літературно-наукового журналу «Основа» ще не ставали предметом спеціального дослідження.

Джерельну базу розвідки становлять публікації, присвячені стану й розвитку освіти в містах Лівобережної України. Цілком зрозуміло, що найбільше уваги кореспонденти «Основи» приділяли адміністративним центрам — Полтаві, Чернігову, частково Харкову. Однак на шпальтах часопису з'являлися й статті, які стосувалися Гадяча, Кременчука, Лубен та інших міст Лівобережжя. Публікації висвітлюють еволюцію освітніх закладів, від церковних і монастирських шкіл, до створення мережі світських установ, зокрема гімназій і недільних училищ. Автори матеріалів акцентують увагу на мовних особливостях регіону, проблемах читання української книги й реакції населення на просвітницькі ініціативи, що дозволяє відтворити картину культурного життя краю середини XIX ст.

Метою статті є висвітлення стану освіти в містах Лівобережної України в третій чверті XIX ст. на основі аналізу публікацій кореспондентів часопису «Основа».

Однією з найбільш важливих проблем, яка цікавила як редакцію, так і дописувачів часопису, був розвиток народної (доступної) школи. Особливу увагу приділяли актуальному питанню становлення жіночої освіти. Переважно в оптиці кореспондентів часопису «Основа» опинилася Полтава як один із адміністративних центрів Лівобережної України. Загальний огляд освітнього середовища міста станом на 1860 р. здійснив О. Кониський (псевдонім — Переходовець)

¹ Айтов С. Ш. Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України: автореферат дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет. 2001.

² Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. Львів : Вид-во АН УРСР, 1959. 214 с.

³ Дудко В. «Основа» та її епоха: джерелознавчі студії. Заг. та наук. ред., підгот. тексту і супровід. стаття Олеся Федорука. Київ : Критика, 2024. 632 с.

⁴ Котенко А. Л. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа». *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 42–57.

⁵ Журнал «Основа: южно-русский литературно-ученый вѣстникъ». 1861–1862: систематичний показник змісту / Міністерство культури та інформаційної політики України; Національна історична бібліотека України; ред.: О. Михайлова, С. Смирнова; уклад.: О. Покропивна, М. Цінська. Київ, 2023. 156 с.

⁶ Тоноян А. Журнал «Основа» (1861–1863 рр.) в історіографії: динаміка наукового осмислення від початку Другої світової війни до сьогодення. Актуальні питання у сучасній науці. Серія: Історія та археологія. 2024. № 9(27). С. 1093–1141. DOI: 10.52058/2786-6300-2024-9(27)-1093-1141

7. У своєрідній передмові до циклу статей письменник оголосив, що розпочинає цикл публікацій, метою яких є оповіщення про «громадське діло». І освіта вважалася саме такою важливою справою.

Вдаючись до загального опису її стану у Полтаві упродовж 1859—1860 навчального року, О. Кониський наводить статистику чисельності учнів у навчальних закладах міста: «хлопців — у гімназії — 371, у кадетському корпусі — 371, у духовній школі — 193, у повітовій — 40, у приходській — 42, у школі чистописців — 50, у школі п. Таксиса — 28, у німецькій — 28, у єврейській — 19; дівчат — в інституті для панночок — 208, у прихистку — 37, у приватних — 176»⁸. Загалом, у різних школах навчалось 1557 дітей. На думку О. Кониського, така кількість учнів на 27 тис. жителів міста була вкрай недостатньою⁹. Він звертав увагу й на нерівність у доступі до освіти. Мав змогу вчитися лише той, хто володів достатніми фінансами. А отже, і міські низи, й селяни залишалися поза шкільною системою.

Характеризуючи освітнє середовище Полтави, кореспонденти часопису «Основа» передусім зосередили увагу на питаннях, пов'язаних із жіночою освітою. Однією з найважливіших подій у цій царині стало відкриття влітку 1860 р. Полтавської жіночої гімназії. Як передісторію її створення, так і докладний опис структури, складу колективу, джерел фінансування, особливостей функціонування було викладено різними кореспондентами у низці публікацій.

Розгляд цього питання започаткував О. Кониський. Він сконцентрував увагу на сприйнятті громадою самої ідеї існування навчального закладу для жінок, який би відрізнявся від вже традиційних інститутів і пансіонів для шляхетних дівчат або прихистків для дворянок-сиріт. Як виявилось, ставлення полтавців до заснування гімназії було неоднозначним. Зокрема, купецьке середовище поділилося на дві частини. Одні активно підтримали саму ідею й долучилися до створення фінансової основи для її втілення. Загалом вони зібрали близько 500 руб. Інші ж висловлювали вкрай негативне ставлення до освіти в цілому і до жіночої зокрема.

На підтвердження цієї думки О. Кониський наводить частину промови одного з таких представників купецтва: «наша громада не тільки не повинна давати гроші на гімназію, а нам і гімназія не потрібна: бо з неї вийде не польза, а таке безголив'є, що й сказати не можна». Також, як

стверджує автор публікації, проігнорували кампанію із збору коштів і місцеві дворяни¹⁰.

Оскільки питання жіночої освіти не лише викликало дискусії серед полтавців, але й загалом активно обговорювалася у тогочасному суспільстві, проблема, актуалізована О. Кониським, знайшла своє продовження на шпальтах часопису. В одному з номерів журналу було опубліковано статтю, що доповнювала надану ним інформацію і деталізовано оповідала про історію заснування й початок функціонування Полтавської жіночої гімназії (Полтавського Маріїнського училища 1-го розряду)¹¹.

Автор, який публікувався під псевдонімом «Житель Полтави», зазначав, що ідея її відкриття виникла ще у 1857 р. До її реалізації активно долучилися викладачі Полтавського кадетського корпусу, а також педагогічний колектив Інституту шляхетних дівчат. Ідею заснування жіночої гімназії підтримав і камергер двору його величності М. Белуха-Кохановський¹². Окрім пожертви, він запропонував громаді свої послуги скарбника. Жіноча частина педагогічних колективів підтримала проект не лише пожертвами, але й пропозиціями власних послуг щодо викладання.

11 лютого 1858 р. губернатор розпочав листування з міністром внутрішніх справ і генералом Ростовцевим і здобув дозвіл на відкриття навчального закладу. На середину 1858 р. було завершено розробку проекту і статуту¹³. Статут фіксував скасування як покарань (позбавлення їжі, стояння в кутку), так і винагород (банти, похвальні грамоти тощо), які мали стимулювати «дрібне самолюбство».

Зрештою, після додання бюрократичних перепон, у 1860 р. автори проекту звернулися до дружини колишнього директора училищ Полтавської губернії У. Г. Данилевської з проханням очолити гімназію¹⁴.

За інформацією «Жителя Полтави», вартість утримання гімназії мала становити 2 тис. руб. на рік. Однак О. Кониський вказував дещо іншу суму. Він вважав, що на річне фінансування школи необхідно біля 15 тис. руб. А на момент відкриття гімназії громада зібрала, у різний

¹⁰ Там само. С. 321.

¹¹ Житель Полтавы. Из Полтавы. Основа. 1861. Январь. С. 323–328.

¹² Білуха-Кохановський Михайло Андрійович — дійсний статський радник, почесний член ради у Полтавському губернському у селянських справах присутствії (1861 р.), голова попечительської ради Полтавської Маріїнської жіночої гімназії, гласний Полтавської міської думи.

¹³ Отчет о состоянии Полтавского женского училища 1 разряда за 1861 учебный год. Основа. 1862. Лютий (Февраль). С. 59.

¹⁴ Там же. С. 60.

⁷ Переходовець О. З Полтави. Основа. 1861. Январь. С. 319–322.

⁸ Там само. С. 320.

⁹ Там само.

спосіб, лише 3400 руб¹⁵. Пожертви на утримання навчального закладу надходили як від приватних осіб, так і від різноманітних благодійних заходів, зокрема концертів, вистав, публічних лекцій тощо. Приміром, «читали публічні лекції: у грудні 1860 р., Г. В. Котельніков¹⁶, у січні 1861 К. В. Ковальський і М. В. Кизимовський¹⁷, усього збору було — 580 руб.; також, у 1861 році на користь училища надійшли: збір від вистави, організованої О. М. Абазою¹⁸ — 1554 р. сріблом; за лотерею — 180 р., від п. Дмитрієва-Свечена¹⁹ половинний збір за два концерти — 30 р. ...»²⁰.

16 серпня 1860 р. розпочалися вступні іспити, а 26 серпня 1860 р. гімназію вже було відкрито. У першу хвилю до навчального закладу зарахували 27 дівчат, у другу — 34. На час відкриття загалом було прийнято 136 учениць. До січня 1861 р. кількість учениць сягнула 190, що демонструвало майже унікальну динаміку. Для порівняння, у такому ж навчальному закладі у Харкові число учениць упродовж місяця зросло лише на 20 осіб²¹. Однак офіційний звіт фіксував дещо іншу статистику. Зазначалося, що на початку роботи гімназії було 206 учениць. Упродовж року вибуло 25 осіб. Соціальний склад учениць був таким: 114 — із сімей дворян і чиновників; 19 — з купців, почесних громадян, 17 — з іноземців, 6 — з родин осіб духовного звання, 25 — з міщан. Склад за віровизнанням: православні — 151, католички — 12, лютеранки — 11, іудейки — 7²².

«Житель Полтави» вказував на унікальність навчального закладу й стверджував, що він значно відрізняється від інших жіночих шкіл. Гімназію було поділено на 7 класів. Перший вважався підготовчим, до нього приймали на безоплатній основі учениць, які ще не були обізнані у грамоті, або тих,

які знали лише азбуку. Вік вступників мав сягати 9 років. Щоб вступити до інших класів, необхідно було скласти іспит. Освітні послуги у них надавалися виключно на платній основі й вартували 10 руб. сріблом на рік. Охочі могли додатково отримувати музичну освіту — це коштувало 25 руб. ср., вчитися танцювати — 5 руб. ср. на рік, вивчати англійську мову — 2 руб. сріблом за урок (незалежно від кількості учениць).

У 2–3 класах викладався загальний короткий курс. 3–5 класи складали вище відділення гімназії. З 6 класу вводилися педагогіка, гігієна, основи законодавства, громадянські права, домоводство. До занять допускалися й вільні слухачки з оплатою 10 руб. на рік. Станом на грудень 1860 р. у гімназії було вже 6 класів²³.

Кореспондент подавав і штатний розпис навчального закладу. Зокрема, зазначалося, що педагогів налічується 56 осіб²⁴. Однак лише двоє викладачів отримували заробітну плату (вчитель танців і одна з викладачок музики), усі інші працювали на безоплатній основі. Відповідно до штатного розпису жіноче училище також мало 35 класних дам, і лише три з них отримували як матеріальне заохочення по 150 р.²⁵ Тобто, можна висувати, що переважно педагогічний колектив працював на волонтерських засадах.

Предметами, які викладалися у гімназії, були: закон Божий, російська, французька, німецька мови, математика і фізика, географія, історія, ботаніка, зоологія, мінералогія, педагогіка, гігієна, правознавство, домоводство, малювання, чистописання, рукоділля, співи. Навчання розпочиналося 15 серпня і закінчувався 15 червня. Уроки тривали з 8:30 до 14:00²⁶.

За прикладом Полтави у 1861 р. відкрили школу для дівчат у Гадячі. Ініціаторами стали вчителі повітового училища. Набір був з 7 учениць. Плата за навчання не була фіксованою. З незможних грошей не брали. Викладали у школі грамоту, арифметику, Закон Божий, вчили шити й вишивати. Уроки тривали 5 годин на день. Однак школа не мала приміщення і забезпечення необхідною літературою і приладдям²⁷. Фінансувалася за рахунок оплати батьками й зборів від аматорських театральних вистав.

Жіночі училища намагалися відкривати й в інших українських губерніях. Однак зазвичай

¹⁵ Житель Полтавы. Из Полтавы... С. 325.

¹⁶ Котельніков Григорій Васильович — український викладач. Народився у м. Суджа. Навчався у Суджанському повітовому училищі, Харківській губернській гімназії, Харківському університеті. Викладав алгебру і фізику у Петропавлівському Полтавському кадетському корпусі. Упродовж 1865–1868 рр. виконував обов'язки інспектора.

¹⁷ Кизимовський Михайло Васильович — статський радник, педагог, член загальної ради, яка керувала організацією та навчально-методичною роботою недільних шкіл Полтавської губернії, перший директор Полтавського Олександрівського реального училища.

¹⁸ Абаза Олександр Михайлович — дійсний статський радник, упродовж 1865–1868 рр. полтавський повітовий предводитель дворянства, 1872–1888 рр. — міський голова Полтави.

¹⁹ Дмитрієв-Свечен Микола Дмитрович — російський скрипаль. Навчався у Дрездені, служив у Імператорських театрах, відомий також виступами на публічних концертах.

²⁰ Училища, образовавшие на Юге в последнее время. *Основа*. 1861. Июнь. С. 83.

²¹ Житель Полтавы. Из Полтавы... С. 326.

²² Отчет о состоянии Полтавского женского училища... С. 67–68.

²³ Житель Полтавы. Из Полтавы... С. 326.

²⁴ Поименный список преподавателей с разподілом за предметами див.: Отчет о состоянии Полтавского женского училища 1 разряда за 1861 учебный год. *Основа*. 1862. Лютий (Февраль). С. 66–67.

²⁵ Училища, образовавшие на Юге в последнее время. С. 83.

²⁶ Отчет о состоянии Полтавского женского училища... С. 61.

²⁷ Кивайголова І. Дещо з Гадяча. *Основа*. 1862. Березіль (Март). С. 76.

такі спроби були невдалими. Наприклад, у 1859 р. керівництво Харківської губернії звернулося із пропозицією до міської думи Сум про утворення жіночого училища. Громада підтримала ідею і вирішила утворити відповідне товариство, яке мало опікуватися організацією навчального закладу. Також вирішено було, що усі жителі міста мають упродовж наступних п'яти років долучатися до фінансування навчального закладу. Зокрема, купці I-ї гільдії повинні були сплачувати по 15 руб., II-ї — по 10 руб., III-ї — по 3 руб.; міщани — по 7 коп., ремісники — по 5 коп. Однак, за твердженням кореспондента, дворяни відмовилися від фінансової підтримки²⁸. Згодом з'явилися непорозуміння й з губернськими чиновниками. Спроби подолання бюрократичних перепон тривали до 1861 р., однак училище так і не було фондоване.

21 серпня 1860 р. розпочала роботу жіноча гімназія у Харкові. Вона розміщувалася у будинку купця Павлова. На її облаштування було зібрано 15 тис. руб²⁹.

Не менш актуальними для редакції часопису «Основа» були й питання народної освіти, особливо після скасування кріпацтва. Одними з найпомітніших осередків початкової освіти стали недільні школи³⁰, що почали з'являтися у 60-х рр. XIX ст. Навчання в них було безоплатним і доступним для підлітків і дорослих, які не мали змоги здобути освіту в гімназіях чи приватних школах. Заняття проводилися у неділю і святкові дні, забезпечуючи базові знання та практичні навички.

Як значний поступ у розвитку освіти О. Кониський визначав появу у Полтаві першої недільної школи, де дітей навчали на «волонтерських» засадах. Спочатку її відвідували 35 учнів (віком від 7 до 40 років), згодом їх кількість зросла до 200³¹. 3 вересня 1861 р. у місті розпочала працювати дівоча недільна школа. Як зазначав О. Кониський, нею опікувалася «п. Милорадовичка»³² — «широ і працюючо». У навчальному закладі налічувалося 150 учениць. Через три тижні потім при повітовому училищі було відкрито недільну школу для хлопців. У перспективі у Полтаві мало з'явитися ще дві школи — «на Павленках і у Кобищанах». Питання було лише за дозволом від попечителя з Києва. Цього ж року місто збагатилося двома єврейськими

школами — жіночою та чоловічою. О. Кониський зазначав, що загалом до них було записано 150 учнів, однак навчалося лише 65–80. За його словами, освітні заклади мали значні проблеми, оскільки єврейська громада мало опікувалася цим питанням. Забезпечити фінансування взялася українська громада, яка вже традиційними засобами, як-то літературні читання та вистави, збрала 90 руб³³.

Недільні школи поставали й у інших містах Лівобережжя. Зокрема, про відкриття недільної школи у Лубнах почали говорити ще у жовтні 1860 р. Ініціював цей процес Денис Дмитрович Тірютін. Проект було реалізовано 25 березня 1861 р. Школа працювала при повітовому училищі і мала 77 учнів. «З них — нічого не знали 40, читали по складах 26, вміли читати 11»³⁴. Однак упродовж місяця чисельність відвідувачів неупинно скорочувалася. Це було пов'язано переважно із плітками про залучення тих, хто ходить до школи, до казенних робіт. Школа поділялася на два класи. У першому проводилися групові заняття для неграмотних (предмети — навчання грамоти, усний рахунок, віровчення (закон Божий)). У другому — для тих, хто вміли читати (предмети — читання, арифметика, російська мова, віровчення)³⁵. Проблема недільної школи у Лубнах полягала у відсутності підручників і інших необхідних книг. Тому автор публікації звертався до редакції «Основи» й просив про допомогу. Зрештою необхідну допомогу було достатньо швидко надано. У жовтневому номері часопису за 1861 р. В. Шевич дякував за можливість якісно навчати дітей³⁶.

Ще однією проблемою функціонування недільних шкіл, на думку української інтелігенції, було те, що діти змушені були писати «по-московськи», на що вказували як оповіді В. Шевича про школу у Лубнах³⁷, так і переліки предметів, які надали і О. Кониський, і В. Шевич. Першим, хто на шпальтах «Основи» порушив питання про навчання дітей українською, був М. Костомаров. У статті «О преподавании на южнорусском языке» він підкреслив необхідність використання в освітньому процесі народної мови. М. Костомаров писав: «Народ повинен вчитися, народ хоче вчитися; якщо ми не дамо йому засобів вчитися власною мовою — він буде вчитися чужою — і наша народність загине

²⁸ Училища, образовавшие на Юге в последнее время. С. 83.

²⁹ Там же. С. 82–83.

³⁰ Короткий перелік вимог функціонування недільних шкіл, відповідно до офіційних правил див.: Училища, образовавшие на Юге в последнее время. С. 93–96.

³¹ Переходовец О. З Полтавы... С. 321.

³² Йдеться про дружину статського радника Л. І. Милорадовича Єлизавету Іванівну (уроджену Скоропадську), очільницю благодійного товариства.

³³ Переходовец О. З Полтавы. *Основа*. 1862. Лютий (Февраль). С. 53.

³⁴ Шевич, Василь. Из Лубен (Полтавской губ.). *Основа*. 1861. Май. С. 74.

³⁵ Там же. С. 75.

³⁶ Шевич, Василь. Из Лубен Полтавской губ. *Основа*. 1861. Октябрь. С. 148.

³⁷ Там же. С. 149.

із освітою народу»³⁸. Підтримав М. Костомарова й В. Шевич. Він порівнював рідну мову з «Божим сім'ям», яке «росте-росте, та й виросте в дерево високе, що неба досягне да й саме небо до землі притягне!»³⁹. Водночас українська інтелігенція добре розуміла, що впровадження в освітній процес української мови, справа не з легких, і вона буде викликати спротив і протидію як з боку держави, так і з боку російських еліт. М. Костомаров писав: «Супроти нашого проекту повстануть ті захисники державної єдності, які думають, що для спокою держави необхідно насильно підвести до одного знаменника всі народні звичаї і способи життя»⁴⁰.

І все ж, розуміючи усі наявні недоліки, В. Шевич зазначав, що недільна школа була — «праведна школа — праведної думки дитина — щирого серця розмова з дітками малими, християнська, братерська школа»⁴¹. Тут не крадуть, не принижують, а «ласкою обійдуть тебе, дадуть тобі книжечку в руки, розкажуть, яка то грамота і до чого вона, і як тяжко жити чоловікові без неї у грамотній землі»⁴². І зрештою, коли «бовкає дзвін на Лубенській соборній дзвіниці, кличе людей до церкви; а малі знають, що після церкви підуть вони ще в школу грамоті вчитись»⁴³.

7 травня 1861 р. було відкрито недільну школу й у Хоролі. До неї спочатку записалося 29 осіб, а станом на літо рахувалося вже 75 учнів. Однак перешкодою до навчання були польові роботи, ярмарки тощо⁴⁴.

На початок 60-х рр. такі навчальні заклади функціонували й у Чернігівській губернії. У 1861 році недільні школи постали у Чернігові й Новгород-Сіверському. Однак зазначалося, що вони не мали значного охоплення населення. Наприклад, до недільної школи у Новгород-Сіверському, станом на травень 1861 р., ходило лише 50 учнів⁴⁵.

Водночас на шпальтах часопису «Основа» трансливалося не лише захоплення української інтелігенції розгортанням мережі закладів народної освіти. Читача знайомили і з альтернативною позицією, яку висловлювали особи священницького кола. Зокрема, священники критично ставилися до передачі освітніх функцій державним,

волосним установам, ба більше — громадам, аргументуючи, що вони не завжди здатні забезпечити умови навчання. Зазначалося, що школи нерідко функціонували без освітлення, опалення, без необхідних навчальних умов, а вчителі місяцями не отримували винагороди. Натомість наголошувалося, що найбільш доцільною формою організації освітньої справи є братська опіка, де священник виступає не як формальний начальник, а як духовний провідник громади: «священник має бути не начальником, а керівником і наставником братського товариства»⁴⁶.

Зрештою значення недільних шкіл підсумував В. Шевич. На його переконання, навчання мало високу моральну мету — виховання людини, здатної «кривду правдою побороти». Дітей учили не лише грамоті, а й вірі, співчуттю та праведності⁴⁷.

Важливим аспектом народної освіти кореспонденти часопису «Основа» вважали читання та поширення української книги. Приміром, В. Кулик писав: «Сини і дочки наших панів працюють, не томлючись, над козацькими й крпацькими дітьми у наших недільних школах: — на серці весело, як подивися». «Тепер нам тільки треба — книжок, книжок ... починаючи від святого Євангелія»⁴⁸. Його думку підтримував і Модест Димський. Повідомляючи новини з Хоролу, він зазначав: «Читання стає усе популярнішим. Читають як Євангеліє, так і маленькі дешеві україномовні книги»⁴⁹.

Безіменний полтавський кореспондент часопису повідомляв, що упродовж січня — жовтня 1861 р. у містах Полтавської губернії було придбано 12195 екземплярів дешевих україномовних видань вартістю від 3 до 15 коп.⁵⁰ У Полтаві було придбано 1972 одиниць. Губернський центр лише незначно випереджав Зінків, у якому придбали 1955 екземплярів, однак значно поступався Хоролу — 2478 екземплярів. В інших містах придбали книг українською мовою: у Гадячі — 966, Золотоноші — 884, Миргороді — 800, Кременчуці — 353, Прилуках — 322, Пирятині — 161, Решетилівці — 94, Опішні — 84, Ромнах — 27 тощо⁵¹.

Однак існували в цій царині й проблеми. О. Кониський обурювався, що у 1860 р. у Полтаві поширювалося не менше 800

³⁸ Костомаров, Н. Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке. 1862. Травень (Май). С. 2.

³⁹ Шевич, Василь. Из Лубен Полтавської губ. *Основа*. 1861. Октябрь. С. 149.

⁴⁰ Костомаров, Н. Мысли южнорусса... С. 4.

⁴¹ Шевич, Василь. Из Лубен Полтавської губ. *Основа*. 1861. Октябрь. С. 148.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Димський, М. Хорол, який він тепер є. *Основа*. 1861. Июль. С. 5.

⁴⁵ Училища, образовавшие на Юге в последнее время. С. 97.

⁴⁶ Обратствах (Заметка «Черниговских Епархиальных Известий»). *Основа*. 1862. Июнь. С. 70–71.

⁴⁷ Шевич, Василь. Из Лубен Полтавської губ. 1861. Октябрь. С. 149.

⁴⁸ Кулик В. Дещо з Полтави. *Основа*. 1861. Ноябрь–Декабрь. С. 106.

⁴⁹ Димський, М. Хорол, який він тепер є. *Основа*. 1861. Июль. С. 5.

⁵⁰ Сведения о числе проданных дешевых изданий на украинском языке. *Основа*. 1861. Октябрь С. 155–156.

⁵¹ Там же. 1861. Октябрь С. 155.

московських й іноземних газет і вісників. Серед них: «Московские ведомости», «Сын Отечества», «Современник» тощо, загалом виписували таких видань на 10 тис. руб.⁵² З україномовних творів найбільше купували «Кобзаря» Т. Шевченка й твори П. Куліша. О. Кониський зазначав: «Якби Кобзар коштував дешевше, купували б у три рази більше»⁵³.

Сприяти зростанню рівня освіти й «піднесенню народного духу» мали й різноманітні просвітницькі заходи. Наприклад, повідомлялося, що «Стронін⁵⁴ і Пильчиков⁵⁵ з дозволу міністра народної освіти з 1 жовтня 1861 р. організували недільне читання народних лекцій з історії, природничих наук та інших галузей, ознайомлюючи із загальними знаннями (вхідний квиток 3 коп.)».⁵⁶

Однак це була лише одна з небагатьох спроб просвітництва у громаді. На думку О. Кониського, у Полтаві «життя громадського не було й нема». Своє твердження він аргументував так: «Пани живуть панами, немає у нас традиції працювати разом»... «вони живуть картами, бенкетами, танцями і не дбають про народ». Виснував О. Кониський і чому так сталося. Він вважав, що пробудження самосвідомості не відбулося, бо дворяни були зросійщені — «Основу читають для потіхи, а вже зате Сына Отечества начитуются досхочу, для розуму, для направлення!».⁵⁷

Інструментом українського просвітництва й засобом самоосвіти могли б стати бібліотеки. Однак і тут, з позиції кореспондентів «Основи», було не усе так добре. Наприклад, заснована 1859 р. у Кременчуці громадська книгарня у власних фондах мала до 2 тис. примірників книжок, однак вона майже не функціонувала, хоча й мала фінансування від купецької громади⁵⁸. Причин було декілька: читання не цікавило містян, а обслуговували їх на низькому рівні.

Зимом 1861 р. відкрили міську бібліотеку в Гадячі. За підпискою до її фондів надходили «Русский вестник», «Современник», «Русское

слово», «Основа», «Вік»⁵⁹, тобто переважно російськомовні часописи. На зібрані від аматорських вистав кошти замовили твори М. Гоголя й О. Пушкіна. З українських книг у фондах бібліотеки був лише «Кобзар» Т. Шевченка. Але у Гадячі проживало переважно українське населення, і воно потребувало читання рідною мовою; бібліотека не мала окремого приміщення, а розташовувалася у помешканні лікаря Черниша (за сумісництвом керуючий нею), і абонемент на рік коштував 3 руб. Тому бібліотека мала лише 43 підписників⁶⁰. Водночас у Полтаві таких бібліотек взагалі не було. У 1862 р. О. Кониський повідомляв, що лише ходять чутки про майбутню організацію збору на народну книгарню⁶¹.

Тобто, кореспонденти часопису «Основа», зокрема О. Кониський, В. Шевич, В. Кулик, послідовно порушували питання доступності освіти, особливо акцентуючи увагу на розвитку жіночих і створенні недільних навчальних закладів. Актуальність гендерної рівності у царині освіти й проблеми поширення народної школи обумовлювалися модернізаційними процесами у суспільстві, які призвели до активізації жіночого й розгортання громадівського рухів. Економіка потребувала освічених і кваліфікованих робітників, а жінки набули нових соціальних ролей, як-то медична сестра, лікарка, вчителька, науковиця. Лише за рахунок просвітництва можливим було пробудження національної самосвідомості. Тому обидва рухи ставилися до просвітництва як до важливого складника своєї діяльності.

Кореспонденти «Основи», зокрема О. Кониський і В. Кулик, наголошували на значущості волонтерських зусиль педагогів, різноманітних громадських ініціатив і благодійних заходів у освіті, оскільки фінансування шкіл і гімназій здійснювалося переважно за рахунок пожертв, зборів від публічних лекцій, театральних вистав і концертів тощо. Водночас дописувачі часопису визначили й коло проблем, з якими стикалася тогочасна школа, а саме: дефіцит підручників, непридатність для навчання приміщень, обмежене долучення широких верств населення до освітнього процесу.

Кореспонденти «Основи», аналізуючи стан розвитку освіти, наголошували на тому, що до відкриття жіночих гімназій і народних шкіл неоднозначно ставилися у місцевих громадах. В. Кулик, М. Димський зазначали, що ідеї їх фундації здобули підтримку прогресивної інтелігенції та частини купецтва, але водночас викликали опір або байдужість у середовищі дворянства

⁵² Переходовець О. Из Полтавы. *Основа*. 1861. Май. С. 72.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Стронін Олександр Іванович — історик, педагог, громадський діяч, член Полтавської Громади, організатор недільних шкіл у Полтаві. У 1862 р. заарештований за поширення «української пропаганди», засланий до Архангельської губернії.

⁵⁵ Пильчиков Дмитро Павлович — педагог, громадський діяч. Упродовж 1846–1864 рр. викладав у Полтавському кадєтському корпусі, учасник Кирило-Мефодіївського товариства, член Полтавської Громади.

⁵⁶ Переходовець О. З Полтави. *Основа*. 1862. Лютий (Февраль). С. 54.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Переходовець О. Вісті з Кременчуга. *Основа*. 1862. Березиль (Март). С. 79.

⁵⁹ Кивайголова І. З Гадяча, Полтавської губ. *Основа*. 1861. Октябрь. С. 150.

⁶⁰ Там само. С. 151.

⁶¹ Переходовець О. З Полтави. *Основа*. 1862. Лютий (Февраль). С. 54.

й чиновництва. Така суспільна незрілість і нерозуміння нагальних гуманітарних потреб обурювали О. Кониського.

В. Кулик, М. Димський, О. Кониський неодноразово наголошували на необхідності використання рідної мови в освітньому процесі, розглядаючи її як ключову умову збереження національної ідентичності й формування свідомого громадянина. Оприлюднені ними матеріали, зокрема й статистичні, свідчать про зростання попиту на українське слово.

Отже, кореспонденти часопису «Основа» зафіксували складний і суперечливий процес еволюції освітнього середовища у містах

Лівобережної України, зокрема: трансформацію від церковно-монастирських до світських моделей, поступове розширення доступу до знань соціальних низів, а також позитивні зміни в суспільстві щодо сприйняття гендерної рівності у царині освіти. Поряд з тим їхні публікації не лише порушували гострі питання доступності й рівності освіти, а й сприяли формуванню громадянської свідомості, підтримці національної ідентичності та розвитку громадянського суспільства.

Наприкінці адресуємо слова вдячності науковим рецензентам за зауваження та побажання, отримані у період написання статті.

REFERENCES

- Aitov, S. Sh. (2001). *Ukrainska istoriografiia ta zhurnal «Osnova» v konteksti kulturno-natsionalnoho vidrodzhennia Ukrainy*. [Abstract of the PhD dissertation] [in Ukrainian].
- Bernshtein, M. D. (1959). *Zhurnal «Osnova» i ukraïnskyi literaturnyi protses kintsia 50-60-kh rokiv 19 st.* Lviv [in Ukrainian].
- Dudko, V. (2024). *«Osnova» ta yii epokha: dzhereloznavchi studii*; O. Fedoruk (Comp.). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Kotenko, A. L. (2012). Do pytannia pro tvorennia ukraïnskoho natsionalnoho prostoru v zhurnali «Osnova». *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 42–57 [in Ukrainian].
- Pokropyvna, O., Tsinska, M. (Comps.) (2023). *Zhurnal «Osnova»: yuzhno-russkiiy literaturno-uchenyy vestnik». 1861-1862: systematychnyi pokazhchyk zmistu*. Kyiv [in Ukrainian].
- Tonoian, A. (2024). Zhurnal «Osnova» (1861–1863 rr.) v istoriografii: dynamika naukovooho osmyslennia vid pochatku Druhoi svitovoi viiny do sohodennia. *Aktualni pytannia u suchasnii nauksi*, 9(27), 1093–1141 [in Ukrainian].
[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-9\(27\)-1093-1141](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-9(27)-1093-1141)

Дата першого надходження статті до редакції: 19.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.02.2026.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Петро СЛОТЮК,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри журналістики,
реклами й зв'язків з громадськістю
Вінницького державного
педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського,
Вінниця, Україна

Petro SLOTYUK,

PhD (History),
Associate Professor,
Department of Journalism,
Advertising, and Public Relations,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State
Pedagogical University,
Vinnytsia, Ukraine

e-mail: universitetart@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6765-6264>

Культурний спадок Тульчина як фактор розвитку міста та його пізнаваності в другій половині 19-го і 20-му ст.

У статті розглядається культурна й історична спадщина Тульчина як фактор розвитку й пізнаваності міста у другій половині 19-го і 20-му ст. Розкривається історичне підґрунтя локальних соціокультурних процесів, роль навчальних закладів і особливості соціально-культурних трансформацій. Це дозволило сформувати чітке уявлення про культурну еволюцію міста й визначити її основні етапи. Вже у другій половині 19-го — початку 20 ст. значну роль у формуванні культурного середовища полісу відіграли навчальні заклади. Саме освітнє середовище приваблювало до Тульчина визначних діячів української культури — Івана Карпенка-Карого, Марка Вовчка, Миколу Леонтовича та інших. З приходом до влади більшовиків відбувалися кардинальні культурні та ідеологічні зрушення, головною особливістю яких стала «культурна революція» і радянська колонізація України. Починаючи з 1930-х рр., проводиться активна політизація культурної та освітньої сфер. Водночас для кожного з цих періодів характерною особливістю була нерозривність історичного процесу з культурною еволюцією міста, що суттєво вплинуло на формування його іміджу привабливості і самобутності. Вагома історична спадщина міста сприяла входженню Тульчина до європейського культурного простору.

Ключові слова: культура, єпархіальне училище, Тульчин, політосвіта, Леонтович, пролеткульт, культурно-освітня робота, культурна колонізація.

The Cultural Heritage of Tulchyn as a Factor in the Development of the City and Its Recognition in the Second Half of the 19th and 20th Centuries

This article examines Tulchyn's cultural and historical heritage as a factor in the city's development and recognition during the second half of the 19th and the 20th centuries. It explores the historical foundations of local sociocultural processes, the role of educational institutions, and the characteristics of sociocultural transformations. This allowed for the formation of a clear understanding of the city's cultural evolution and the identification of its main stages. As early as the second half of the 19th and early 20th centuries, educational institutions played a significant role in shaping the city's cultural environment. It was precisely this educational environment that attracted prominent figures of Ukrainian culture to Tulchyn Ivan Karpenko-Karyi, Marko Vovchok, Mykola Leontovych, and others. With the Bolsheviks' rise to power, radical cultural and ideological shifts took place, the main features of which were the "cultural revolution" and the Soviet colonization of Ukraine. Starting in the 1930s, there was an active politicization of the cultural and educational spheres. At the same time, a defining feature of each of these periods was the inseparable link between the historical process and the city's cultural evolution, which significantly influenced the formation of its image of attractiveness and distinctiveness. The city's significant historical heritage facilitated Tulchyn's entry into the European cultural sphere.

Keywords: culture, diocesan school, Tulchyn, political education, Leontovych, proletarian culture, cultural and educational work, cultural colonization.

Становлення культурного образу Тульчина, як і будь-якого іншого поселення, завжди пов'язане з його історією. Саме ця обставина породжує чималий інтерес краєзнавців і академічної спільноти до її вивчення. Особливо актуальною вона стала в умовах активного пошуку моделі розвитку міста та його пізнаваності як всередині України, так і за її межами. З іншого боку, потреба в аналізі соціокультурних процесів у межах локальної історії викликана необхідністю переосмислення минулого з врахуванням загальноєвропейського культурного досвіду, до поширення якого Тульчин був причетний ще з кінця 18 ст. Про це свідчать спогади багатьох знакових осіб, які не раз згадуватимуть його у своїх листах, мемуарах, літературних творах, переповнених незабутніми враженнями як від самого Тульчина, так і людей, що тут проживали. Поети, музиканти, художники, архітектори, державні діячі своєю присутністю залишили помітний слід в історії міста, що сприяло його становленню як одного із центрів культури та духовності Подільського краю.

Тривалий час історія Тульчина знаходила висвітлення переважно в розвідках місцевих краєзнавців, серед яких найбільш відомим був Віктор Святелек¹. Чимало важливої інформації, особливо візуального характеру, зібрав Владислав Вігуржинський². Цінними є дослідження істориків: Оксани Лобко³, Івана Сесака⁴, Тетяни Зузяк⁵, Оксани Кравченко⁶, Миколи Олійника⁷.

Подією в середовищі науковців став вихід книги Лариси Семенко⁸ про життя і творчість Миколи Леонтовича, а також монографічні

дослідження Світлани Нижнікової⁹, Олексія Кошеля¹⁰, Наталії Кушки¹¹, в яких аналізуються особливості духовної та музичної освіти в Україні й на Вінниччині у 19 ст.

Попри великий інтерес дослідників до діяльності мистецьких і духовних навчальних закладів, поза увагою залишається тема формування пізнаваності міста з огляду на його інтеграцію в простір європейської історії та культури.

Метою дослідження є вивчення культурно-освітнього та історичного спадку Тульчина як фактору, який впливав на розвиток міста та його пізнаваність впродовж 19-го і 20-го століть.

Відомо, що уже у 17-му і наприкінці 18 ст. Тульчин не був пересічним містечком. Тут ніколи не спадав інтерес до мистецтва, музики, театру, літератури. Як зазначає у своєму дослідженні Н. Кушка, ще у глибокому середньовіччі у Тульчині, Могилеві-Подільському і Вінниці діяли музикантські цехи «сліди яких збереглися до 17 ст.»¹² Пізніше при магнатських дворах створюються музичні школи, у яких навчалися як містяни, так і талановиті вихідці із селян. Така школа була створена й в маєтку графа Потоцького у Тульчині, що вказує на тенденцію до професіоналізації музичного мистецтва, викликану зростанням культурних запитів знаті та поширенням європейського культурного досвіду на віддалені терени Речі Посполитої.

До середини 19 ст. приватні ініціативи окремих шляхетних родин почали набувати характеру державної політики, однак втілювалася вона досить повільно й невпевнено. Реформи Олександра II завершеними не були. Та ситуація, у якій опинилася імперія, вимагала не тільки скасування кріпацтва, але й глибоких змін в організації культурного життя суспільства. Виникла гостра потреба в розбудові системи освіти, якою тривалий час переймалися виключно представники духовенства. Усе це створювало передумови подальшого формування культурного середовища міста, у розбудові якого навчальні заклади відіграли неабияку роль.

У 1862 р. «до Тульчина з Балтського повіту перевели чоловіче єпархіальне училище»¹³. Тоді ж у місті починає функціонувати жіноче духовне

¹ Святелек В. Слава і загибель. Останній рік життя М. Д. Леонтовича. Тульчин : Тульчинська друкарня, 2007. 55 с.

² Вігуржинський В. Тульчин. Погляд крізь час. Вінниця : Видавництво ТОВ «Консоль», 2021. 80 с.

³ Лобко О. Еволюція маєткового комплексу графів Потоцьких (герб Пилява) у Правобережній Україні 1830–1917 рр. Дух і літера. 2008. № 20. С. 13–46.

⁴ Сесак І. Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917). *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Т. 8. Вінниця, 2006. С. 324–337.

⁵ Зузяк Т. Зміст курсу «Педагогіка» в жіночих духовних училищах Поділля (друга половина XIX — початок XX століття). *Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць: Педагогічні науки*. Вип. 74. Т. 1. Вінниця, 2016. С. 33.

⁶ Кравченко О. Освітньо-виховна та культуротворча діяльність Пролеткульту в Україні. *Науковий вісник НПУ ім. М. Драгоманова. Педагогічні науки: реалії та практики*. Сер. 5. Вип. 61. Київ, 2018. С. 161.

⁷ Олійник М. Культурно-освітня робота більшовиків на Поділлі в роки непу (1921–1928). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Вип. 11. 2018. С. 464.

⁸ Семенко Л. Наш тихий геній Леонтович. Дніпро : Видавництво ФОП Максимовська О.А., 2024. 856 с.

⁹ Нижнікова С. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.): монографія. Харків : Майдан, 2018. 244 с.

¹⁰ Кошель О. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX — початок XX ст.): монографія / за ред. О. В. Добржанського. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня „Рута“», 2022. 584 с.

¹¹ Кушка Н. Музична Вінниця. Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2020. 480 с.

¹² Там само. С. 13.

¹³ Дідик Д. «Тут викладав Леонтович»: продовження історії про минуле Тульчина від краєзнавчого музею. URL: <https://vn.20minut.ua/Nashe-mynule/tut-vikladav-leontovich-prodovzhennya-istoriyi-pro-minule-tulchina-vid-11425825.html> (дата звернення: 20.08.2025).

училище, історія виникнення якого викликає чималий інтерес у місцевих дослідників. Як зазначав І. Сесак, ідея відкриття жіночого навчального закладу в Тульчині належала протоієрею Василю Гречулевичу з с. Анополь, який за власні кошти (3 тис. рублів) викупив земельну ділянку з двоповерховим кам'яним будинком і садом у капітана російської армії Гульковіуса і вирішив відкрити там духовний навчальний заклад для жінок¹⁴.

26 червня 1863 р. подільська консисторія дає дозвіл на відкриття жіночого духовного училища. Однак на самому початку воно не мало статусу духовного. Це був приватний пансіон, у якому могли навчатися лише 30 дівчат. Таким він залишався аж до 1867 р. За рік до цього (у 1866 р.) через матеріальну скруту заклад покинули майже всі вихованки, окрім двох сиріт, яким нікуди було йти. Звільнилася і начальниця Варвара Романович, яка у 1863 р. прибула до Тульчина із Петербурга¹⁵. Тоді за справу взявся єпископ Леонтій, який у 1865 р. створив комітет з організації училища, залучивши до його роботи відомих у Тульчині людей, які й були призначені опікунами закладу: В. Абазу, І. Сулиму та І. Кохановського. Завдяки діяльності оргкомітету Тульчинське жіноче духовне училище офіційно відкрили 5 жовтня 1867 року¹⁶. «Засноване на кошти духовенства і світських осіб у перші роки свого існування воно не мало форми організованого навчального закладу», але в подальшому училище утримувалося «на кошти духовенства і плати за навчання» й уже з вересня 1886 р. було повністю взяте «на утримання духовенства усієї Подільської єпархії»¹⁷. Ініціатором створення й опікуном навчального закладу залишався В. Гречулевич.

Гречулевич народився у с. Гнатівці Гайсинського повіту Подільської губернії у 1791 р. Закінчив Шаргородське духовне училище і Кам'янець-Подільську духовну семінарію. З 1820 р. був настоятелем Свято-Михайлівської парафії в Анополі (Ганополі) неподалік від Тульчина. Він не тільки служив у місцевих храмах, але й налагодив просвітительську справу, навчав дітей українською мовою, захищав селян, виступав за українізацію церкви. У передмові до своїх проповідей, які були надруковані у Санкт-Петербурзі, В. Гречулевич писав: «Істина незаперечна, що для успіху проповіді чи не понад усе важливіше і доконечніше з нашої боку говорити народові мовою, для нього цілком зрозумілою, близькою серцеві, рідною... Рідну мову, якою говорять мільйони православних християн, ... потрібно зробити настільною для багатьох православних пастирів»¹⁸.

Окрім цього, В. Гречулевич перекладав українською релігійні тексти. «Його проповіді, видрукувані у столиці імперії, були високо оцінені М. Костомаровим, П. Кулішем та П. Чубинським», — писав О. Кошель¹⁹. 1 червня 1870 р. під час служби в храмі с. Демківка В. Гречулевич помер і був похований у тому ж таки с. Анополі Гайсинського повіту. До Анополя «тіло покійного супроводжували тисячі мирян з усіх навколишніх сіл разом, з багатьма представниками духовенства, яке прибуло з різних місцевостей Подільської губернії та інших регіонів»²⁰. Автор засвідчує, посилаючись на публікацію В. Біднова, розміщену у журналі «Наш шлях» за 1920 р. і видрукувану до 70-річчя смерті В. Гречулевича, місце й дату поховання покійного — 3 червня 1870 р. «у фамільному склепі у с. Ганнопіль»²¹. І хоча Кошель стверджує, що училище у Тульчині заснував не Василь Якович, а його син Василь Васильович Гречулевич (1822–1885), який був «єпископом острозьким, вікарієм Володимирської єпархії, з 1882 р. — єпископом моголівським» і «поборником освіти», що «за своє життя відкрив понад 600 церковно-парафіяльних шкіл»²², все ж молодший Гречулевич тоді не служив на Поділлі, хоча й міг у цій справі активно допомагати батькові.

Рис. 1. Тульчинське жіноче єпархіальне училище.
Кінець 19-го — початок 20-го століття

Через дев'ять років (у 1889 р.) добудували новий корпус духовного училища, що дозволило із трикласного навчального закладу перейти

¹⁴ Сесак І. Тульчинське єпархіальне училище... С. 326.

¹⁵ Там само. С. 327.

¹⁶ Там само. С. 328.

¹⁷ Там само. С. 328, 329.

¹⁸ Цит. за: Кошель О. Духовенство Правобережної України... С. 136.

¹⁹ Там само. С. 137–138.

²⁰ Там само. С. 139.

²¹ Там само. С. 140.

²² Там само.

до шестикласного. Завдяки цьому в 90-х роках 19 ст. училище отримало статус єпархіального, змінивши програму навчання: до основних предметів були додані музика, іноземні мови, малювання, а з 1907–1908 рр. у старших класах почали вивчати педагогіку, методику навчання, історію літератури, латинську мову. 3 жовтня 1892 р. при училищі діяла церковно-парафіяльна школа, де вихованки могли проходити педагогічну практику²³. І як справедливо зауважує О. Кошель: «Поява у середині 19 ст. на подільській землі постаті подвижника-просвітителя протоієрея Василя Гречулевича, який не тільки тривалий час у своїй парафії вів храмову службу українською, але й переклав рідною мовою проповіді, які опублікував збірниками для використання іншими священниками, спонукала інших представників духовенства робити переклади українською мовою Біблії, що відкривало шлях до широкої українізації православної церкви»²⁴.

У 1911-му в училищі здобували освіту 327 учениць²⁵. Тут «викладали Закон Божий, російську і церковнослов'янську мови, мовознавство, історію, російську літературу, арифметику, алгебру, геометрію, фізику, географію, природознавство, всесвітню історію, російську історію, дидактику, співи, музику, чистописання, французьку мову, малювання, рукоділля», а «випускниці, які успішно пройшли повний курс, отримували атестат зі званням домашньої вчительки»²⁶. Отже, навчальний заклад з 1889 року готував не тільки майбутніх дружин священників, але й учительок молодших класів²⁷, які б присвятили себе просвітництву, формували позитивний імідж священника та його парафії й залучали до церковних справ якомога більшу кількість вірян. Випускниці світських освітніх установ не завжди погоджувалися на шлюб зі священником, що також було однією з причин появи в середині 19 ст. таких навчальних закладів.

Як стверджує С. Нижнікова, «усього впродовж 1854–1917 рр. на теренах України функціонувало 13 єпархіальних училищ (у Києві, Катеринославі, Кременці, Лубнах, Маріуполі, Одесі, Полтаві, Сімферополі, Тульчині, Харкові та Чернігові)»²⁸. У Тульчині єпархіальне жіноче училище відкрили одним із перших, а упродовж 1880–1890-х рр. при усіх єпархіальних навчальних закладах «були засновані зразкові церковнопарафіяльні школи», які «стали базою для педагогічної практики єпархіалок»²⁹. Цю думку поділяє і Т. Зузяк, наголошуючи, що єпархіальні жіночі училища «створювались для підготовки вчительок народних шкіл» і з середини 19 ст. мали

статус «спеціальних середніх навчальних закладів, які поділялися залежно від фінансування та адміністративного устрою на два типи — училища духовного звання та єпархіальні училища»³⁰. Авторка наголошує, що з 1868 по 1907 р. характерною особливістю єпархіальних училищ стало вивчення іноземних мов і поглиблення педагогічної освіти³¹. Лише з весни 1917 р., після повалення самодержавства, в училищі розпочали вивчати українську мову³², що одразу ж посилювало інтерес до народної пісні, історії, фольклору, а згодом стало загальнонаціональним трендом.

Насичений освітній простір зумовив відвідування міста видатними постатями. Тут перебували Іван Карпенко-Карий і Марко Вовчок, а у 1856 р. до Тульчина завітав давній приятель Тараса Шевченка художник Іван Сошенко, який розписав церкву в Нестерварці. Це був найбільш романтичний період в історії міста, підтверджений фактом активного формування культурного середовища.

У 1908 р., після закінчення Кам'янець-Подільської духовної семінарії, до Тульчина переїхав М. Леонтович. Працюючи учителем музики, він провадив активну педагогічну й творчу діяльність. Тут, у Тульчині, Леонтович також проводив просвітницьку роботу: створив музичну школу для дітей, вивчав народну пісенну спадщину й писав музику. Композитор працював у єпархіальному училищі з жовтня 1908 і до осені 1918 р.³³ За його ініціативи у 1917 р. була відновлена діяльність місцевої «Просвіти», де митець познайомився з Якимом Грехом і заприятелював з ним³⁴. У «Просвіті» М. Леонтович проводив зустрічі, організовував літературно-музичні вечори, створив хор із семінаристів і єпархіалок.

Рис. 2. Праворуч — вчителька французької мови Тульчинського єпархіального училища Є. І. Доброгаєва

²³ Сесак І. Тульчинське єпархіальне училище... С. 331.

²⁴ Кошель О. Духовенство Правобережної України... С. 139.

²⁵ Дідик Д. Тут викладав Леонтович...

²⁶ Там само.

²⁷ Нижнікова С. Єпархіальні жіночі училища... С. 28.

²⁸ Там само. С. 29.

²⁹ Там само. С. 56.

³⁰ Зузяк Т. Зміст курсу «Педагогіка»... С. 33.

³¹ Там само. С. 69.

³² Семенко Л. Наш тихий геній Леонтович... С. 97.

³³ Там само. С. 52.

³⁴ Там само. С. 98.

Рис. 3. М. Леонтович з дружиною і донькою Галиною.
1905–1906 роки

Невідомо, що відбувалося з Тульчинським єпархіальним училищем з кінця 1918-го по 1920-й р. М. Леонтович у 1917 р. ще викладав тут музику, співи, географію, але через рік — 1 січня 1918-го — його запросили до Києва, де композитор почав працювати в музичному відділі Міністерства народної освіти. У цей період єпархіальне училище, ймовірно, не функціонувало. А уже на початку 1920-х у місті створили дві соціально-економічні школи («трудшколи»), «одна з яких, — як стверджує Л. Семенко, — діяла «на базі жіночого єпархіального училища»³⁵. Після повернення з Кам'янця до Тульчина (до Кам'янця Леонтович прибув після захоплення Києва денікінцями, на початку вересня 1919 р.) Микола Дмитрович продовжив працювати паралельно в обох — в одній викладав співи, в іншій — українську мову, а з «1 вересня 1920 року завідував відділом мистецтв при Тульчинській наросвіті»³⁶. Дослідниця стверджує, що «на новій посаді композитор організував театральну труп... а на території колишнього єпархіального училища — дитячу музичну школу»³⁷. Працював Леонтович і на курсах червоних командирів, де розучував з ними популярні на той час революційні пісні³⁸. Здавалося, що чоловік опинився у точці біфуркації, зоні культурної турбулентності, коли не можливо визначити, у якому напрямку рухатиметься життя і що робити далі. Повинно було пройти трохи часу, щоб інформація почала згортатися у форму, а життя проявило здатність відтворювати смисли.

³⁵ Семенко Л. Наш тихий геній Леонтович... С. 124.

³⁶ Там само. С. 140.

³⁷ Там само. С. 141.

³⁸ Там само. С. 142.

У цей же період Україною прокотилася хвиля загадкових вбивств представників української творчої інтелігенції. Наприкінці липня 1918 р. невідомі вбили письменника й політичного діяча Івана Стешенка, у червні 1919-го — живописця Олександра Мурашка, у листопаді того ж року денікінці розстріляли поетів Василя Чумака, Павла Савченка й письменника Гната Михайліченка... Тривожні передчуття не покидали й самого Леонтовича, і він залишає Київ.

Наприкінці 1919-го композитор знову повертається до Тульчина. Охоплене полум'ям селянських повстань Поділля палало, втрачаючи віру в можливу перемогу над більшовиками. Особливо неспокійно було на Тульчинщині, Гайсинщині та Ямпільщині, де в лютому 1921 р. спалахнуло потужне антибільшовицьке повстання селян, що тривало майже 27 днів³⁹.

З приходом червоних і придушенням повстання почались розправи над представниками української творчої інтелігенції. Спочатку приховані, а потім і відкриті. Не уникнув розправи і М. Леонтович, вбитий агентом Гайсинського ВНК (Всеукраїнської надзвичайної комісії) Опанасом Грищенком 23 січня 1921 року в с. Марківка Гайсинського повіту.

У 1922 р. в США в Карнегі Хол зазвучав «Щедрик», який з того часу став всесвітньо відомим, як і сам М. Леонтович. Так виникла його присутність в історії. В. Святелик писав, що слава Леонтовича «була ще не його, а його пісень»⁴⁰, однак в піснях, що розносились світом силою музики, розкривався образ митця, якого згадуватиме не одне покоління людей, заворожених музичним талантом подільського генія.

Завершувалися 1920-ті. Усі сфери життя країни активно перебудовувалися. 1930-й став лише віддзеркаленням епохи, звідки винирнула тінь 20 століття. Він не був роком, з якого все починалося. Імовіріше, продовженням історичної невідворотності в часі, коли Україна майже на століття втрачала саму себе. На думку Богдана Токарського, це був період раннього українського модерну, який хоча і «не здійснив переходу від дискурсу до художньої практики» все ж серед іншого існувало «багато радикальних формальних експериментів, антиміметичної поетики, дослідження себе, фрагментації та інтертекстуальності, що безпомилково вказує на виразну модерністську чутливість у широкому сенсі». Коментуючи Токарського, Наталія Канашко підмітила, що автор не тільки «вказує на маргіналізацію національних культур (через такі процеси, як коренізація), репресії та маніпуляції пам'яттю

³⁹ Завальнюк К., Борсуковський С. Незламні. Ямпільці в обороні державності. 1917–1925 рр. Вінниця : Книга-Вега, 2009. С. 67.

⁴⁰ Святелик В. Слава і загибель... С. 29.

з боку радянського режиму»⁴¹, але й на те, що цей ранній український модернізм «знаходить свою ідентичність як у національному, так і в бароковому, а також в активному співтворчому русі радянського проекту»⁴². Те, що пізніше назвуть Розстріляним відродженням (термін запроваджений Ю. Лавріненком), формувалося саме у цьому «співтворчому русі» 1920-х, який вживався в життя силою модерних ідей, змінюючи не лише смисл і призначення історії, але й ламаючи вісь, яка її утримувала.

Пізніше, у 1933-му р., слідчий, що допитував приятеля Леонтовича Я. Греха, назве Леонтовича «известным украинским шовинистом», під вплив якого у 1918 році потрапляє і Я. Грех «и начинает принимать деятельное участие в просветянской работе»⁴³. У Леонтовича й Греха це «просветянство» було просвітництвом музикою, українською піснею, історією, у Леся Курбаса і Миколи Куліша — театром, у Миколи Хвильового і Миколи Зерова — літературним словом, у Федора і Василя Кричевських — живописом... А влада тим часом прагнула наповнити усю цю творчу роботу іншим змістом, запустивши алгоритми етики, які заперечуватимуть релігійний зміст буття та нав'язуватимуть іншу смислову модель реальності, для розкриття якої потрібне було «нове слово», «нові образи» і «нова музика». Культура, мистецтво, література для цього підходили якнайкраще, й уже в 1920-х розпочався процес їх інституалізації. Виник цілий ряд різноманітних асоціацій на кшталт «Комункульту», «Революційного мистецтва України», «Художників Червоної України», «Пролетарських музикантів та революційних композиторів»⁴⁴. У 1932 р. «численні літературно-художні об'єднання, що представляли різноманітні течії та напрями в мистецтві, були розпущені, натомість створені галузеві творчі спілки», єдиною ідеологічною основою і художнім методом яких «став соцреалізм»⁴⁵. Згодом культура перетворюється на окрему галузь, і з цього моменту розпочинається епоха її жорсткого ідеологічного адміністрування, яке часто супроводжувалося утисками та репресіями. Заходи репресивного характеру, які активно застосовуються з 1918-го до кінця 1930-х рр., на тривалий час призупинили потужний інтерес до української культури, обмеживши творчий ентузіазм народу ідеологічним концептом пролетарської культури.

⁴¹ Kanashko N. Bohdan Tokarsky. The Un/Executed Renaissance: Ukrainian Soviet Modernism and its Legacies <https://krytyka.com/ua/reviews/the-unexecuted-renaissance-ukrainian-soviet-modernism-and-its-legacies-ua> (дата звернення: 15.12.2025)

⁴² Ibid.

⁴³ Семенко Л. Наш тихий геній Леонтович... С. 213.

⁴⁴ Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/article-51478?utm_source=chatgpt.com

⁴⁵ Там само.

Саме він силою насаджувався більшовиками під політичним брендом «культурної революції», яка передбачала «радикальні перетворення інтелектуально-ідеологічної сфери модерних суспільств»⁴⁶, до яких належала й Україна. А це означало відділення церкви від держави й школи від церкви, що започаткувало «руйнування селянської патріархальної культури» й відкривало широкі можливості для діяльності таких організацій, як «Союз войовничих безбожників», в якому тоді перебувало до 5,5 млн чоловік⁴⁷.

Тульчинське жіноче єпархіальне училище, з початком першої антирелігійної кампанії (1919–1920 рр.), було закрите. Навчальний заклад, який виконував роль культурного та освітнього центру — не тільки міста але й губернії — перестав існувати. Зауважимо, що жіночі єпархіальні училища хоча й призначалися переважно для дочок духовенства, але навчалися там і представниці світських сімей.

Усі ці факти засвідчують еволюцію єпархіальної жіночої освіти, яка поступово наближувалась до гімназійної, де релігійний компонент, хоча й був важливим, але лише як світоглядна основа процесу навчання. Після закриття училищ і в умовах антирелігійної пропаганди почали з'являтися культурно-освітні навчальні установи (на початку 20–30-х років 20 ст. школи і технікуми масової комуністичної освіти), у яких світоглядною основою навчання була уже не релігія, а марксистсько-ленінська ідеологія і пролеткульт. Саме вони спрямовувалися на формування й поширення антирелігійної свідомості, комуністичної моралі та масової культури. З іншого боку, така політика не могла бути реалізованою без активного застосування методів агітації та пропаганди, які стали її невід'ємним складником. У цьому й полягало головне призначення культурно-освітніх навчальних установ — готувати спеціалістів, які б поєднували в собі функції пропагандистів-агітаторів (сьогодні її виконують рекламисти, PR-ники та журналісти) і менеджерів соціокультурної сфери, а інформаційно-просвітницьку функцію успішно виконували бібліотеки. Це був особливий і найдовший період в історії Тульчинського технікуму комуністичної освіти (сьогодні фаховий коледж культури). Характерною особливістю таких закладів стала спроба замінити стару ідеологічну парадигму новою формою культурного самовираження пролетаріату й селянства, яка реалізовувалася шляхом поширення різноманітних форм масової культури, вибудованої на основі принципів партійності та соцреалізму.

У таких умовах не лише змінювалися візія та модель майбутнього, але й руйнувався традиційний світогляд українців. І хоча він був серйозно

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

інфікований російськими імперськими наративами, московським православ'ям і частково розмитою національною ідентичністю, все ж світоглядну основу міцно тримала історична пам'ять, традиційна культура й українська мова як надійний запобіжник зросійщенню в середовищі всепоглинаючого колоніального дискурсу. Пізніше стане зрозумілим, що саме він призупинив процес модернізації України, яка з-поміж усіх радянських республік була найкраще до цього готовою. Найбільш відчутно модернізація проявила себе у сфері мистецтва, літератури й театру. Однак більшовицький режим досить швидко перетворив історію, культуру, освіту та мистецтво на інструмент ідеологічного впливу та русифікації, і вони втратили зв'язок з культурним досвідом попередніх поколінь, знайомих із найкращими зразками як народної, так і європейської академічної культури. Лінія історичного поступу в межах локальної історії, представлена у Тульчині постаттю М. Леонтовича, який волею долі опинився тут в період найважчого історичного перелому з моменту ліквідації Речі Посполитої, закарбувалась у пам'яті не просто вбивством великого композитора, що є жахливим за своєю суттю, а з настанням часів, помічених «знаком чужості» (О. Забужко).

Рис. 4. Любов Григорівна Одинець зі своїми ученицями.
Тульчинська приватна жіноча прогімназія
Ольги Звенигородської

5 серпня 1912 р. у Тульчині відкрили приватну жіночу гімназію Звенигородських, у якій з листопада 1919 р. учителем музики працював М. Леонтович. У 1920 році у цьому ж приміщенні організували першу соціально-економічну школу. Другу — у будівлі колишнього єпархіального училища. Після її закриття тут заснували Тульчинський педтехнікум, надавши йому ім'я Г. Петровського. Статус технікуму був закріплений рішенням Ради Народних Комісарів УСРР від 11 серпня 1930 р. «Про реорганізацію мережі й системи педагогічної освіти»⁴⁸. Він мав два відділення: шкільне

й дошкільне. Цей середній спеціальний навчальний заклад готував учителів початкових класів. У технікумі навчалися Борис Звенигородський (з родини засновників приватної жіночої гімназії у Тульчині), Надія Леонтович (донька М. Леонтовича). Технікум готував учительські кадри до 1946 р., а після був перейменований на педучилище, яке проіснувало до 1956 р. 31 вересня 1956 р. у приміщенні колишнього педучилища розпочала свою роботу Тульчинська школа-інтернат.

Рис. 5. Випускники Тульчинського педтехнікуму
ім. Г. Петровського. 1928/1929 навчальний рік

Наприкінці 1920-х — у першій половині 1930-х рр. у Тульчині створили технікум комуністичної освіти. Заклад з'явився на базі музичної профшколи, у якій з 1920 по 1924 р. навчалася Н. Леонтович⁴⁹. Імовірно, школа в подальшому готувала бібліотекарів, організаторів масових заходів, а також політичних працівників. Тобто тих, хто засобами культури мав проводити ідеологічну роботу серед місцевого населення. Цю гіпотезу опосередковано підтверджує і той факт, що Н. Леонтович після закінчення Тульчинського педтехнікуму (1924–1927 рр.) і роботи учителькою в с. Михайлівка переїхала до Києва, де працювала клубним працівником в дитячій колонії с. Феофанія⁵⁰.

Наприкінці 1920 р. керівництво політосвітою переходить до Головного політосвітнього комітету, створеного в листопаді цього ж року. Під його управлінням знаходились «всі види загальноосвітніх шкіл, бібліотечна, музейна справа, краєзнавство, народні доми, будинки культури, клуби, хати читальні, червоні куточки й художня самодіяльність»⁵¹. Комітет керував і середніми спеціальними навчальними закладами, які готували політосвітні (культурно-освітні) кадри.

⁴⁹ Семенко Л. Наш тихий геній... 87.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Соколов В. Створення та розвиток діяльності технікумів і шкіл політосвіти у контексті становлення середньої спеціальної бібліотечної освіти в Україні у 1920-х — 1940-х рр., *Бібліотечний форум: історія, теорія і практика*. № 4. 2019. С. 34.

⁴⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 853. Арк. 153.

Таким був і Тульчинський технікум масової комуністичної освіти — новий тип навчальної установи, випускники якої виконували не тільки мистецькі, просвітницькі, а й пропагандистські функції. Така собі «кузня кадрів» для потреб «культурної революції» та ідеологічної роботи. Його місія полягала у формуванні нового світогляду й реалізації завдань «культурної революції». Якщо для її першого етапу (1917–1919 рр.) характерною була ліквідація неписьменності й секуляризація освіти, то на другому (1919–1928 рр.) проводилась реформа освітньої галузі й здійснювались кроки щодо формування нової класової культури, яка ставала інструментом пропаганди та ідеологічного впливу на маси. Для третього етапу (кінець 1920-х початок 1930-х рр.) важливою стала уніфікація культури й запровадження жорсткого ідеологічного контролю над нею. У цей період в Україні призупинили українізацію. Саме наприкінці третього етапу «культурної революції» і було ухвалено рішення про відкриття мережі політосвітніх (культурно-освітніх) навчальних закладів, у яких мало бути три відділення: бібліотечне, організаційно-масове й політосвітнє.

Відомо, що другий випуск Тульчинського технікуму масової комуністичної освіти відбувся у 1934 р. Ця дата підтверджена віньєткою випускників, датованою 1931–1934 рр., однак до переліку закладів комосвіти, створення яких було передбачене постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 11 серпня 1930 р., Тульчинський технікум не увійшов. Не виключено, що він на той момент уже функціонував, а тому й не увійшов до списку новостворених. Враховуючи те, що навчання у технікумах тривало впродовж трьох років, перший його випуск міг бути здійсненим у 1933 р. (1930–1933 рр. навчання). Раз так, то створили його, імовірно, у 1930 р. — до ухвалення вищезгаданої постанови. Через це дослідники й не називають конкретної дати появи технікуму, посилячись на кінець 20-х — початок 30-х рр. 20 ст.

Усе це вказує на те, що упродовж цього періоду система гуманітарної освіти в Україні активно перебудовувалася. Йшов пошук нової моделі навчальних закладів, які б ефективно виконували як освітні, просвітницькі, так і ідеологічні функції. Результатом цієї перебудови й стало відкриття 13 технікумів комуністичної освіти (політосвіти), які до середини 1930-х рр. мали лише два відділи — масово-організаційний та бібліотечний, і «першими такими закладами», — як стверджує В. Соколов, — були «Ніжинський технікум радянського будівництва, Тульчинський технікум масової політосвіти, Мелітопольський технікум політосвіти, Київський технікум комуністичної освіти, Кам'янець-Подільська школа підготовки політично-освітніх працівників»⁵². Однак автор

не вказує першоджерела цієї інформації, поготів до списку технікумів комуністичної освіти, який був затверджений Постановою від 11.08.1930 № 633, жоден із названих навчальних закладів не увійшов, окрім Київського. Тоді мав би бути ще один нормативний документ, який би визначав їх інституційний статус. В іншій публікації В. Соколов зазначає, що на виконання постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 26 липня 1934 р. «Про роботу масових бібліотек» «було реорганізовано п'ять технікумів комуністичної освіти у бібліотечні технікуми (у Ніжині, Мелітополі, Тульчині, Києві, Кременчуку), а до кінця 1935 р. утворено ще три нових ... (у Полтаві, Артемівську та Одесі), в яких навчалось сумарно приблизно 1500 студентів»⁵³. «Крім власне бібліотекарів, для низової ланки масових книгозбірень, бібліотечні технікуми готували й інших фахівців», — пише автор. «Так, Тульчинський мав, окрім бібліотечного, організаційно-масовий відділ, на якому навчали майбутніх культурно-просвітніх працівників для виробничої сфери, сільського господарства та низових профспілкових організацій, для роботи в будинках культури і клубах»⁵⁴. Хай там що, але на середину 30-х рр. 20 ст. система комуністичної політосвіти в Україні була остаточно сформована, хоча робота щодо її вдосконалення тривала.

Варто відмітити, що усі ці установи керувалися ідеєю домінування класової культури як нової форми культурного самовираження пролетаріату. З цією метою при Наркоматі освіти створили культурно-просвітницьку й літературно-художню організацію пролетарської самодіяльності під назвою «Пролеткульт». Її робота «проводилась у двох напрямках: перший — культурно-просвітницька діяльність і організація пролетарської освіти; другий — творча робота у сфері мистецтва і літератури»⁵⁵. Як справедливо зауважує Оксана Кравченко, концепцію «пролетарської культури» «запропонував О. Богданов при підтримці А. Луначарського»⁵⁶. Суть її полягала у поширенні й утвердженні масової культури (пролеткульт якраз і був її різновидом), що, на думку О. Богданова, більше відповідала

⁵³ Соколов В., Новальська Ю. Бібліотечний технікум. Українська бібліотечна енциклопедія. URL: https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D1%96%D0%BA%D1%83%D0%BC?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 08.07.2025).

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Кравченко О. Концепція пролетарської культури як ідеологічне підґрунтя діяльності культурно-просвітницьких організацій 20-х рр. XX ст. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/3804/1/Stattya_Kravchenko_O_O.pdf (дата звернення: 05.12.2025).

⁵⁶ Там само.

⁵² Соколов В. Створення та розвиток... С. 34, 38.

культурним потребам та інтересам пролетаріату. Він вважав, що пролетаріат, як клас, має створити свою власну культуру, відмінну від буржуазної та старої інтелігентської, наголошуючи, що нове суспільство не може будуватися на основі старої культури, а потребує принципово нових форм мислення. Саме тоді «культура вийшла на вулицю», і почався активний пошук її нової моделі. «Початок 1920-х років вражає розвитком культурного життя... До мистецтва й освіти прийшли маси»⁵⁷, — пише у своєму дослідженні Н. Кушка. Мистецтво стало доступним усім, як того бажав Пролеткульт. Однак відштовхувалось воно від традиційної культури й досвіду, яким володів пролетаріат. Важливу роль зіграв характер повсякдення й практики, які там домінували. До того ж пролетарське середовище, сформоване у дореволюційний період, було малочисельним, а в подальшому розбавлене вихідцями із села, які активно залучались до будівництва промислових об'єктів і залишалися на них працювати. Усе це відбувалося в умовах насаджування «пролетарського класового світовідчуття»⁵⁸, яке мало стати основою класової самоідентифікації пролетаріату. О. Кравченко в одній із своїх публікацій пише, що «найбільш масовою формою просвітницької діяльності пролеткульту був робітничий клуб, що інтегрував у собі навчально-виховну, творчу, просвітницьку, методичну, дозвілєву, соціалізаційну спрямованість»⁵⁹. Авторка звертає увагу на потужну театральну, музичну, образотворчу, літературну діяльність Пролеткульту, який діяв на самодіяльній основі, реалізуючи культуротворчу й виховну функції⁶⁰. Однак культуротворча діяльність Пролеткульту не продемонструвала його особливих культурних здобутків ані у сфері мистецтва чи літератури, ані у сфері театру чи музики. Що ж стосується робітничого клубу, то не був він здатним формувати нові «естетичні смисли», як і «розвивати музичний слух»⁶¹. Виховання ж завжди було технологією примушування до відповідних моделей поведінки, які впроваджувались в соціальне середовище, зокрема й за допомогою Пролеткульту. О. Кравченко підтверджує, що «в основу концепції “пролетарської культури” вкладали принцип виховання нової людини... за допомогою цілеспрямованого впливу»⁶², а саме поняття пояснювали як безпосередню трансформацію, «перероблення світогляду, психології і побуту»⁶³. Коли була знайдена інша модель впливу й формування світогляду,

від пролеткульту відмовились. Але він продовжував залишатися інструментом класової самоідентифікації пролетаріату. Не етнічної чи національної, а саме класової. Гібридна суміш класового й традиційного створювала умови для культурної колонізації України, під час якої почали утверджуватися українофобські форми російського домінування. «Шароварщина» і стала символічним результатом цього процесу, як і «стереотипне кліше про російську мову як “мову еліт”, а українську мову як “мову села”»⁶⁴.

Призупинивши на початку 1930-х українізацію, радянське керівництво розпочало процес поглибленої русифікації України. Нація втрачала своє автохтонне підґрунтя й ототожнювалась уже не з етносом, який мав давню історію, культуру, а з класом, культура якого могла бути лише пролетарською і інтернаціональною. У результаті культурне середовище політизувалось і деградувало. Розпочалися розправи над українською інтелігенцією, яка стояла на позиціях українськості, а не пролетарського космополітизму. Національний культурний простір зачищали, звужуючи й переформовуючи його під нові правила, завдання і задля іншої мети — виховання «радянської людини» (*homo sovieticus*), яка, — на думку Ольги Колястрок, — «задумувалася більшовицькою верхівкою як ідеальна мобілізаційна одиниця, для якої вузькі приватні потреби відступали назад, втрачали сенс або ж підпорядковувалися логіці тотальної перебудови буття»⁶⁵.

У 1932 році від Пролеткульту відмовились. Він, нібито, більше не відповідав характеру культурного будівництва в СРСР, яке взяло курс на ліквідацію класового суспільства. Однак відмова від ідеї пролеткульту стала справою куди простішою, аніж заперечення його суті. На практиці все це еволюціонувало в так званий радянський героїчний стиль, де головним персонажем була партія і той, хто діяв від її імені. Вони й визначали, кому бути народним героєм, а кому належати до ворогів народу. На цій основі формувалася нова радянська культурна аристократія, яка заклала основи гламурної «советської» елітарності, особливо популярної у 70–90-ті роки 20 ст. Архаїчні маркери тієї епохи у вигляді почесних звань «народних» і «заслужених» продовжують існувати й донині. Так утверджувалася нова естетика пролеткульту, принципи якої заперечували свободу слова, творчості й нав'язували конструктивістську модель реальності з глибоким

⁵⁷ Кушка Н. Н. Музична Вінниця... С. 31.

⁵⁸ Кравченко О. Концепція пролетарської культури...

⁵⁹ Кравченко О. Освітньо-виховна та культуротворча діяльність Пролеткульту в Україні. С. 161.

⁶⁰ Там само. С. 162.

⁶¹ Там само.

⁶² Кравченко О. Концепція пролетарської культури...

⁶³ Там само.

⁶⁴ Мокрик Р. Культурна колонізація. Страх, приниження та опір України в радянській імперії. Львів : Локальна історія, 2025. С. 139.

⁶⁵ Колястрок О. Радянська ідентичність: проблема формування. Радянська ідентичність в Україні: формування — вкорінення — деконструкція: колективна монографія. Вінниця : «Твори», 2025. С. 108.

переконанням, що пролетарське мистецтво повинно стати масовим. У подальшому встановлювався тотальний контроль над духовним життям суспільства й сферою культури, яка поряд з освітою мала формувати нову, комуністичну свідомість. «Саме тому, — як писав М. Олійник, — в документах того часу діяльність влади в зазначеній царині називали культурно-освітньою роботою»⁶⁶. Це був результат пошуку нових форм і методів політичного впливу через пропаганду й утвердження комуністичної ідеології як світоглядної моделі більшовицького режиму. Для цього ще до кінця 1921 року на Поділлі вся культурно-освітня робота була централізована й підпорядкована органам політосвіти, а проводити її (тобто організовувати читання лекцій, бесід, колективне читання книжок і газет, проводити антирелігійні кампанії, організовувати бібліотечну та шкільну справу) мали сельбуди, початковою формою яких стали хати-читальні⁶⁷. Саме сельбуди покликані були замінити осередки «Просвіти», які секретар губкому Чернявський на пленумі 30 листопада 1922 р. назвав «організуючими центрами контрреволюції»⁶⁸.

У 1934 р. згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про роботу масових бібліотек» Тульчинський технікум комосвіти був ліквідований, а на його місці з'явився бібліотечний технікум, який у 1937 р. перетворили на бібліотечну школу. Для підготовки політосвітніх працівників у цьому ж році відкрили політосвітню школу, яка розміщувалась у приміщенні сучасного коледжу ветеринарної медицини⁶⁹.

Рис. 6. Випуск Тульчинського бібліотечного технікуму. 1933/1936 навчальні роки

⁶⁶ Олійник М. Культурно-освітня робота більшовиків на Поділлі в роки непу (1921–1928). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Вип. 11. 2018. С. 464.

⁶⁷ Там само. С. 465

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Історія Тульчинського коледжу культури, 2003. URL: <https://uatkk.net/wp-content/uploads/2019/03/Istoriya-koledzhu.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).

Ліквідація технікуму комосвіти й утворення на його базі бібліотечного технікуму були «пов'язані з необхідністю поліпшення керованості масовими бібліотеками, впорядкуванням комплектування їх книгами і з метою піднесення культурно-політичного рівня бібліотечних кадрів» — вказувалось у постанові⁷⁰. Але в який спосіб це поліпшувало керованість масовими бібліотеками — залишається загадкою.

Під час війни заклад не працював. Лише у травні 1944 р. бібліотечну школу відкрили знову, й уже на її базі відновили роботу технікуму політосвітніх працівників з двома відділами: клубним і бібліотечним.

Влада усвідомлювала необхідність створення інституційного механізму впливу на маси, тому й шукала оптимальні форми його впровадження. За умови відсутності ефективно діючих засобів масової інформації (газети, журнали поки не стали масовими, а село не було радіофіковане), населенню, яке переважно залишалось малограмотним, потрібні були підготовлені пропагандисти, здатні переконувати й формувати громадську думку, роз'яснюючи політику партії, залучаючи людей до процесу активного будівництва «нового життя». Це й стало причиною виникнення органів політосвіти. Головними структурними одиницями цієї системи були бібліотеки як розповсюджувачі знань і клубні установи, покликані займатися не тільки політичною пропагандою, але й залучати селян до самодіяльної творчості.

Після закінчення Другої світової війни продовжилась інституалізація культурної сфери разом з її подальшою політизацією. Культурно-освітні установи остаточно перетворювались на інструмент ідеологічного впливу. Зміцнив свої позиції соцреалізм, який відображав ідею «пролеткульту» і був єдиним офіційно дозволеним напрямом культурної політики, як і методом поширення комуністичної ідеології.

У 1949 році з'являється цілий ряд постанов, спрямованих на посилення партійного керівництва культурною роботою, до якої активно залучаються, окрім культурно-освітніх працівників, учителі та журналісти. Саме у цей період зростає роль медіапропаганди.

Підготовка культурно-освітніх кадрів у Тульчині тривала. Термін навчання залишався тим самим (3 роки), а загальна кількість студентів, які тут навчалися, сягнула 209 осіб⁷¹.

У 1950–60-х рр. різко зросла кількість закладів культури. Не дивлячись на те, що уся їх діяльність

⁷⁰ Збірник наказів Народного Комісаріату освіти УСРР. Орган Народного Комісаріату освіти УСРР. Київ: Радянська школа. № 1. 1934. С. 2.

⁷¹ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВІО). Ф. Р-6027. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 3.

була централізована й перебувала під жорстким ідеологічним контролем, самодіяльна творчість населення зростала. Створювалися аматорські театри, вокальні колективи, організовувалися духові оркестри, проводилися огляди художньої самодіяльності, конкурси й фестивалі. Особливу роль зіграла кінофікація сільських населених пунктів, а також республіканська й місцева преса, яка стала ефективним засобом політичного впливу. Почала формуватися централізована ідеологічна модель, у якій провідне місце належало культурно-освітнім закладам як інструментам реалізації культурної політики держави.

У 1961 р. технікум політосвітніх працівників перейменували на Тульчинське культурно-освітнє училище. У 1962 р. добудували новий корпус, де розмістили актову залу на 250 місць. Попри це у 1965 р. ліквідували бібліотечне відділення, яке знову відкрили лише через чотири роки (у 1969).

У 1970–1971 роках корисна площа навчального закладу становила 2154,3 кв. м., на яких розміщувалися 10 класних кімнат, 19 кімнат для індивідуальних занять, актовий зал на 250 місць, спортивний зал, лабораторія засобів наочної агітації і пропаганди, фотолaboratorія і радіовузол, бібліотека з читальним залом, кабінет культурно-освітньої роботи, 5 службових кімнат⁷². Але така кількість аудиторій не могла цілком задовольнити потреби навчального закладу, а надто, що заняття в училищі проводилися переважно в індивідуальній формі⁷³. Можливостей збільшити їх кількість на той час не існувало. Ситуація погіршувалася ще й тим, що значна частина викладачів не була забезпечена житлом: із 70 штатних працівників 32 проживали у власних і комунальних квартирах, 20 викладачів із сім'ями перебували в аварійному гуртожитку, а 18 із них житло винаймали. Через складні побутові умови лише за два роки 11 викладачів звільнилося⁷⁴. Водночас на початку 1970-х розпочали добудову нового корпусу загальною площею 1800 кв. м.⁷⁵, що мало частково ліквідувати нестачу аудиторного фонду, однак проблема забезпечення викладачів житлом, а студентів гуртожитком залишалася невирішеною. Така ситуація негативно позначилася і на якості педагогічних кадрів, серед яких було 9 сумісників, 35 мали вищу освіту, 31 — середню спеціальну, 12 — заочно навчалися у вищих навчальних закладах⁷⁶.

Незважаючи на проблеми, вирішення яких постійно відкладалося, училище продовжувало готувати висококласних спеціалістів середньої ланки для сфери культури: бібліотекарів,

керівників духових оркестрів і хормейстерів, керівників оркестрів народних інструментів, режисерів, а згодом і хореографів. До того ж у 1971 році вийшла Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку культурно-освітніх установ...». Аналогічні рішення було продубльовано й в Україні. Потреба в них виникла через малу ефективність ідеологічного впливу й була викликана необхідністю відволікання уваги громадян від критики політичного керівництва з одночасним заміщенням запиту на лібералізацію суспільства необхідністю примноження соціалістичних завоювань і зміцнення державного устрою.

З ухваленням нової Конституції (7 жовтня 1977 р.) це знайшло своє відображення у політичному концепті єдиної соціальної спільності, сформованої в СРСР в процесі ліквідації класової нерівності. Це була стара політична ідея «єдиного народу», запропонована Феофаном Прокоповичем ще на початку 18 ст., яку так і не вдалось реалізувати. Звідси й виникла посилена увага влади до розвитку культурно-освітніх закладів, яка позначилась не тільки на зростанні їх кількості, але й створила проблему забезпечення відповідними кадрами. Згідно опублікованих даних за 1975 рік, в Україні нараховувалось 120 тисяч культурно-освітніх працівників, однак з вищою освітою їх було лише 4 %, а із середньою спеціальною ще менше — 1,9 %⁷⁷. Такий низький відсоток висококваліфікованих спеціалістів у галузі культурно-освітньої діяльності вказував на неможливість ефективно проводити ідеологічну роботу, забезпечуючи її засобами пропаганди й масової культури. Це підтверджував і журнал «Соціалістична культура», де в одній із публікацій йшлося, що й «досі окремі заклади культури очолюють слабо підготовлені або й зовсім некваліфіковані люди»⁷⁸. Причиною була низька зарплата за відсутності належних побутових умов для працівників галузі. Особливо гостро все це відчувалося у сільській місцевості.

Упродовж 70–80-х років 20 ст. сформувалася усталена модель культурно-освітнього працівника, яка не зовсім задовольняла потреби галузі. Водночас працівники культури продовжували виконувати як просвітницькі, мистецькі, так і інформаційно-пропагандистські функції. Чіткого розмежування між фахівцями мистецьких установ і культурно-освітніми працівниками не існувало. У статистичних збірниках того періоду вони взагалі не виділялися як окрема категорія

⁷² ДАВІО. Ф.Р-6027. Оп. 3. Спр. 7. Арк. 1.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само. Арк. 21.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. Арк. 2.

⁷⁷ Підготовка культурно-освітніх працівників в Україні в 60–70-ті роки XX століття. 2012. URL: https://knowledge.allbest.ru/history/3c0a65625a3bc68b4d43b89521216d27_0.html (дата звернення: 10.10.2025).

⁷⁸ Кадри працівників культури. *Соціалістична культура*. 1975. № 9. С. 20.

працівників, а подавалися однією стрічкою разом з працівниками освіти та мистецтва. Важливим складником їхньої роботи залишалися пропаганда й забезпечення ідеологічного супроводу діяльності влади. Попри це популярність культурно-освітньої роботи була високою. У 1970/1971 навчальному році до навчального закладу вступило 120 абітурієнтів, з яких 30 — на бібліотечний відділ і 90 — на клубний. При цьому конкурс в училище був досить високим. За даними приймальної комісії, у 1970/1971 навчальному році випускниками шкіл було подано 598 заяв, з яких на хормейстерський відділ — 124, відділ народних інструментів — 59, відділ духових інструментів — 41, режисерський — 48, бібліотечний — 334⁷⁹. Загальний конкурс становив майже 7 осіб на місце. Однак матеріально-технічна база училища вимагала кардинального покращення. Із 300 студентів, що тут навчалися, лише 23 проживало у гуртожитку, решта — на приватних квартирах⁸⁰. Водночас щорічно навчальний заклад покидало біля 90 випускників, які займалися культурно-освітньою роботою незалежно від того, які завдання вона виконувала: світоглядні, освітні чи інформаційно-пропагандистські. Зрештою у цьому й полягало головне призначення культурно-освітніх навчальних закладів — готувати спеціалістів, які б поєднували в собі функції пропагандистів-агітаторів і менеджерів соціокультурної сфери, а інформаційно-просвітницьку функцію успішно виконували бібліотеки. Це був найдовший період в історії училища, характерною особливістю якого стала спроба замінити стару ідеологічну модель новою формою культурного самовираження. Водночас, попри ідеологічний туман, у діяльності закладу завжди проглядалась

ідея європейської України, що прагнула стати загальнонаціональним проєктом.

Отже, культурна й історична спадщини Тульчина як фактор розвитку й пізнаності міста є досить вагомими. Уже у другій половині 19-го — на початку 20 ст. значну роль у формуванні культурного середовища міста відіграли навчальні заклади. Освітнє середовище приваблювало до Тульчина визначних діячів української культури: Івана Карпенка-Карого, Марка Вовчка, Миколу Леонтовича та інших. З приходом до влади більшовиків відбувається кардинальна культурна й ідеологічна трансформація: закриваються духовні навчальні заклади, запроваджуються нові форми професійної освіти, масової культури й засобів комунікації. Починаючи з 1930-х рр., проводиться активна радянська націоналізація населення та політизація культурної та освітньої сфери. Водночас для кожного із цих періодів характерною особливістю була нерозривність історичного процесу з культурною еволюцією міста, що суттєво вплинуло на формування іміджу його привабливості й самобутності. Усе це сприяло входженню Тульчина в європейський простір, вкотре показавши — культура продовжує залишатися силою емоційного інтелекту і є основою когнітивної і безпекової спроможності нації, її історичної здатності самостійно вирішувати власну долю.

На завершення автор висловлює вдячність редакції журналу за фахові рекомендації та експертну підтримку, а також працівникам Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), Державної науково-педагогічної бібліотеки ім. В. Сухомлинського, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Отамановського, Тульчинського музею М. Леонтовича за допомогу в пошуку необхідної інформації.

⁷⁹ ДАВіО. Ф.Р-6027. Оп. 3. Спр. 7. Арк. 5.

⁸⁰ Там само. Арк. 21.

REFERENCES

- Didyk, D. (2021). "Tut vykladav Leontovych": prodovzhennia istorii pro mynule Tulchyna vid kraieznavchoho muzeiu. [in Ukrainian]. <https://vn.20minut.ua/Nashe-mynule/tut-vikladav-leontovich-prodovzhennya-istoriyi-pro-minule-tulchina-vid-11425825.html>
- Kanashko, N., & Bohdan Tokarsky (2022). The Un/Executed Renaissance: Ukrainian Soviet Modernism and its Legacies. [in English]. <https://krytyka.com/ua/reviews/the-unexecuted-renaissance-ukrainian-soviet-modernism-and-its-legacies-ua>
- Koliastruk, O. (2025). Radianska identychnist: problema formuvannia. Radianska identychnist v Ukraini: formuvannia — vkorinennia — dekonstruktsiia. *Kolektyvna monohrafiia*. Vinnytsia: «Tvory» [in Ukrainian].
- Koshel, O. (2022). *Dukhovenstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v natsionalno-kulturnomu i dukhovno-osvitnomu vidrodzhenni (druha polovyna XIX-XX st.): monohrafiia / za red. O. V. Dobrzhanskoho*. TOV «Drukarnia „Ruta”», Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Kushka, N. (2020). *Muzychna Vinnytsia*. Vinnytsia: TOV «Vinnytska miska drukarnia» [in Ukrainian].

- Kravchenko, O. (2021). Kontseptsii proletarskoi kultury yak ideolohichne pidhruntia diialnostti kulturno-prosvitnytskykh orhanizatsii v 20-kh rr. XX-st. [in Ukrainian].
https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/3804/1/Statyya_Kravchenko_O_O.pdf
- Kravchenko, O. (2018). Osvitnio-vykhovna ta kulturotvorcha diialnist Proletkultu v Ukraini. *Naukovyi visnyk NPU, im. M. Drahomanova. Pedahohichni nauky: realii ta praktyky*, 5 (61), 159–163 [in Ukrainian].
- Lobko, O. (2008). Evoliutsiia maietkovoho kompleksu hrafiiv Pototskykh (herb Pyliava) u Pravoberezhnii Ukraini 1830–1917rr. *Dukh i litera*, 20, 13–46 [in Ukrainian].
- Mokryk, R. (2025). *Kulturna kolonizatsiia. Strakh, prynyzhennia ta opir Ukrainy v radianskii imperii*. Lviv: Lokalna istoriia [in Ukrainian].
- Nyzhnikova, S. (2018). *Yeparkhialni zhinochi uchylshcha v Ukraini (druha polovyna XIX-XX st.)*. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
- Oliinyk, M. (2018). Kulturno-osvitnia robota bilshovykiv na Podilli v roky nepu (1921–1928). *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky*, 11, 462–475 [in Ukrainian]. <https://elar.khmnpu.edu.ua/items/ae7cea7a-efdf-4ad2-aed1-4d28d6212db6>
- Sviatlyk, V. (2007). *Slava i zahybel. Ostannii rik zhyttia M. D. Leontovycha*. Tulchyn: TOV «Tulchynska drukarnia» [in Ukrainian].
- Semenko, L. (2024). *Nash tykhyi henii Leontovych*. Dnipro: Vydavnytstvo FOP Maksymovska O. A [in Ukrainian].
- Sesak, I. (2006). Tulchynske yeparkhialne uchylshche: storinky istorii (1867–1917). *Osvita, nauka i kultura na Podilli. Zbirnyk naukovykh prats, Kamianets Podilskyi*, 8, 324–327 [in Ukrainian].
- Sokolov, V. (2019). Stvorennia ta rozvytok diialnosti tekhnikumiv i shkil politosvity u konteksti stanovlennia serednoi spetsialnoi bibliotechnoi osvity v Ukraini u 1920–1940 rr., *Bibliotechnyi forum: istoriia, teoriia i praktyka*, 4, 33–42 [in Ukrainian].
- Zavalniuk, K., & Borsukovskyi, S. (2009). *Nezlamni yampiltsi v oboroni derzhavnosti. 1917–1925 rr*. Vinnytsia: Knyha-Veha [in Ukrainian].
- Zuziak, T. (2016). Zmist kursu «Pedahohika» v zhinochykh dukhovnykh uchylshchakh Podillia (druha polovyna 19 — pochatok 20 stolittia), *Vinnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Zbirnyk naukovykh prats: Pedahohichni nauky*, 74(1), 33–37 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до редакції: 02.03.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.03. 2026.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олександр БОНЬ,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Oleksandr BON,

PhD in History, Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Павло Долина на Одеській кінофабриці в 1920-х роках

У статті висвітлюється постать актора й кінорежисера Павла Долини, який тісно співпрацював із діячами Розстріляного відродження — Лесем Курбасом, Олександром Довженком, Василем Кричевським. Також він стояв біля витоків українського радянського кіно в 1920-х рр. Митець працював у Одеському технікумі кінематографії, знімався як актор у фільмах, зняв чотири фільми як режисер, цікавився питаннями кінознавства. Архівні матеріали дозволяють реконструювати напружену працю на кінофабриці, соціалістичне змагання між творчими колективами, стеження каральних органів за кінематографістами. Через ідеологічне цькування він був змушений перейти в неігрове кіно та зміг уникнути репресій. Загалом життєвий шлях П. Долини яскраво ілюструє процеси, які відбувались у літературно-мистецькому середовищі у період панування більшовицького режиму в радянській Україні. Митець справив помітний вплив на розвиток вітчизняного кінематографа 1920-х рр. як актор, режисер перших фільмів на Одеській кінофабриці Всеукраїнського фотокіноуправління та теоретик кіномистецтва.

Ключові слова: Павло Долина, Одеська кінофабрика, ВУФКУ, літературно-мистецька інтелігенція, 1920-ті роки, більшовицький режим.

Pavlo Dolyna at the Odesa Film Factory in the 1920s

This article profiles the actor and film director Pavlo Dolyna, who worked closely with leading figures of the "Executed Renaissance"—Les Kurbas, Oleksandr Dovzhenko, and Vasyl Krychevsky. He was also among the pioneers of Ukrainian Soviet cinema in the 1920s. The artist worked at the Odessa Technical School of Cinematography, acted in films, directed four films, and engaged in film studies. Archival materials allow us to reconstruct the intense work at the film studio, the socialist competition among creative collectives, and the surveillance of filmmakers by the repressive authorities. Due to ideological persecution, he was forced to switch to non-fiction film and was able to avoid repression. Overall, Pavlo Dolyna's life story vividly illustrates the processes that took place in the literary and artistic milieu during the reign of the Bolshevik regime in Soviet Ukraine. The artist had a significant influence on the development of Ukrainian cinema in the 1920s as an actor, director of the first films at the Odesa Film Factory of the All-Ukrainian Photo-Cinema Administration, and a theorist of cinematic art.

Keywords: Pavlo Dolyna, Odesa Film Factory, VUFKU, literary and artistic intellectuals, 1920 s, Bolshevik regime.

Український актор і режисер Павло Тимофійович Долина (справжнє прізвище — Попиков) народився в с. Мишоловка (нині — у межах м. Київ) 12 листопада 1888 р. Він належить до постатей української культури, які до сьогодні знаходяться в тіні більш відомих діячів, попри суспільний і науковий інтерес до українського відродження 1920–1930 рр. На становлення молодого митця значно вплинув режисер-новатор

Лесь Курбас. П. Долина починав як актор у Києві у «Молодому театрі», «Кийдрамте», «Березолі». Під тиском більшовицької системи він змушений був у 1930-х рр. піти з ігрового у документальне кіно — перейшов на студію «Технофільм». А після Другої світової війни, з 1948 по 1955 р., працював директором Київського театрального музею (нині — Музей театрального, музичного та кіномистецтва України). Помер П. Долина 15 вересня 1955 р. у Києві.

Павла Долину, попри те, що він належить до затінених постатей культури радянської України 1920–1930 рр., обов'язково згадують дослідники у публікаціях про кінематограф цього періоду як одного з провідних режисерів свого часу. Зокрема, Лариса Брюховецька називає його у переліку найвідоміших кінематографістів України¹ та як режисера — учня Леся Курбаса, який серед інших працював у кіно. Йому дослідниця присвятила окремий нарис у своїй монографії про українське кіно часів ВУФКУ². Але все ж таки постать П. Долини залишається маловідомою.

Метою статті є розгляд роботи Павла Долини на Одеській кінофабриці Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ) у період його становлення як актора й кінорежисера у 1920-х рр.

З Одесою П. Долину пов'язує праця в кінематографії. Помітним явищем культури 1920-х рр. стала діяльність ВУФКУ, яке було створене в березні 1922 р. при Народному комісаріаті освіти як орган управління, виробництва й прокату фільмів. Водночас воно залишалося незалежним від відповідних галузевих союзних структур до 1930 р. Саме тоді, після тривалого тиску московського центру та боротьби ВУФКУ за збереження самостійності, воно було перетворено на «Українфільм», вилучено з відання Народного комісаріату освіти УСРР і підпорядковано Союзкіно³.

Кінематографічна діяльність П. Долини, становлення його як кіноактора й кінорежисера тісно пов'язані з Одеською кінофабрикою 1920-х рр. З відкриттям Одеською кінофабрикою технікуму кінематографії він залишає «Березіль» і у 1924 р. очолює навчально-педагогічну частину закладу⁴.

П. Долина, як березилець, знімався у фільмах Леся Курбаса на Одеській кінофабриці у 1924–1925 рр. Зокрема, у фільмах «Макдональд» («Історія однієї угоди») у ролі іноземного кореспондента та «Арсенальці» (у ролі старого робітника). Загалом з літа 1924 по січень 1925 р. Лесь Курбас зняв на кінофабриці три фільми (ще — «Вендетта»)⁵.

Можливо, до цього періоду відноситься документ у фонді П. Долини в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ), який розкриває «творчу кухню» зйомок. 29 січня 1926 р.

на бланку директора Одеської кінофабрики написана службова записка художнім керівником до П. Долини. У ній йдеться про виробничі питання. Зокрема, переглянувши кадри «шевської майстерні», завідувач художнім відділом вважав, що їх потрібно перезняти, тому що для підвалу, де відбувалися події, занадто багато світла. А також він вказував, що підпільники не могли себе так поводити через прихід солдатів: у їхніх очах жаж, а не настороженість, і тримаються вони занадто «виразно»⁶.

П. Долина як режисер був схильний до психологізму в кіно та до вивчення соціальних проблем і не у всьому наслідував свого вчителя — Леся Курбаса. Співпрацював під час постановок своїх кінофільмів в Одесі зі знаменитим художником і архітектором Василем Кричевським.

П. Долина зняв на кінофабриках ВУФКУ загалом вісім фільмів⁷. У період роботи на Одеській кінофабриці поставив чотири фільми: «Чортополох» («Темрява») (1927 р.), «Буря» («Маяк на Чорному морі») (1928 р.), «Новими шляхами» («Дві сили») (1928 р.) та «В заметах» (1928 р.). Уже на Київській кінофабриці у 1930-х рр. вийшли його фільми: «Чорні дні» («Сорочинська трагедія»), «Секрет Рапіда», «Чатуй», «Свято Унірі».

Не дивлячись на такий успішний старт кар'єри кінорежисера П. Долини, кінокритики вважають, що режисери з творчої майстерні Л. Курбаса не досягли таких висот у кінематографії, як актори — вихованці «Березоля». Можливо тому, що знаменитий режисер привчав їх до режисури театральної, а вона була іншою, ніж кінематографічна, більш нереалістичною⁸.

Разом з творчою роботою на Одеській кінофабриці П. Долина також розробляв питання кінознавства. Зокрема, в його фонді в ІР НБУВ зберігся машинописний документ «За науковий фільм». Стаття, датована 29 січнем 1927 р., починається з того, що ВУЦВК за рік до того ініціював зйомки низки наукових фільмів. Усе це було з метою «ліквідації тяжкої спадщини — підняття культурного рівня робітничо-селянських мас». Сельбудинки, клуби, бібліотеки, хати-читальні перебували, на думку режисера, «в глибокій провінції і не мають тісного зв'язку з культурними центрами та позбавлені культ-робітників»⁹. І тому ВУФКУ науковими фільмами «установив новий метод культури». Саме так розумілася

¹ Брюховецька Л. І. Перерваний політ. Українське кіно часів ВУФКУ: спроба реконструкції. *Кінематографічні студії*. Вип. 8. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2018. С. 7, 11, 29.

² Там само. С. 359–367.

³ ВУФКУ. *Lost&Found*. Київ : Національний центр Олександра Довженка, 2019. С. 6, 35.

⁴ Цалик С. Невидимий кінорежисер Павло Долина. URL: <https://www.ukrkino.com.ua/kinotext/articles/?id=15393>

⁵ Брюховецька Л. І. Перерваний політ... С. 233, 238.

⁶ Інститут рукопису. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 69. Од. зб. 10. Документи, що пов'язані з діяльністю Долини П. Т. на Одеській кінофабриці «ВУФКУ». 19 січня 1926 р., 29 січня 1927 р., 23 липня 1928 р. [Одеса]. Машинопис, рукопис. Арк. 2.

⁷ Брюховецька Л. І. Перерваний політ... С. 198.

⁸ Там само. С. 242.

⁹ ІР НБУВ. Ф. 69. Од. зб. 10. Документи, що пов'язані з діяльністю Долини П. Т.... Арк. 3.

просвітницька місія в той період розвитку українського кіно. Цікаве зауваження П. Долини — після важкого робочого дня від робітника чи селянина марно чекати напруженої уваги на серйозній пропагандистській лекції. У цьому випадку аудиторія «швидко втомлюється», і культробота не досягає своєї мети. А кіно з його динамічністю, наочністю та «відбиттям з'явищ природи й людського суспільства в рухові» має очевидні переваги¹⁰. Тому кіно у культосвітній роботі все поширювалося. Цікавий і відвертий висновок робить режисер: «І коли в свій час театр називали “книгою бідних”, то кіно в цьому відношенні безперечно має підстави називатися так. Але ми б назвали його “Книгою сельбуда та клубу”»¹¹.

Першою картиною, яку зняв П. Долина в Одесі, був «Чортополох» («Темрява») у 1927 р. за сценарієм І. Стрельчука. Художником картини був Василь Кричевський. Про творення фільму залишив опис М. Ятко. Фільм знімали на Бердичівщині в селі Верхівня: «Три дні підряд на вулиці, де колодки, верховенський драмгурток до десятого поту танцював польки, бився, лускав насіння, співав і гуляв на вимогу немилосердного режисера»¹². Основою сюжету стала боротьба з темрявою і забобонами сільських жителів.

У часи своєї праці на Одеській кінофабриці, яка з імперських часів була російськомовною, П. Долина докладався до її українізації. Він став учасником протистояння українських митців з групою росіян — співробітників кінофабрики восени 1927 р. Незадоволені привілейованим матеріальним становищем росіян і їх зневажливим, шовіністичним ставленням до всього українського, група українців, в якій був і П. Долина, вирішила створити власне об'єднання. Він брав участь у зібраннях на квартирі О. Довженка, які зацікавили ДПУ (каральні органи намагались «вживити» агента в середовище українців). Шовіністична група М. Охлопкова і К. Фельдмана на владштованих дирекцією кінофабрики зборах звинувачувала українців у «москвоїдстві» та контрреволюції¹³. І після цих подій ДПУ продовжувало уважно стежити за подіями на Одеській кінофабриці. Можемо припустити, що саме тоді каральні органи зацікавились у колі українських діячів кіно і Павлом Долиною.

Наступним був фільм «Буря» («Маяк на Чорному морі»), де він знову співпрацював з В. Кричевським. Картина вийшла на екрани у вересні 1928 р. У стрічці знялись відомі актори Ю. Солнцева, І. Замичковський, Ю. Шумський,

А. Клименко. Сюжет фільму розповідає про часи «громадянської» війни (за більшовицьким трактуванням подій) — у приморське місто прибуває іноземний корабель зі зброєю. Дії героїв фільму визначаються більшовицьким підходом, закладеним у фабулу картини. Режисер із сценаристом М. Біззі показали перемогу класової свідомості¹⁴.

Важливим документом, який розкриває умови тогочасної роботи П. Долини на Одеській кінофабриці ВУФКУ, є «Трудовий договір» від 23 липня 1928 р. Це копія, завірена печаткою Одеської Державної кінофабрики ВУФКУ і підписом діловода Комарова. Цей трудовий договір від імені кінофабрики підписав тимчасово виконуючий обов'язки директора Соломон Лазарович Орелович. Цей організатор кінорежисерства був співробітником ДПУ. Очолював Ялтинську, Одеську, Київську, Московську кінофабрики. Цікаво, що у проміжках між цими періодами працював на відповідальних посадах у ДПУ/НКВС. Розстріляний у часи Великого терору. Він називав Павла Долину кращим режисером Одеської кінофабрики, а Олександра Довженка — кращим режисером СРСР¹⁵. У загальних рисах подаємо тут характеристику цьому типовому представнику чекістського середовища тоталітарної радянської системи. У донесенні інформатора «Півореза» щодо висловлювань українських кінематографістів від 8 жовтня 1931 р. особливо цікавими є слова О. Довженка про нову «соцлюдину» й кричуще неспівпадіння з реальними молодими представниками пролетаріату («скот» — оцінка кінорежисера). Також донесення зберегло яскраву характеристику С. Ореловича, дану дружиною кінорежисера Ю. Солнцевою: «...Соломон Лазаревич (ОРЕЛОВИЧ) є типовим представником касти чекістів. Він має особливу релігію — ДПУ, БАЛИЦЬКИЙ — і на них молиться. А одночасно він — низький міщанин і обиватель. Коли ми були за кордоном, він ледь не кинувся одного разу на мене, коли ми були вдвох...»¹⁶. Важливі факти з діяльності С. Ореловича паралельно у двох галузях — радянських спецслужб та кінематографії — дає його архівна кримінальна справа, яка зберігається у ЦДАГОУ. Він був репресований як «активний учасник троцькістської змови» і знищений у 1937 р. колишніми своїми колегами¹⁷.

¹⁴ Брюховецька Л. І. Перерваний політ... С. 360–361.

¹⁵ Цалик С. Невидимий кінорежисер Павло Долина. URL: <https://www.ukrkino.com.ua/kinotext/articles/?id=15393>

¹⁶ Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб... С. 213–214; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 65. Спр. 836. Т. 1. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29373>

¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 37132. Т. 1. Орелович Соломон Лазаревич. 137 арк. URL: <https://e.tsdahou.archives.gov.ua/file-viewer/47327#file-399394>

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. Арк. 5.

¹² Ятко М. Про «Темряву» на екрані. *Кіно*. 1927. № 12.

¹³ Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб: зб. архів. док.: в 2-х т. / упоряд. Р. Росляк. Київ : Ліра-К, 2021. Том 1. 1919–1940 pp. С. 115–116.

Кінофабрика запрошувала П. Долину на посаду кінорежисера, й у його обов'язки входило керівництво постановкою кінофільмів: режисерська розробка авторського сценарію, лібрето чи іншого сценарного матеріалу, спільно з автором. Або, за бажанням ВУФКУ, без участі останнього; складання і погодження з дирекцією постановочного плану й фінансово-матеріального кошторису до кожної постановки; добір акторів та розподіл ролей; безпосереднє керівництво постановкою від початку й до завершення. Окремо оговорювався монтаж картини й здача її ВУФКУ після внесення всіх виправлень, які будуть від Комісії правління ВУФКУ.

П. Долина як режисер мав обмежені права у виборі сценаріїв фільмів — їх пропонувала кінофабрика. У спірних питаннях відбору чи режисерської розробки сценаріїв останнє слово залишалося за дирекцією кінофабрики. Кінофабрика мала право надавати режисеру сценарії для переробки, і він не мав права відмовитись. Але на цей час він частково чи повністю (в залежності від навантаження) звільнявся від постановочної роботи, в терміни, які визначала дирекція кінофабрики. Хоча місцем постійної роботи Павла Долини була Одеська кінофабрика, все ж вона мала право за п. 5 угоди перемістити його на іншу фабрику ВУФКУ з оплатою переїзду у відповідності із законодавством. У випадках поїздок на «натуру», зйомки історико- побутових сцен тощо ВУФКУ оплачувала такі подорожі. За пунктом 7 П. Долина зобов'язувався кожну доручену йому постановку виконувати якомога ретельніше, суворо дотримуючись сюжету сценарію, ідеї та здавати фільм «цілком закінченим з художньо-ідеологічного та технічного боку». І переробки картин на вимогу ВУФКУ та дирекції фабрики він мав робити без окремої платні та у максимально стислі строки¹⁸. Звертаємо увагу на характерне поєднання художнього з ідеологічним у роботі. Вбачаємо саме в цьому один із способів контролю над кінотворчістю — коли художній бік роботи режисера мав поєднуватись із ідеологією більшовицької партії.

Привертають увагу, з огляду на історію повсякдення кінематографістів, і розмір платні — 350 карбованців (п. 9 угоди) і те, що режисер не мав права на цей час укладати інші трудові угоди. Зауважимо, що оплата російських режисерів на Одеській кінофабриці була значно вищою, що стало однією з причин конфлікту у творчому колективі. Втім, передбачалися премії за певних умов: «значних художніх досягнень, економії, скорочення термінів зйомок». Відпустка протягом чинності договору (з 5 липня 1928 р по 15 липня 1929 р., тобто один рік) становила два місяці¹⁹. Але Павло Долина мав закінчити постановки, які виходили за зазначений

термін угоди. Кінофабрика розташовувалась на бульв. Пролетарів (нині — Французький бульвар), 16/33, а П. Долина жив на вул. Островідовій, 84, кв. 4 (вулиця мала в різний час різні назви: Лютеранська, Колоністська, Німецька, нині — Новосільського).

Відомі актори С. Сващенко, О. Харламов та інші знялись у наступному фільмі режисера «Новими шляхами» («Дві сили») на Одеській кінофабриці. У ній знову розповідається про село, але вже з акцентом на класову боротьбу, негативним показом ідеологічного й політичного ворога — «жовтоблакитника»²⁰. Микола Бажан схвально відгукнувся про цю режисерську роботу П. Долини у журналі «Кіно», який редагував. Поет об'єктивно оцінював роботу режисера: вказав на шаблонний, агітковий сценарій. Втім, на його думку, П. Долина намагався «витягнути» фільм: «П. Долина вклав у цей фільм своє знання українського села, своє вміння і свій такт, і це витягло «Новими шляхами» з сухих лабет сухої агітки. Безумовно, фільм оцей є досягненням українського кіно в важливій і занепалій справі творення фільмів про сучасне українське село»²¹.

Наступним фільмом, вже у 1929 р., стала стрічка «В заметах», яка не збереглася. Вона також висвітлює тему революційних подій в Україні — боротьбу гетьманської влади проти повстань селян. Знімались у фільмі відомі актори — С. Сващенко, М. Надемський та інші²².

Саме на 1929 р. припадає цікавий документ тієї епохи — «Умова змагання поміж групами режисерів Долини П. Т. та Френкеля». Машинописний документ має промовисту назву «Наше змагання». У грудні 1929 р. між групами режисерів Долини і Френкеля було укладено умову за такими пунктами (пактами): краща організація роботи; краща дисципліна в групі; 100 % завантаження робочого дня; планове проведення експедицій; закінчення картин у призначений планом час; заощадження коштів за кошторисом; краща якість продукції; краща громадська робота. Але виконання завдань соцзмагання постійно супроводжувалося значними труднощами: група П. Долини мала протягом року «не досить вдячний та складний матеріал», не були переборені труднощі в організації роботи, попри постійне проведення нарад. Характерно, що П. Долина констатував, що «ідеєю соцзмагання не було охоплено інших цехів та робітників»: костюмерів, гримерів, реквізиторів, і вони залишалися «свідками соцзмагання»²³. Не вдалося остаточно поліпшити

²⁰ Брюховецька Л. І. Перерваний політ... С. 361.

²¹ Буш М. Два фільми. *Кіно*. 1929. № 6. С. 8–9.

²² Брюховецька Л. І. Перерваний політ... С. 362.

²³ ІР НБУВ. Ф. 69. Од. зб. 11. Умова змагання поміж групами режисерів Долини П. Т. та Френкеля. Грудень 1929 р. [Одеса]. Машинопис. Арк. 1.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. 69. Од. зб. 10. Документи, що пов'язані з діяльністю Долини П. Т. Арк. 6.

¹⁹ Там само. С. 6 зв.

трудова дисципліна: не було створено робочу атмосферу. Частина знімальної групи не поважала працю своїх колег, зокрема шуміла й заважала під час зйомок. Завантаження робочого дня вдавалось в основному виконувати — існувала норма зйомки за робочий день — 16 кадрів. Хоча інколи й доопрацьовували матеріал в інші дні — по 30–33 кадри. Цікаво, що на зйомках на підприємствах і монтажі могли працювати вдень і вночі. План був виконаний вчасно, хоча й за рахунок відмови інколи від вихідних, що П. Долина вважав «ненормальним». Як і загалом в усій радянській системі, «штурмівщина» супроводжувала соціалістичне змагання й на кінофабриці. Також план було виконано завдяки скороченню експедиції ціною збільшення навантаження. Картину вдалося здати за три дні до визначеного терміну²⁴.

Цікаво, що за цим специфічним документом епохи можна простежити процес роботи Павла Долини над відомим фільмом режисера «Секрет рапід». Підготовчі роботи до зйомок тривали 38 днів, замість 40. Зйомки вдалося скоротити з 54 за планом до 46 днів. Але монтаж був довшим — 26 днів, замість 24. Переїзди скоротили з 7 до 3 днів, як і зазначав режисер вище, дні відпочинку скорочені з 27 до 20 днів. Разом робота над фільмом тривала 133 дні, замість 152. Простой через погоду й виробничі обставини становили 16 днів. Враховуючи простий, вдалося зекономили зовсім небагато на використанні плівки. Грошей використано 52 814 крб з 60 000 за кошторисом²⁵. Себто соціалістичне змагання в кіновиробництві мало ті самі вади, що і на промислових підприємствах і в колгоспах.

Найбільш суб'єктивним фактором оцінки роботи колективів режисерів, вказаним в угоді про соціалістичне змагання, була «якість продукції». Вона визначалась цілком у дусі того часу: переглядом «органами, яким це належить», та громадськими робітничими переглядами фільму. Але саме цьому фільму П. Долини пощастило: оцінили його «від середньої до доброї якості». Як з ідеологічного, так і з художнього боків. У переглядах і оцінюванні брали участь робітники Дніпрельстану, Запоріжжя, Харкова. Режисер наводить у документі їх позитивні відгуки²⁶.

Дуже характерними для року «великого перелому» є і зауваження робітників-«експертів»: потрібно було показати більше роботу партосередку, комсомолу, профспілки, «побутові взаємини». Режисер намагався виправдатись, що все в картині зобразити неможливо, та й художні засоби важливі — «деякі явища взято в підкресленому нереальному світі». Врешті-решт цензурні органи дозволили демонструвати картину в усіх

кінотеатрах УСРР. І після цього почали надходити листи робітників до ВУФКУ й самого режисера з проханням надіслати картину на заводи. У підсумку П. Долина наголошує, що дирекція, партосередок і профспілка мали більш уважно ставитись до соцзмагання і керувати ним²⁷.

Серед пропагандистських фільмів, які показували «непереможність» більшовицької Червоної армії, Л. Брюховецька називає і фільм П. Долини «В заметах». Водночас дослідниця вважає його німі фільми 1920-х рр. українськими з погляду національної ідентичності²⁸.

Фактично унеможливила роботу П. Долини у художньому кіно розгромна стаття Я. Качури «Ідеологічними манівцями» у часописі «Кіно» у 1932 р. Припускаємо, що саме за національне спрямування творчості «громив» режисера Я. Качура. Він вказував, що митець є «еклектичним і мінливим інтелігентом» («лайливе» слово у ті часи), який так і не позбувся остаточно своїх помилок. Невиправдане, без фактів ідеологізоване цькування підміняло поняття — через недосконалість форм, художніх якостей картин режисера критик звинувачував його в ідеологічних хибах, які не називав конкретно. До того ж визначив як «попутника», що відразу ставило під сумнів подальшу можливість працювати в кінематографі²⁹. Фільми П. Долини не збереглися. Лише дебютна стрічка «Темрява» зберігається у Держфільмфонді Росії³⁰ і нині є недоступною. Режисер був змушений перейти в документальне кіно. Але, можливо, саме це його вберегло від репресій.

Тобто можна висувати, що Павло Долина є помітною фігурою в українському кінематографі 1920-х рр. Попри всі вади й складності творчої роботи на Одеській кінофабриці, він доклався до становлення українського кіновиробництва. Йому довелося працювати з відомими діячами українського відродження того часу — Л. Курбасом, О. Довженком, В. Кричевським та багатьма іншими. Також і з типовими представниками радянських каральних і адміністративних органів. Митець змушений був пристосовуватися до ідеологічних вимог режиму, що значно викривило його творчість, але дозволило працювати в ігровому кіно. Після цькування з ідеологічних причин він змушений перейти у більш безпечну галузь документального кіно. Водночас П. Долина справив помітний вплив на розвиток вітчизняного кінематографа як актор і режисер перших фільмів на Одеській кінофабриці Всеукраїнського фотокіноуправління і теоретик кіномистецтва.

²⁴ Там само. Арк. 2.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. Арк. 2–3.

²⁷ Там само. Арк. 3–4.

²⁸ Брюховецька Л. І. Перерваний політ... С. 61, 82–83.

²⁹ Качура Я. Ідеологічними манівцями. *Кіно*. 1932. № 3–4.

³⁰ Цалик С. Невидимий кінорежисер Павло Долина...

REFERENCES

- Briukhovetska, L. I. (2018). Perervanyi polit. Ukrainske kino chasiv VUFKU: sprobа rekonstruktsii. *Kinematohrafichni studii*, 8. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
- Bush, M. (1929). Dva filmy. *Kino*, 6 [in Ukrainian].
- Kachura, Ya. (1932). Ideolohichnymy manivtsiamy. *Kino*, 3-4. [in Ukrainian].
- Tsalyk, S. Nevydymyi kinorezhysер Pavlo Dolyna. [in Ukrainian].
<https://www.ukrkino.com.ua/kinotext/articles/?id=15393>
- Yatko, M. (1927). Pro «Temriavu» na ekrani. *Kino*, 12 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до редакції: 02.03.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.03.2026.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Ольга НИКОЛАЄНКО,

докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри історії України
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди,
Харків, Україна

Olha NIKOLAYENKO,

Doctor of History, Associate Professor,
Professor at the Department
of History of Ukraine,
H.S. Skovoroda Kharkiv National
Pedagogical University,
Kharkiv, Ukraine

e-mail: nikolajenkoolga@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2294-4198>

Гендерні особливості топоніміки українських міст

Топонімічні зміни є складником меморіальної політики держави, що піклується про гідне вшанування в урбанонімах визначних діячів. Гендерний розподіл топонімічних назв свідчить про врахування внеску жінок в історію, культуру, цивілізаційний поступ країни і є своєрідним індикатором готовності до гендерного паритету. Сьогодні важливо проаналізувати гендерний розподіл урбанонімів та основні тенденції, притаманні процесу появи фемінітивів у топоніміці великих українських міст. Це дозволить виявити, наскільки чутливою до представництва жінок у символічному культурному просторі є регіональна меморіальна політика і як вона співвідноситься із загальнонаціональною. Застосування гендерного підходу до сучасних топонімічних трансформацій дозволяє виявити їхні характерні ознаки, рушійні сили й агентів змін, а ще порівняти ці процеси з аналогічними в інших країнах.

Ключові слова: гендерний підхід, топоніміка, меморіальна політика, фемінітиви, урбаноніми.

Gender Features of Toponymy in Ukrainian Cities

Toponymic changes are part of the state's memorial policy, reflecting the processes of decommunization and decolonization. The gender distribution of toponymic names indicates that women's contributions to the history, culture, and civilization progress of the country are taken into account and is a kind of indicator of readiness for gender parity at the present stage. The issue of a gender approach to urban names is analyzed in the works of geographers and philologists, and to a much lesser extent by historians. Scientific works by Polish researchers Justyna Walkowiak, and Krzysztof Górny, and Ukrainian — Olga Hnatiuk and Volodymyr Hlibovets, not only confirms the relevance of the issue, but also allows for a comparison of toponymic change processes, taking into account the gender component in Ukraine and other countries.

The aim of the study is to analyse feminines in the urban names of large Ukrainian cities in the process of toponymic changes during 1991–2025. To achieve this goal, feminines in urban names of nine Ukrainian cities were calculated, stages of renaming were identified, persons whose names are used for streets in most cities were determined, as well as regional features of toponymic changes and factors influencing them.

It has been established that the waves of renaming, as a result of which feminine forms took their place among urban names, are associated with the restoration of Ukrainian statehood in 1991, the adoption of decommunisation laws in 2014, and decolonization in 2023. However, the proportion of feminine forms in urban names remains insignificant in all cities (1–4 %). This is due both to the peculiarities of women's history, which for a long time did not have access to the public sphere, and to the underdevelopment of this area in contemporary scientific studies. Domestic historians are trying to overcome this gap in the historical narrative by attempting to include women in it and highlight their contribution to the development of modern society. They are assisted by feminist organizations and digital media, which popularize women's history and revive the names and biographies of women whose names need to be inscribed in the urban landscape.

The national canon of individuals whose names are honored in the toponymy of all regions mainly includes figures from literature, culture, and art (Lesya Ukrainka, Olha Kobylianska, etc.). Some urban names honor public figures and representatives of the regional elite. The lowest indicators relate to women scientists and military personnel.

The insignificant percentage of feminine forms in the urban names of large Ukrainian cities indicates that the processes of decommunization and decolonization have had little impact on patriarchal traditions in toponymy. This is also a sign of Ukrainian society's unwillingness to involve women in symbolic urban spaces and to accept the ideas of gender equality in general. The further development of gender studies and cooperation between feminist organizations, academics, and regional authorities could be the key to progress in establishing feminine forms in urban names, although in the current context of war, these issues are not a priority.

Keywords: gender approach, toponymy, memorial policy, feminities, urban names.

Переименовання урбанонімів — назв вулиць, площ, скверів і майданів у міському просторі — тема, що викликає багато суперечок і обговорень у публічному середовищі. Карколомні події останніх років начебто не викликають у громадськості заперечень щодо необхідності деколонізації міських ландшафтів, однак в арсеналі опонентів топонімічних змін залишаються аргументи несвоечасності, значних матеріальних ресурсів, адміністративної тяганини тощо.

У середовищі науковців заходи деколонізації викликають увагу істориків, політологів і географів. Меморіальна політика держави реалізується низкою інституцій, в яких беруть участь історики, громадські активісти, місцеві краєзнавці, архітектори etc. Явище зміни урбанонімів, як однієї із стратегій і особливостей меморіальної політики, є предметом досліджень істориків і критичної топоніміки, галузі, в якій працюють географи та філологи.

У центрі нашої уваги — гендерні особливості меморіальної політики, що виражаються у використанні жіночих імен в урбанонімах, динаміка, характерні риси, регіональні особливості цього процесу, якісний аналіз топонімічних змін. Дана розвідка знаходиться на стику декількох наукових дисциплін, а також в епіцентрі зацікавлень громадських активісток, феміністок, які борються за рівні права й можливості жінок і чоловіків у суспільстві, у тому числі і їх рівному представництву в символічному просторі. Саме розуміння справедливості цих домагань спонукає детальніше проаналізувати топонімічну політику в найбільших містах країни й висвітлити її основні тенденції, успішні кейси й проблеми.

Поява урбанонімів, пов'язаних з жіночими постатями, є предметом ґрунтовного дослідження вітчизняних науковців, географів О. Гнатюка й В. Глибовець, проведеного на підставі змін міських топонімів до 2020 р.: визначені провідні героїні, чиїми іменами були названі до 1991 р. і називають вулиці, динаміка перейменувань, регіональні особливості¹. Публікація супроводжується набором карт з діаграмами й представляє аналітичний підхід до проблематики. Однак видається не зовсім

коректним підхід авторів до досліджуваного регіону, в якому проаналізовані зміни урбанонімів і в містах Східної України та Криму, що з 2014 р. знаходяться під тимчасовою окупацією росії. Статистичні показники фемінітивів у даному регіоні в цілому вписуються в загальноукраїнську картину перейменувань, однак їх якісний аналіз демонструє радикальні відмінності в топонімічній політиці країни-агресора й України.

З метою аналізу гендерної складової топонімічної політики були використані праці дослідників цього питання з країн Центрально-Східної Європи, які мали досвід топонімічних трансформацій, викликаний процесами декомунізації. Польські філологині Юстина Валков'як і Малгожата Руткевич-Ганчевська, проаналізувавши топонімічні зміни в найбільших містах країни, співставили результати із суспільно-політичними умовами розвитку міст — лідерством тієї чи іншої політичної партії в місті, діяльністю регіональної політичної еліти, наявністю академічного середовища, активізмом феміністичних осередків тощо². Схожий підхід і у польських географів Анни та Кшиштофа Гурнів, які проаналізували топонімічні назви в невеликих містах Польщі, що у порівнянні з наведеними вище дослідженнями філологів дає узагальнену картину топонімічних змін у країні. Однак, як зазначають автори, достовірну картину по країні встановити нереально із-за значної кількості (обрахунок йде на тисячі. — Авт.) перейменувань. Водночас загальні тенденції поступового підважування патріархату в топоніміці можна встановити, що й роблять автори. Врахування регіонального політичного активізму жінок, їх вплив на громадську думку й лобювання «жіночих» урбанонімів свідчить не тільки про важливі засади громадянського суспільства, але й слугує дороговказом для українських феміністок і науковиць. Дослідження Бартоломея Ружицького присвячені аналізу процесу декомунізації в Польщі. І хоча в них не йдеться про фемінітиви в урбанонімах, але топонімічні зміни проаналізовані як складний суспільно-політичний процес, що має

¹ Gnatyuk O., Glybovets V. "Herstory" in History: A place of women in Ukrainian urban toponymy. *Folia Geografica*. Vol. 62. 2020. P. 48–70.

² Walkowiak, J., & Rutkiewicz-Hanczewska, M. Women in the Contemporary Polish Streetcap: Memory wars. *Acta Poloniana Historica*. 128. 2023. P. 205–228.

почасти конфліктний характер і є складовою процесу декомунізації³.

Мета статті — проаналізувати гендерні особливості топонімічних змін в українському міському ландшафті. Зміни урбанонімів є частиною меморіальної політики держави, тому варто прослідкувати динаміку утвердження особових фемінітивів в урбанонімах, етапи й регіональні особливості цього процесу, здійснити якісний аналіз фемінітивів, який дозволить встановити тенденції щодо постатей обраних героїнь, чиїми іменами названі вулиці найбільших міст України, їх співвіднесення з національним історичним дискурсом.

Для виконання поставлених завдань було обрано 9 найчисельніших міст України — Київ, Харків, Одеса, Дніпро, Запоріжжя, Львів та інші, які представляють собою регіональні центри, — Івано-Франківськ, Полтава, Чернівці. На сайтах міських державних адміністрацій відображені топонімічні зміни в містах протягом 1991–2024 рр. Підрахунок кількості фемінітивів, часу їх появи та частки серед усіх урбанонімів дав змогу визначити відсоток фемінітивів, а також виявити, як час і обставини перейменувань відображають особливості реалізації законів про декомунізацію та деколонізацію в топонімічній політиці міст. Подальший аналіз особових фемінітивів полягав у їх розподілі за історичним періодом, в якому діяла та чи інша особа, а також за професійно-суспільною ознакою (мисткині, громадські діячки, поетки та письменниці тощо), що дає можливість проаналізувати, які саме жіночі постаті вшановуються.

На початку відновлення незалежності у 1990-х рр., відбувались масові перейменування вулиць, названих на честь радянських діячів, що відкривало можливість для широкого використання фемінітивів в міському просторі, але, на жаль, вони не посіли належного місця серед урбанонімів. Лише декілька жіночих постатей було представлено на картах міст, а серед героїнь були або найвидатніші діячки української культури, такі як Леся Українка, або ж героїні радянського історичного наративу, пов'язані з подвигами років Другої світової війни, такі як Ляля Убийвовк, радянська підпільниця групи «Нескорена Полтавчанка» чи Зоя Космодем'янська, вулиці на честь якої були майже у всіх великих містах України.

Одним із перших міст, що впроваджувало топонімічні зміни ще в 1990-х рр., активно замінюючи радянські особові назви на національні, був Львів. Саме тут в 1991–1993 рр. з'явилися вулиці на честь Ольги Басараб, Ірини Вільде,

Олени Степанів, Євгенії Ярошинської, Іванни Блажкевич, Уляни Кравченко, Дніпрові Чайки (псевдонім Людмили Березіної-Василевської) та ін. (17 назв). В Івано-Франківську теж у 1993–1995 рр. з'явилися урбаноніми на честь українських жінок — Ольги Дучимінської, Олени Кисілевської, Костянтини Малицької, Софії Галечко та ін. (7 назв). Уведення цих жіночих постатей у міську топоніміку було важливим і як запровадження українських постатей у міський ландшафт, і як визнання внеску жінок у творення історії міста й країни.

На відміну від західноукраїнських міст, в інших регіонах достатньо повільно відбувався процес топонімічних змін і наявні трансформації включали лише окремих жінок. Так в Києві з'явилися вулиці Олени Пчілки, Соломії Крушельницької, Олени Теліги (1993 р.), Катерини Білокур (1999), у 2005 р. в Одесі — вулиці Лесі Українки, Соломії Крушельницької, Віри Холодної, Ганни Ахматової.

Широкомасштабні зміни з перейменування сталися у 2015 р. у зв'язку з виходом низки законів про декомунізацію, та у 2023 р., коли був прийнятий закон «Про засудження й заборону російської імперської політики в Україні і деколонізації топонімів» (21 квітня 2023 р.)⁴

З метою реалізації законів про декомунізацію з'явилась необхідність замінювати велику кількість назв, що стало передумовою появи значної кількості жіночих імен в урбанонімах. На мапі Харкова у 2015 р. з'явилися вулиці, названі на честь Варвари Каринської, Любові Малої, Людмили Гурченко, у Києві в 2016–2018 рр. в урбанонімах вшанували імена Ганни Барвінок, Марії Заглади, Наталії Полонської-Василенко, Євгенії Мірошниченко, Квітки Цісик та ін.

З 2023 р. жіночі урбаноніми поширились у багатьох містах, а діапазон вшанованих осіб розширився, включивши не тільки громадських діячок та визначних постатей в галузі культури, але й імена сучасниць, науковиць, представниць місцевого громадського й культурного життя. У Києві були названі вулиці іменами Катерини Грушевської, Катерини Гандзюк, Юлії Здановської, Софії Галечко та Олени Степанів. У Львові з'явилися вулиці, названі на честь Ірини Калинець, академіка Катерини Ющенко, Софії Яблонської, Софії Караффи-Корбут, у Харкові — Олександри Єфименко, Надії Суровцевої, Алли Горської, в Одесі — Кіри Муратової, Ніни Строкатої, у Полтаві — Жанни Северин, Катерини Скаржинської, Яніни Яценко тощо.

Перераховані топонімічні зміни свідчать про глибокі зрушення в історично-меморіальній

³ Różycki B., Reder-Zirkelbach K. Decomunizacja i przemianowywanie ulic w Polsce — proba wykorzystania analiza danych ilościowych w badaniach pamiescioznawczych. *Historia i Polityka*. № 47. 2024. S 29–44.

⁴ Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів. Закон України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>

політиці держави, що, безсумнівно, впливає на політику місцевих адміністрацій. Законодавча база стала підставою для інституціалізації змін і окреслення механізму їх впровадження, а залучення до новопосталих топонімічних комісій і експертних груп науковців-істориків і краєзнавців спричинили якісний підхід до перейменування.

Топонімічні зміни стали індикатором трансформацій, які відбувались не тільки в політиці, але й свідчили про пошуки ідентичності. Ініціативи надання особових назв урбанонімам, що висувались різними агентами — краєзнавцями, громадськими діячами, містянами й підтримувались місцевою владою, стали проявом утвердження антиколоніальної свідомості, уособленням власної національної самоідентифікації.

Однак не слід перебільшувати вплив деколонізації й деколонізації на появу фемінітивів в топоніміці. Як доводить розрахунок щодо найбільших українських міст, особові фемінітиви, тобто присвячені конкретним особам, складають від 0,9 у Харкові до 4,2 % в Дніпрі від загальної кількості урбанонімів⁵. Найбільший відсоток фемінітивів серед обраних міст у Дніпрі (4,2), Івано-Франківську (3,4), Львові (2,7) і Полтаві (2,6), найменший — у Харкові (0,9), Запоріжжі (0,93), Одесі (0,96) (табл. 1)⁶. У порівнянні з Польщею, де особові фемінітиви становлять 4,7–10,1 %⁷ урбанонімів, чи з іншими європейськими країнами, дані про які наводить румунський дослідник Міхай Русу: від 6 % до 14 %⁸, Україна справляє прикре враження.

Таблиця 1

**Кількість і відсоток особових фемінітивів
в урбанонімах**

	Кількість урбанонімів	Названих на честь жінок	%
1. Київ	2833	56	1,98
2. Львів	1334	36	2,7
3. Івано-Франківськ	500	17	3,4
4. Харків	2947	27	0,9
5. Полтава	1042	27	2,6
6. Чернігів	550	11	2
7. Одеса	1261	12	0,95
8. Дніпро	1089	46	4,2
9. Запоріжжя	1396	13	0,93

⁵ Складність підрахунків полягає в тому, що встановити точну кількість урбанонімів важко за відсутністю таких показників на сайтах деяких міських адміністрацій. Для встановлення цифр ми використовували інформацію, розміщену у вільному доступі.

⁶ Без врахування дублювань (Чернігів: вулиця і провулок Ганни Барвінок, Дніпро: вулиця і проспект Лесі Українки).

⁷ Walkowiak J. Female Streets Namesakes in Selected Polish Cities. *Annals of the Austrian Geographical Society*. Vol. 160. P. 342.

⁸ Rusu M. S. Street Naming Practices: A systematic review of urban toponymic scholarship. *Onoma*. 56. 2021. S. 269–292.

Важливим фактором, що спричинив збільшення жіночих постатей, вшанованих в топонімічних назвах, є досягнення жіночої і гендерної історії. Наукові студії учасників Української асоціації дослідників жіночої історії на чолі з д. і. н., професоркою й громадською активісткою Оксаною Кісь засвідчують повсякчасне розширення тематики досліджень, застосування нових методологічних підходів, відкриття нових значимих постатей і вагомий внесок щоденної праці безіменних «статисток» історії. Наукові публікації жіночих біографій / автобіографій, видання спогадів і щоденників українських громадських діячок, накопичення джерельних матеріалів і активна розробка академічних проєктів послугувало підґрунтям, яке дозволило не тільки розширити знання про жіночу історію, але й побачити внесок жінок у творення минулого й сучасності.

Один із чинників гендерної історії, а саме — її тісний взаємозв'язок із жіночим рухом і фемінізмом — став передумовою поширення досягнень жіночої історії громадськими організаціями. Жіночі організації в Україні зацікавлені в пошуках історичного коріння й легітимізації своєї діяльності через запит до минулого. Радянські жіночі організації, що характеризувались формалізмом у своїй діяльності й повним підпорядкуванням «лінії партії», більше скидались на ще один інструмент контролю з боку влади й розчинились у партійній вертикалі влади⁹. Такі організації не спроможні виступати прототипом утвердження ідей фемінізму, тому жіночий активізм кінця XIX — початку XX ст., а в західноукраїнських землях — й міжвоєнної доби, слугує взірцем для наслідування й втіленням ідей «праматерів».

Жіночий активізм в період широкомасштабного вторгнення росії в Україну зіштовхнувся з новими викликами, у тому числі тими, що пов'язані з пошуком свого минулого й врахуванням досвіду попередниць. Зміна життя й соціального статусу, вибір життєвих стратегій й потреба в інтеграції й жіночій консолідації, прагнення відповідати соціальним запитам і не/виконувати традиційні ролі спричинили глибокі трансформації свідомості, де жіночий погляд на світ, досвід переживання екстремальних часів потребує додаткової уваги й переосмислення. Саме цим можна пояснити запит суспільства на студії з жіночої і гендерної історії, їх популярність як в академічному середовищі, так і серед громадських активісток.

У 2024 р. відбулися урочистості з нагоди 140-річчя українського жіночого руху, початком

⁹ Вороніна М. Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х рр. *Українські жінки у горнилі модернізації*. Харків, 2017. С. 129.

якого вважається заснування в Станіславові 8 грудня 1884 р. «Товариства руських женщин» Наталією Кобринською. Задля вшанування цієї дати відбулось декілька потужних зібрань жіночих громадських організацій, які мали на меті узгодити свої дії, намітити цілі й виокремити завдання в умовах невизначеності й складних суспільних викликів. Майже завжди такі форуми мали й історичну панель, де у доповідях і дискусіях узагальнювався досвід жіночого руху в різні епохи вітчизняної історії.¹⁰ Біографії відомих співвітчизниць, що уславились своєю боротьбою з режимом чи участю в бойових діях на захист вітчизни, діяльністю в професійній сфері, внеском у науку, культуру, збереження національної ідентичності, стали невід'ємною частиною історичного наративу в жіночому громадському русі.

Однією з комунікаційних стратегій феміністичного руху сьогодні є поширення електронних ресурсів про історію жіноцтва. Такі сайти, як «Гендер в деталях», «Центр гендерної культури», «Українки», «Divoche.media», «Музей жіночої історії», гаслом якого є «Історію творимо, пишемо, зберігаємо...», на своїх сторінках публікують ресурси публіцистичного, науково-популярного характеру, що привертає увагу до минулого й сьогодення жіноцтва як соціальної групи¹¹.

Науковці вже два роки поспіль проводять лекції в рамках проекту «Ілєкторій: творчині української дійсності», організованого керівницею Музею жіночої історії, активісткою Тетяною Ісаєвою.¹² У Житомирі організація «Скрина корисних справ» запустила лекційний подкаст «Матері-засновниці» та проєкт «Історія, якої немає в підручниках»¹³. Усі ці медіапроєкти спрямовані на популяризацію жіночої і гендерної історії, на поширення знань про внесок окремих постатей і в цілому жіноцтва в творення нашої історії.

Напередодні 8 березня 2024 р. Центр гендерної культури (Харків) розпочав кампанію «Малі України — жіночі імена», що розгорталась поступово у регіонах. Організація запропонувала харків'янам голосувати за впровадження топонімів на честь видатних харків'янок, які

«не помітні» в символічному просторі міста — Ганни Маяк, Аліси Відуліної, Марії Ангарської, Олександри Якуби та ін.¹⁴ Деякі пропозиції було враховано — на мапі міста з'явилися вулиці Олександри Єфименко, Зінаїди Серебрякової, Олександри Якуби.

У 2025 р. команда харківського онлайн-медіа «Люк» розпочала акцію «Іменем жінки», розмістивши на сіті-лайтах кандидатури українських жінок, що заслуговують на визнання у публічному просторі міста¹⁵. Серед запропонованих до вшанування — харків'янки, які поки що не дочекались визнання в символічному ландшафті. Такі заходи є ознакою більш масштабних змін, а саме — прагнення справедливості й суспільного визнання ролі жінок у минулому й сучасності. Один із способів вшанувати співвітчизниць, визнати їх внесок в нашу історію і зробити «видимими» — надати їх імена вулицям.

Чи можна вважати діяльність феміністичних громадських організацій впливовою, а їх самих — агентами змін? Польські дослідники зазначають, що в Польщі саме низова активність феміністичних осередків і готовність місцевої регіональної еліти (академічних інституцій, впливових політичних сил регіону) до впровадження фемінітивів в урбанонімі є важливим фактором збільшення їх кількості¹⁶.

Жінки, чії постаті закарбувалися в урбанонімах, діяли на різних етапах нашої історії: за часів середньовіччя й ранньомодерної доби; впродовж XIX — поч. XX ст.; в реаліях в XX ст.; за доби незалежності України. Серед осіб, які презентують добу середньовіччя, дві найвідоміші особи — княгиня Ольга й Анна Ярославна. Ще одна жінка вшанована в Києві — княгиня Інгігерда, дружина Ярослава Мудрого. У таких містах, як Харків, Одеса, Івано-Франківськ, відсутні вулиці, названі на честь давньоруських видатних жінок. Лише дві жіночі постаті ранньомодерної епохи представлені в урбанонімах — Галшка Гулевичівна у Києві та Маруся Чурай у Дніпрі.

Набагато більше діячок XIX — початку XX ст. представлено в топоніміці обраних міст. Це діячки загальнонаціонального масштабу — Леся Українка, Ольга Кобилянська, Марко Вовчок,

¹⁰ URL: <https://www.genderculturecentre.org/forum-do-140-richchya-ukrainskogo-zhinochogo>

¹¹ URL: <https://genderindetail.org.ua> <https://www.genderculturecentre.org> <https://divoche.media/> <https://ukrainky.com.ua/>

¹² URL: <https://www.genderculturecentre.org/nashirozrobki/>; Тетяні Ісаєвій також належать ініціативи проєктів «Історія війни», що зібрав інтерв'ю, фотографії, аудіозаписи жінок про війну, «Неймовірні», присвяченого видатним українським жінкам.

¹³ URL: <https://sks.org.ua/spilna-robota-podkast-materiazasnovniczi> <https://sks.org.ua/genderna-fotolaboratoriya-istoriya-yakoyi-nemaye-v-pidruchnikah>

¹⁴ URL: <https://www.genderculturecentre.org/startkampanii-mapi-ukraini-zhinochi-i/>

¹⁵ Карапетян Д. Іменем жінки. «Люк» оголошує проєкт з видимості українок та розповідає про найвідоміші постаті, яких ще немає на мапі міста. URL: https://lyuk.media/people/by-the-name-of-a-woman/?utm_campaign=linkinbio&utm_medium=referral&utm_source=later-linkinbio

¹⁶ Gorny K., Gorna A., Szczepanski J., Sienica A. Patriarchat nazewniczy — zmaskulinizowany krajobraz symbolicznyj mniejszych polskich miast. *Prace i studia Geograficzne*. 2022. T. 67.1. S. 31–35.

Олена Пчілка, Ганна Барвінок, які відзначались, в основному, в літературі. Серед жінок цього періоду є і визнані громадські діячки Христина Алчевська, Єлизавета Милорадович, і представниці регіональної культурної еліти. У Дніпрі є вулиці Олександри Риндовської та Катерини Мессарош — жінок, які утворили місцеве «Товариство піклування про жіночу освіту» й дбали про розповсюдження середньої і професійної освіти дівчат, про утворення бібліотек. У Полтаві одна з вулиць носить ім'я Катерини Скаржинської, фундаторки місцевих музейних колекцій. На жаль, це чи не єдині приклади, коли урбаноніми вшановують діячок регіонального масштабу, які присвятили свою діяльність розбудові громадсько-культурного життя міст.

Переважає більшість жіночих особових урбанонімів стосується постатей ХХ ст., серед яких і діячки культури: художниці — Катерина Білокур, Тетяна Яблонська, Марія Приймаченко, артистки — Соломія Крушельницька, Оксана Петрусенко, Квітка Цірик, і громадські активістки — Софія Русова, Ніна Строката, Оксана Мешко.

Сучасниці, чиї імена стали топонімами: Соломія Павличко, Аміна Окуєва, Яна Червона, Юлія Здановська, — є відомими громадськими діячками або ж героїнями, які загинули під час вторгнення росії в Україну.

Розмаїття жінок, які вшановуються в урбанонімах, потребує більш детального вивчення. З цією метою всі особові жіночі урбаноніми були поділені на декілька груп: візуальні мистецтва, де представлені жінки мисткині — художниці, фотографки, скульпторки, архітекторки (Алла Горська, Софія Яблонська, Ніна Ковтун та ін.), література — до якої ми віднесли письменниць і поеток, в наступній групі представлені актриси й акторки, задіяні в музиці, театральному, хореографічному чи кіномистецтвах (Марія Заньковецька, Кіра Муратова, Віра Холодна та ін.), військові, куди віднесли не тільки тих, хто ушавився завдяки участі в бойових діях, але й тих, хто були медсестрами чи розвідницями під час війн й здійснили ті подвиги, що й стали підставою для їх вшанування, науковиці й громадські діячки. Межа розподілу почасти є умовною, оскільки жінки були задіяні в декількох сферах. Олена Пчілка вшановується і як письменниця, і як громадська діячка. Чи Ольга Джигурда — радянська військова медикіня часів Другої світової війни — ушавилась як письменниця, що написала твори на підставі трагічного воєнного досвіду (табл. 2).

Серед обраних груп важко виокремити провідну. У таких містах, як Київ, Харків, Полтава, Одеса, Запоріжжя, найбільше жіночих особових урбанонімів пов'язано з діячками музики, кіно й театрального мистецтва (25–32 %). У Львові,

Івано-Франківську, Дніпрі найбільший відсоток жіночих урбанонімів пов'язаний із громадськими діячками (34–47 %).

Найменше жіночих топонімів, що присвячені жінкам-науковицям. У Львові і Запоріжжі по одному фемінітиву: Катерини Ющенко і Тетяни Денисової відповідно, а у Івано-Франківську, Одесі, Чернігові — жодного. Жінки-мисткині, що діяли у візуальних мистецтвах — архітектурі, живописі, скульптурі, мінімально представлені в Києві й Чернігові, а топонімів, їм присвячених, немає у Івано-Франківську й Одесі.

Найбільше жінок-мисткинь представлено в Запоріжжі й Полтаві. Крім визнаних загальнонаціональних майстринь — Марії Приймаченко, Алли Горської, Катерини Білокур та ін., в Запоріжжі вшановані імена Ніни Ковтун і архітекторок Ольги Яфи та Есфірь Бельман, а в Полтаві — вишивальниці Віри Роїк і французької художниці, урочениці міста Ганни Старицької. Вулиці Олени Кульчицької є тільки у Львові, Марії Башкірцевої лише у Полтаві, Тетяни Пати — у Дніпрі. У Львові є вулиці імені Софії Караффи-Корбут, Софії Яблонської, у Києві — Тетяни Яблонської, у Харкові — Зінаїди Серебрякової.

Серед письменниць і поетес чільне місце посідають Леся Українка, Ольга Кобилянська, Марко Вовчок, Олена Пчілка, чиїми іменами названі вулиці у майже всіх проаналізованих містах. У Львові вшановані в топонімах імена Уляни Кравченко, Іванни Блажкевич, Ірини Калинець, в Дніпрі — письменниці Олени Ган і поетки Галі Мазуренко, в Запоріжжі — поетки Марини Брацило.

У наступній групі, де представлені топоніми, пов'язані з діячками кіно, театру, музики, танцю, співу, лідерство належить Одесі (50 %, що в кількісному відношенні лише 6 назв), у Харкові — 32 %, у Києві — 31 % (17). В Одесі визнані співачки оперного театру — Антоніна Нежданова й Раїса Сергієнко, в Полтаві — акторки Євдокія Доля та Жанна Северин. Багато топонімів цієї групи в Києві, де представлені як імена акторок Марії Капніст, Алли Тарасової, Ольги Юровської, так і співачок — Зої Гайдай, Лілії Лобанової, Євгенії Мірошніченко, Клавдії Радченко та ін.

Постаті жінок-військових представлені в урбанонімах діячками національного табору, які брали участь у військових діях на поч. ХХ ст., — Олена Степанів, Софія Галечко, Христина Сушко, і жінками, що ушавились участю в Другій світовій війні, серед яких як професійні військові, як от Валентина Гризодубова, так і підпільниці, медсестри — Раїса Букіна, Валерія Гнаровська, Галя Андрусенко, Ляля Убийвовк та ін. Декілька урбанонімів вшановують сучасниць, які загинули в боротьбі з росією — Яна Червона, Наталія

Стребкова, Катерина Ступницька. Урбаноніми жінок військових свідчать про суперечливість національної пам'яті й складнощі у становленні топонімічного канону. Поряд із впровадженням загальноновизнаних на сьогодні фемінітивів борчинь за національні інтереси перетинаються периферійні практики регіональної історії, що вшановують військових Другої світової війни.

Науковиці представлені провідними дослідницями ХХ ст., в основному пов'язаних з даним містом. У Києві в топонімах вшановано істориків Наталію Полонську-Василенко та Людмилу Проценко, етнологинь Катерину Грушевську та Леонілу Загладу, мовознавицю Олену Курило. У Харкові були вшановані історикиня Олександра Єфименко, лікарка-кардіологиня Любов Мала, мовознавиця Марія Пилинська. У Полтаві існують топоніми на честь української геофізики Зінаїди Аксеньової, дендрологині Яніни Яценко та історикині Віри Жук.

В останній групі представлені громадські діячки, які брали участь у суспільному житті країни кінця ХІХ — початку ХХ ст., — Наталія Кобринська, Софія Русова, Ольга Дучимінська, Костянтина Малицька, або ті, хто чинили опір радянському режиму чи постраждали від нього: Надія Світлична, Оксана Мешко, Стефанія Шабатура, Ніна Караванська та ін. Тільки окремі урбаноніми пов'язані з діяльністю місцевих громадських діячок, як от Поліни Шило в Запоріжжі, чи Юлії Залюбовської в Дніпрі, свідчать про утвердження регіональних особливостей у здійсненні топонімічної політики. Треба відмітити, що урбаноніми, пов'язані з громадськими діячками місцевого значення, більше представлені в Харкові та Дніпрі. У Дніпрі є вулиці Лідії Яценко — дніпровської дисидентки й мистецтвознавці, Віри Міляєвої — місцевої краєзнавиці та декількох інших жінок — організаторок жіночої освіти в місті, про яких йшлося вище. У Харкові — вулиці Надії Суровцової та Олександри Белової — місцевої жительки, праведниці народів світу.

У Києві та Дніпрі, де найбільша кількість жіночих особових урбанонімів, вшановані не тільки українки. Так у Києві є вулиці Ганни Арендт, Голди Меїр, в Дніпрі — Марії Кюрі та Єлизавети ІІ. У Львові є вулиці, названі на честь польок: письменниці Елізи Ожешко і поетки Марії Конопницької, яка мешкала в місті.

Неважко помітити, що особові жіночі топоніми часто пов'язані з жінками, що мають лише опосередкований зв'язок з Україною — були тут народжені, навчались чи певний час проживали, але їх потужний внесок у світову культуру перетворює їх у символ зв'язку міста з їхніми досягненнями, залучає українські міста до спільного культурно-символічного простору. Серед таких відомих співвітчизниць можна відмітити Олександру Екстер, Олену Блавацьку,

Ганну Старицьку, Варвару Каринську, Людмилу Гурченко та ін.

Кожне місто вирізняє і свій особливий наголос у застосуванні жіночих особових топонімів. В Одесі, попри незначний відсоток урбанонімів, названих на честь жінок, більшість із них присвячена гордості театральнo-музичної сфери — Раїсі Сергієнко, Антоніні Неждановій, Людмилі Гінзбург. Найбільший відсоток топонімів, що вшановують місцевих діячок, належить Дніпру, де вулиці названі не тільки на честь відомих мешканок міста ХІХ ст., про яких писалось вище, Олександри Риндовської, Катерини Мессарош, Юлії Залюбовської, але й сучасниць — дисидентки Лідії Яценко, поетеси та науковиці Наталки Нікуліної, історикині Ганни Швидько.

У Харкові достатньо суперечлива ситуація з топонімами на честь жінок-військових. У місті залишаються вулиці на честь льотчиці Валентини Гризодубової і партизанки Лялі Убийвовк. Вшанування діячок Другої світової війни продовжилось і в сучасний період, коли у 2016 р. одна із вулиць була названа на честь Ванди Біневської — чешки, що брала участь у визволенні міста в складі Чехословацького батальйону.

Дослідники Крейг Янг і Дункан Лайт вважають, що в процесі аналізу топонімічних змін слід приділяти увагу не тільки новим назвам, які відображають символічні зрушення у сфері ідеологій чи політики пам'яті, а й збереженню «старих»¹⁷. Виходячи з припущення, що будь-яка особа в минулому й масовій свідомості несе «політичне навантаження», тобто має символічно-смыслове значення, що міцно пов'язане з її особистісними характеристиками, життям і цінностями епохи, урбаноніми, названі на честь радянських діячок-військових, свідчать про закоренілість радянської історії у міському ландшафті. Постать Лялі Убийвовк, хоча й була надто зідеологізована радянською літературою і пропагандою, залишається символом боротьби з фашизмом¹⁸. Звитяжні досягнення Валентини Гризодубової у роки Другої світової війни, її протекція тим, хто переслідувався радянським режимом, пов'язаність початкового етапу її життя з Харковом, попри її кар'єру в радянських органах влади, є підґрунтям ставлення до її постаті як до символу жіночої емансипації радянської доби.

¹⁷ Light D, Yong C. The Politics of Toponymics Continuity: The limits of change and ongoing lives of street names. Political life of Urban Streetscapes: Naming, Politics and Place. Routledge, New York. P. 185–201.

¹⁸ Петренко І., Мазур О. «Нескорені»: діяльність у Полтаві підпільної молодіжної групи на чолі Олени (Лялі) Убийвовк (1941–1942.). *Емінак*. 2023. № 4 (44). С. 171–192.

Чи можна вважати, що наші вулиці, за влучним висловом Петра Долганова¹⁹, перетворюються на місця «конкурентних» ідеологій, — радянської та національної, на арені боротьби наративних інтерпретацій минулого? Напевно — так. Постаті жінок, їх нетривіальний життєвий шлях, випробування, які вони гідно долали, викликають більший емоційний відгук, ніж у випадку з чоловіками, для яких мужність є приписаною рисою *a priori*. Тому жіночі постаті з радянського канону, їх історії життя відгукуються певними ностальгічними почуттями²⁰.

Також у місті є вулиця, названа у 2018 р. на честь Олександри Белової — праведниці народів світу, яка за рятування єврейських дітей була страчена 1942 р. У 2024 р. на мапі міста з'явилась і вулиця на честь Яни Червоної, військової, волонтерки, яка загинула, захищаючи Україну у війні проти росії. Співіснування таких різних жіночих постатей (за характером діяльності — підпільна боротьба, рятування інших, участь в бойових діях; інтернаціональним складом, часом визнання...) у символічному просторі міста, на наш погляд, свідчить про тяглість цінностей і традицій, коли суспільство опосередковано визнає, що жіночий чин, звитяга й витривалість, розмаїті жіночі соціальні практики в часи екстремальних випробувань заслуговують бути вшанованими.

Дослідники В. Глібовець і О. Гнатюк, аналізуючи запровадження фемінітивів в Україні, встановили, що серед найбільш популярних багато представниць військових Другої світової війни — Ліза Чайкіна, Зоя Космодем'янська, Поліна Осипенко та ін.²¹ Потрібно чітко зазначити, що топоніми на честь цих жінок з радянського героїчного канону збереглися або впроваджені лише на тимчасово окупованих територіях Криму, Донецької та Луганської областей.

Отже, топонімічна політика стала свідомим глибинним трансформаційним свідомості українців, викликаним зовнішньополітичною агресією росії і символом утвердження в просторовому культурно-історичному ландшафті української національної ідентичності. Одночасно топонімічні зміни є одним із показників вираженої меморіальної політики, а їх здійснення — іспитом на дозрілість суспільства, в якому узгоджуються, інституціалізуються й впроваджуються інтереси різних соціальних агентів — держави, місцевої влади, громадськості тощо. Топонімічні

зміни попадають також в поле зору науковців різних дисциплін — істориків, політологів, географів. Аналізуючи гендерний дисбаланс у топоніміці й провідні тенденції щодо впровадження жіночих особових фемінітивів в урбаноніми, можна виявити, наскільки українське суспільство готове впроваджувати гендерну рівність у символічному просторі міст, визнавати значущість внеску жінок в минуле й звідси визнавати їх права у сучасності.

Найбільш динамічні зміни з впровадженням особових жіночих назв в топоніміку пов'язані з процесами декомунізації та деколонізації, які відкрили широкі можливості для вшанування жінок з національного культурно-мистецького канону. Крім того, в кожному великому місті є свої видатні землячки, чийми іменами називають вулиці й площі. На жаль, на картах так майже і не з'явилося імен діячок регіонального масштабу, які зробили внесок у розвиток того чи іншого міста, що знецінює його (внесок. — *Авт.*), і більше свідчить не на користь нащадків, які про вагомості жіночі постаті: не знають? / не хочуть знати? / не усвідомлюють їхнього внеску? / принципово не помічають?

Якісний аналіз фемінітивів показав, що найбільш вживаними серед них є імена письменниць і поеток, громадських діячок, а також діячок театру й кіно, що свідчить про їх популярність саме завдяки специфіці професії. Набагато менше серед жіночих урбанонімів імен жінок-художниць, військових, і майже відсутні — науковиці. Такий розподіл свідчить про необхідність долати лакуни в історичному знанні, сприяти розвитку краєзнавчих студій, намагатись всебічно й об'єктивно висвітлювати участь жінок в історії міст, творенні їх культурних ландшафтів. Однією з таких спроб є вихід нещодавно монографії «Жіночі історії лідерства в Україні: кінець XIX — початок XX століття», де представлені біографії й внесок жінок у різних галузях — освітній, медичний, економічного підприємництва, політичного активізму в різних регіонах країни. Ця праця, що постанала завдяки зусиллям і взаємодії дослідниць/-ків і громадських організацій, знаменує кроки подолання «історичного невігластва» стосовно історії жіноцтва.

Сьогодні феміністки, громадські активістки, які популяризують жіночу й гендерну історію, співпрацюють з органами місцевої влади, намагаючись впливати на розширення фемінітивів в урбанонімах. Водночас, якщо топонімічні зміни сприймати як індикатор трансформацій свідомості, потрібно констатувати, що українське суспільство не готове до гендерного паритету, не усвідомлює гендерної рівноправності на рівні просторового культурно-символічного розподілу, що й поготів говорити про рівноправність у суспільно-політичній сфері.

¹⁹ Долганов П. С. Ідеологічна деколонізація топонімічної системи вербальних маркерів Рівного. *Вісник Львівського університету. Серія Соціологічна*. 2014. Вип. 8. С. 160.

²⁰ Тахтаулова М. Топоніміка пострадянського Харкова: на шляху до декомунізації. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*. III (11). 2015. Р. 36–39.

²¹ Gnatiuk O., Glybovets V. "Herstory" in History... Р. 62.

Розподіл особових топонімів

	Київ		Дніпро		Запоріжжя		Івано-Франківськ		Львів		Одеса		Полтава		Харків		Чернігів	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Візуальні мистецтва	5	8,6	4	8,5	6	25			5	12,5			6	21,4	4	14,2	1	7,1
Література	10	17,2	13	27,6	7	29,1	4	23,5	13	32,5	4	36,3	5	17,8	4	14,2	4	28,5
Музика, танок, театр, кіно	17	29,3	5	10,6	4	16,6	3	17,6	4	10,5	6	54,5	7	25	9	32,1	4	28,5
Військові	6	10,3	3	6,3	2	8,3	2	11,7	2	12,5			2	7,1	5	17,8	2	14,2
Науковиці	7	12	6	12,7	1	4,1			1	6,7			3	10,7	3	10,7		
Громадські діячки	13	22,4	16	34	4	16,6	8	47	15	37,5	1	9	5	17,8	2	7,1	3	21,4
	58		47		24		17		40		10		28		28		14	

REFERENCES

- Dolhanov, P. S. (2014). Ideolohichna dekolonizatsiia toponimichnoi systemy verbalnykh markeriv Rivnoho. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Sotsiolohichna*, 8, 162–172 [in Ukrainian].
- Gnatiuk, O., & Glybovets, V. (2020). "Herstory" in History: A place of women in Ukrainian urban toponimy. *Folia Geografica*, 62 (2), 48–70 [in English].
- Górny, K., Górna, A., Szczepanski, J., Sienica, A. (2022). Patriarchat nazewniczy — zmaskulinizowany krajo-braz symbolicznyj mniejszych polskich miast. *Prace i studia Geograficzne*. 67.1, 25–44 [in Polish].
<https://doi.org/10.48128/pisg/2022-67.1-02>
- Light, D., & Yong, C. (2018). The politics of Toponymic Continuity: The limits of change and ongoing lives of street names. *Political life of Urban Streetscapes: Naming, Politics and Place*, Routledge, New York, 185–201 [in English].
<https://doi.org/10.4324/9781315554464>
- Mezentseva, N., Kryvets, O. (2013). *Hender i heohrafiia v Ukraini*. Monohrafiia. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Petrenko, I., Mazur, O. (2023) «Neskoreni»: diialnist u Poltavi pidpilnoi molodizhnoi hrupy na choli Oleny (Lialia) Ubyivovk (1941–1942) ['Invicible': Activities of underground youth group led by Olena (Lialia) Ubyivovk in Poltava (1941–1942)]. *Eminak*, 4 (44), 171–192 [in Ukrainian].
[https://doi.org/10.33782/eminak2023.4\(44\).681](https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).681)
- Różycki, B. (2021). Spory o dekomunizacji ulic w Polsce jako wskaźnik kondycji społeczeństwa obywatelskiego. *Spółeczeństwo obywatelskie: historia, teoria, praktyka*, 273–298. Warszawa [in Polish].
- Różycki, B., Reder-Zirkelbach, K. (2024). Dekomunizacja i przemianowywanie ulic w Polsce — proba wykorzystania analiza danych ilosciowych w badaniach pamiescioznawczych. *Historia i Polityka*, 47, 29–44 [in Polish].
<http://dx.doi.org/10.18778/8088-950-7.08>
- Rusu, M. S. (2021). Street Naming Practices: A systematic review of urban toponimic scholarship. *Onoma*, 269–292 [in English].
DOI 10.5195/names.2022.2233
- Takhtaulova, M. (2015). Toponimika postradianskoho Kharkova: na shliakhu do dekomunizatsii. Science and Education a New Demension. *Humanities and Social Sciense*, 3 (11), 36–39 [in Ukrainian].
- Voronina, M. (2017). Bilshovytskyi emansypatsiyni eksperyment u 1920-kh rr. *Ukrainski zhinky u hornyli modernizatsii*, 106–130, Kharkiv [in Ukrainian].
- Walkowiak, J. (2018). Female Streets Namesakes in Selected Polish Cities. *Annals of the Austrian Geographical Society*, 160, 331–350 [in English].
<https://doi.org/10.1553/moegg160s331>

- Walkowiak, J., Rutkiewicz-Hanczewska, M. Kobiety w nazwach ulic polskich nadanych w Latach 2018–2022: stagnacja czy zmiana? *Język polski*, 103, 91–108 [in Polish].
<https://doi.org/10.31286/JP.00307>
- Walkowiak, J., Rutkiewicz-Hanczewska, M. (2023). Women in the Contemporary Polish Streetcap: Memory wars. *Acta Poloniane Historica*, 128, 205–228 [in English].
<http://dx.doi.org/10.12775/APH.2023.128.09>

Дата першого надходження статті до редакції: 18.11.2025.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.01.2026.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Кубг.edu.ua

Київські історичні студії

Kyiv Historical Studies

2026, 1 (22)

Науковий журнал
Scientific journal

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

Завідувачка НМЦ видавничої діяльності
Марія ПРЯДКО

Відповідальна за випуск
Антоніна ДАНИЛЕНКО

Над виданням працювали
Людмила ПОТРАВКА, Ольга МАРЮХНЕНКО, Людмила СТОЛІТНЯ,
Тетяна НЕСТЕРОВА, Наталя КЛИМЕНКО

Підписано до оприлюднення на вебсайті видання 29.05.2026

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8052 від 29.01.2024 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі «Інтернет» без письмового дозволу Київського столичного університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності